

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

7510

91(5)

2h-26

905

5-2-18
quincy
pen

Frank
B

Frank
B

Frank B

44192-A-B.

91(5)

U-26

U-26

ԱՐՇԱԿ ԱՌԱՅԵԱՆ *պ*

չարտի քարտ
Կ. Արտիմե չարտի քարտ

ՍՆՆՆՆՆ

1906թ. 24/5

Ա. - Երչպի (Արտիմե)

Չարտի քարտ (Արտիմե)

1006
29348

Հրատ. Կ. ԱՌԱՅԱՆ

79

~~80~~

պ

Նոր-Չարտ

Ս. Առնապիտի վանքի տպարան

1906

5005

REVISED EDITION

2057130

REVISED EDITION

REVISED EDITION

REVISED EDITION

2004

REVISED EDITION

98

ՍԱԼՄԱՍՏԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Սալմաստն Ատրպատականի գաւառներից մէկն է, ամենաարեւմտեանը, որ Թուրքիայի և Իրանի սահմանն է կազմում: Սա հին Սաղամաստն է. Թուրքերը (տիրող տարրը) անւնում են Սա'լ'մաս¹⁾, որ իբր ծագում է պարսկերէն «սա'լ'ամ» (ողջ, առողջ) և «ա'սթ» (է) բառից՝ իր իբրթէ առողջարար կլիմայի պատճառով: Սալմաստեցի հայերն իրանց գաւառին տալիս են «Սալմաստը՝ փո'ս»²⁾ անունը:

Եթէ հետեւենք քաղաքական բաժանման, Սալմաստ գաւառը գտնւում է 42,⁰₂₈—42,⁰₇₄ արևելեան երկարութեան և 37,⁰₉₀—38,⁰₂₀ հիւսիսային լայնութեան տակ. իսկ եթէ ինկատի ունենանք բնական բաժանումը, Սալմաստի մի մասը պէտք է համարենք ևւ ձարայի

¹⁾ Ա' (ա') տառը պէտք է հնչել փափուկ, ինչպէս Քրանս. ԼԱ յօդի մէջ է հնչւում, որպէս և ՚ տառը:

²⁾ Ը' (ը') տառը պէտք է արտասանել բերանը բոլորովին բաց, այնպէս որ ստացւի մի հնչիւն, որ մէջտեղը բռնելիս լինի ը, ա և է տառերի:

Ո' (ո') տառը պէտք է արտասանել ուր':

զրջանը (տէս քարտէզը), որովհետեւ ճարան
կազմում է ծայրն այն կաթսայաձև հովտի,
ուր գետեղւած է Սալմաստը:

Գաւառը շրջապատող հարաւային և հիւ-
սիսային շղթաներն արեւմուտքից գալով—ա-
ռաջինը դէպի արեւելա-արեւելա-հիւսիս և երկը-
րորդը դէպի արեւելա-արեւելա-հարաւ—հետըզ-
հետէ նեղանում են և հասնում Ուրմիի լճի
ափերին (այդտեղ երկու լեռնաշղթաների մէջ
եղած տարածութիւնը մօտ 8 վերստ է), այդ-
տեղից շարունակւում— հիւսիսայինը մտնում
է Գ'ունէյ¹⁾ գաւառակը, ապա Քաւրիզի գաւա-
ռը, հասնում Սա'հա'նդ' գագաթին, իսկ հա-
րաւայինը դէպի հարաւ ծուլելով՝ Ուրմիի լճի
ափով անցնում, կտրում է Ուրմիի գաւառը և
հասնում Քիւրդստան:

Սալմաստը շրջապատող լեռները հետեւեալ-
ներն են. հիւսիս-արեւմուտքից Սօլաւա գա-
գաթն է, որից մի անանուն շղթա (Սալմաս-
տում կոչում են Խօյի սարեր, իսկ Խօյում՝ Սալ-
մաստի սարեր) դէպի արեւելք գալով հասնում
է «Խօյի-Գ'ա'դուկ» կոչւող լեռնանցքին և շա-
րունակելով՝ անցնում Գ'ունէյ գաւառակը.

¹⁾ Գ'(գ') տառը պէտք է արտասանել այնպէս, ինչ
հնչիւն ունի ի տառից առաջ, որպէս և բոլոր «'»
նշանն ունեցող բաղաձայն տառերը:

արեւմուտքից Ալբակի լեռներն են՝ Ա՛րա՛ւո՛ւլ՛¹⁾
և Պիր-ձօպան գագաթներով. հարաւ-արեւ-
մուտքում Ենատալ գագաթն է, որից շարու-
նակում են արեւելա-արեւելա-հիւսիսային ուղ-
ղութեամբ ձարայի և Սօմայի գաւառի լեռ-
ներն Աղվան գագաթով և հասնում Ուրմիի լճին:

Սալմաստին սահմանակից գաւառներն են —
հիւսիսից Խօյ և հիւսիս-արեւմուտքից Ղօթուռ
գաւառները, արեւմուտքից Տաճկաստանի Աղ-
բակ ընդարձակ գաւառը, հարաւից Սօմայիի և
հարաւ-արեւելքից Ուրմիի գաւառները, արեւել-
քից Ուրմիի լիճը և արեւելա-հիւսիսից Գ՛ունէյ
երկար ու նեղ (ամենալայն տեղը մօտ 5 վերստ)
գաւառակը:

Սալմաստի ամենաերկար տեղն է (հաշւած և՛
ձարան) հարաւ-արեւմուտքից դէպի հիւսիս-ա-
րեւելք ուղղութեամբ 6 $\frac{1}{2}$ վերստ, ամենալայն տե-
ղը հիւսիսից հարաւ 55 վերստ, ընդամենը մօ-
տաւորապէս 2000 քառակուսի վերստ ²⁾:

Ս Ա Լ Մ Ա Ս Տ Ի Հ Ո Վ Ի Տ Ը

Սալմաստն՝ ինչպէս ասացինք՝ մի հովիտ է՝

1) Ուլո՛ւ) տառը պէտք է հնչել այնպէս, ինչպէս
Ֆրանսերէնում Ս տառը:

2) Մօսաւորապէս կնք ասում, որովհետև Սալմաս-
տի, որպէս և Պարսկաստանի բոլոր գաւառների սահ-
մանները ճիշտ որոշւած չեն . . .

ընկած երեք կողմից շրջապատող լեռների մէջ։ Այդ հովիտը (որպէս սլարգ կերպով ցոյց է տալիս հողի և բլուրների կազմութիւնը, որպէս և՛ լեռների վուլկանական լինելը) ծովի լատակ է եղած. նա ուղղակի Ուրմիի լճի շարունակութիւնն է եղած. լճի մակերևոյթը տարէցտարի ցածրանալով՝ ժամանակի ընթացքում նրա աւելի ծանծաղուտ մասը բոլորովին բացել, ազատել է ջրերից և բնակութեան յարմար դարձել, որպէս և՛ Խօյի ու Գ'ունէլի գաւառները և Ուրմիի ու Թաւրիզի գաւառների որոշ մասեր (Սալմաստի և Խօյի ճահիճներն ուղղակի լճային ժժմակներ են)։

Սալմաստն արեւմուտքում աւելի բարձրագիւր է, որ հետզհետէ ցածրանալով՝ իջնում է մինչև Ուրմիի լիճը։ Սալմաստի կենտրոն Դիլիման (Դիլ'մա'քան) աւանը ծովի մակերևոյթից 5771 ոտնաչափ բարձր է. գաւառի միւս տեղերը (բացառութեամբ երեք կողմից շրջապատող լեռնային մասերի) իրանց բարձրութեամբ շատ չնչին տարբերութիւն ունեն Դիլիմանից։ Ուրեմն Սալմաստն աւելի բարձրագիւր է, քան իր սահմանակից գաւառները—Խօյ (քաղաքը 3896 ոտնաչափ ծ. մ.), Ուրմի (քաղ. 4513 ոտն. ծ. մ.), Գ'ունէլ (մօտ 5000 ոտն. ծ. մ.)։

Սալմաստի հովիտը կազմւած է մեծ մա-

սամբ աւագախառն հողից, քարքարուտից, մասամբ կրահողից և Ուրմի լճին մօտ ահագին տարածութեամբ ճահճուտներից ու աղտաղտուկներից (աղալին գաշտերից), ուստի և հողի բերքը չափազանց խղճուկ է (մէկին 2 — 10)։ Հողի մեծ մասը մնում է չցանած, որի պատճառներից մէկն էլ ջրի պակասութիւնն է։ Սահմանակից գաւառներից միայն Խօլի հողն է, որ աւելի ստոր է Սալմաստի հողից։

Լ Ե Ռ Ն Ե Ր Ը

Սալմաստը շրջապատող լեռներից ամենաբարձր գագաթներն են Սօլաւա, Շնատալ, Ա'րա'ւո'ւլ', Պիր-ձօպան և Աղվան, որոնց բարձրութիւնը գծախտաբար չկարողացանք իմանալ¹⁾։ Այս գագաթների վրա ձիւնը մնում է մինչև ամառուա մէջերքը։

Շնատալ գագաթից սկիզբն է առնում Զօլա կամ Սօլա գետակը, իսկ Սօլաւայից Դո'ւշ'մա'ն' - Դա'րա'յի առուն, որ միանալով յայտնի Դերիկի հանքալին աղբիւրից և նրանից հիւսիս-արևմուտք գտնող գիւղերից եկող ջրերից գոյացած առևակի հետ՝ կոչւում է Դերիկի-Ջուր։ Աղվան գագաթի լանջից բղխում են

¹⁾ Քիւրդերի պատճառով վտանգաւոր է այդ լեռները գնալը։

Սալմաստում յայտնի «Քուաւ»-ները (հանքա-
յին աղբիւրներ), որոնցից մի աւելակ կազմե-
լով թափւում է Չօլա գետակը:

Հարաւում Ուրմիի լճի ափերից մի լեռնա-
շղթա գնում է գէպի հարաւ-արեւմուտք, որ
կոչւում է Սօմայի լեռներ՝ համանուն գաւա-
ռի սահմանը լինելու պատճառով. այդ շղթայի
մէջն է Աղվան գագաթը: Այդ լեռնաշղթան
հասնելով Ենատալ բարձր գագաթին՝ ծըռ-
ւում է համարեա՞ գէպի հիւսիս, կազմելով եր-
կու պետութիւնների—Տաճկաստանի և Պարս-
կաստանի սահմանը. Սալմաստում այդ շղթան
անւանում են Աղբակի լեռներ՝ տաճկական
համանուն գաւառի անունով. այդ շղթայի
մէջն են Ա'րա'ւո'ւլ' և Պիր-ձօպան գագաթ-
ները, իսկ հիւսիսային ծայրում Սօլաւա գա-
գաթը, որից լեռնաշղթան շարունակւում է
գէպի հիւսիս, իսկ մի ուրիշ ճիւղ ծըռւում է
գէպի արեւելք՝ կազմելով Խօյի սահմանը, հաս-
նում Խօյի-Ք'ա'դուկին, այնտեղից էլ թեք-
ւում արեւելա-հարաւ ուղղութեամբ և անցը-
նում Ք'ունէյ գաւառակը:

Այդ լեռների առաջով, գլխաւորապէս զու-
գահեռաբար, իբրև նրանց ստորոտներ, ձգւում
են մի քանի բլրաշարքեր, որոնցից նշանաւոր-
ներն են—Սպի-Ք'ա'մա'ր' (քիւրդերէն՝ սպի-

տակ գօտի), որը բաղկացած է իրար յաջորդող հողի և սպիտակագոյն քարի շերտերից, ճարպի բլրաշարքեր, Եօ'ն'ջա'լըղ ¹⁾ բլուրներ, ուր կա մարմարիօնի անմշակ հանք, Ղառւնը-Եարըղ (Թուրքերէն՝ փորը կիսած), Փիր-Չաւուշ (Թուրքերէն՝ սուրբ գգիր), որի ստորոտում երկու հանքային աղբիւրներ կան:

Ղառւնը-Եարըղի մասին արժէ առանձին խօսել. այդ հսկա լեռնաբլուրը հետաքրքիր տեսք ունի. նա կանգնած է առանձին, բաղկացած է նոյն թոյլ աւազանման քարից, ինչ որ միւս բլուրները, բայց գագաթը կազմւած է ամուր ճերմակ քարից մօտ 5 սաժէն բարձրութեամբ. այդ ճերմակ քարէ պսակն իրանից պայտաձև չորս ճիւղ է արձակում դէպի ցած՝ հիւսիսային ուղղութեամբ՝ նոյնպէս մօտ 5 սաժէն բարձրութեամբ, որոնք մինչև ստորտը հասնելը հետզհետէ ցածրանում են, այդպիսով կազմելով երեք վերիցվայր տարածւող նեղ հովիտներ, այնպէս որ հեռւից նայողի վրա հսկա խայտաբղէտ խողի տպաւորութիւն է անում: Ժողովուրդն այդ բլրի մասին պատմում է հետևեալ աւանդութիւնը. երեք եղբայր սիրահարւում են մի աղջկանից,

¹⁾ Օ' (օ') տառը պէտքէ հնչել փափուկ, որպէս ֆրանսերէն EU:

և իւրաքանչիւրն առաջարկում է գեղեցկուհուն իր սիրար: Աղջիկն ապրելիս է լինում բլրի ծայրին շինած ամրոցում. նա առաջարկում է հետևեալ պայմանը. թո՛ղ երեք եղբայրներն էլ բլրի տակից փորելով գան, ով շուտ հասնի ծայրին, կնշանակէ նա ամենից շատ է սիրում իրան, ուստի ինքը նրա կինը կգառնա: Երեք եղբայրներն սկսում են փորելով բարձրրանալ, կրտսերն առաջ հասնում և կին է առնում գեղեցկուհուն, իսկ միւս երկու եղբայրներն ընկում, մեռնում են ճանապարհին, ահա թէ ինչո՛ւ նրանց փորած ճանապարհները կրտսերի փորածից կարճ են (մի հովիտն աւելի բարձրից է սկսւում, քան միւս երկուսը):

Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ պատմում է, թէ չորս արքայորդի եղբայրներ հ'ը մահից յետո գահը ժառանգելու վէճ ունենալով որոշում են, թէ ով շուտ հասնի բլրի գագաթը, նա կլինի թագաւոր. կրտսերը շուտ հասնում, թագաւոր է գառնում, միւսները տեղ չհասած՝ ընկնում, մեռնում են ամօթից:

Այդ լեռնաբլրի գագաթին կան աւերակ տների և բերդի պարզ հետքեր, որոնք այնքան էլ հին չեն երևում. կարծր ճերմակ քարէ ապառաժի մէջերքը, համարեա՛ն առիկ

տեղերում, փորլած են (երեւի դժոխային տանջանքներով) սենեակիկներ, որոնց մէջ մտնելը բաւական գժւարութիւն է ներկայացնում: Հովիտներից մէկի վերին ծայրում գտնւում է մի կիսա-ստալակտիտի այլը, որի առաստաղից ջուրը կաթկթելով՝ փոս է գոյացրել: Մի ուրիշ այլրի մէջ մի քաղցրահամ աղբիւր կա: ¹⁾

ՋՐԵՐԸ

Սալմաստը բաւական աղքատ է ջրերով, եթէ ինկատի ունենանք, որ հողերը ջրաբքի են: Եղած ջրերը հետեւեալներն են. Ուրմիի աղտաղի լիճը, որ ընկած է Սալմաստի ամենացածրագիւր մասում (1559 մետր բարձր.), որից ուրիշ պայմաններում էլ օգտւել չէի կարելի: Մեծ նշանակութիւն ունի Սալմաստի համար Սօլա (քիւրդերէն, իսկ թուրքերէն Զօլա, հայերն անւանում են Սօլաու-Ջուր) գետակը, որ կազմւում է ձարայի առւակներից և անցընելով Սօլա գիւղի մօտով՝ ստանում է նրա անունը. նա մտնելով բուն Սալմաստ՝ բաժան-բաժան է լինում թէ դաշտերը ուղղե-

¹⁾ Մա'հ'լա'մ գիւղի քահանան ասում էր, թէ ինքն Առաքել պատմադրի պատմութեան մէջ կարդացել է, որ Ղաուրնը-Յարըղի բերդում նստելիս է եղիլ հայոց Սահաարուկ թագաւորը . . .

լու, և թէ խմելու համար: Իր ընթացքը հիւսիս-արևելեան ուղղութեամբ շարունակելով նա իր մէջ է ընդունում Գերիկի (ձմեռը միայն), Բոլթա՝մինի (միշտ) և Գերա՛լու՛ւի հեղեղատի (երբեմն գարնանը) ջրերից գոյացած Հա՛ր՛գաւ առուն Ասլասար գիւղի տակ. այդտեղից փոքրիկ զիզգագներ անելով՝ հասնում է թուրքական Եաւշանլը գիւղը և ապա մի գեղեցիկ կլոր սլտոյտ անում գէպի հարաւ, այնտեղ ընդունում «Գռաւ»-ներից գոյացած առւակը և նորից պտտւում գէպի արևելք, ապա գէպի հիւսիս-հիւսիս արևելք և ճիւղաւորւելով ու դելտաներ կազմելով՝ թափւում Ուրմիի լիճը:

Սուլայի մէջ թափւող վտակները չափազանց աննշան են և պատահական. ամենանշանաւորը Գերիկի-Ջուրն է, որ սկիզբն է առնում Սուլաւա գագաթից, անցում Գո՛ւշ՛մա՛ն՛-Գա՛րա՛յով (թշնամու ձոր՝ թուրքերէն)՝ ստանալով այդ յայտնի ձորի անունը, Գուրթ-Գա՛րա՛յով (թուրքերէն՝ գայլի ձոր), իր մէջ ընդունում Գո՛ւզիկ գիւղի աղբրի ջուրը. մի ուրիշ ճիւղ էլ սկիզբն է առնում Բրո՛ւշխօրան, Ազըլ-Քա՛ն՛դ՛ և Հա՛րլ՛արան լեռնային գիւղերի աղբիւրներից, երկու Գերիկ գիւղերի մէջտեղը գտնւող հանքային աղբիւրներից գոյացած առ-

Լակն իր մէջ ընդունում Գ'ո'ւլ' - Դա'րա'յի (վարդի ձոր) սկզբում և «Իերիկ-Սու» կամ Իերիկի-Ջուր կոչւելով հոսում գէպի հարաւ, իր մէջ ընդունում Սնջի և Աւբա'ր'գա գիւղերի աղբիւրներից գոյացած առւակը, աւելի հարաւում ընդունում Ա'լ'լի-Բուլաղ (թուրքերէն՝ լիսուն աղբիւր) գիւղի աղբիւրներից գոյացած առւակը և ծուռում գէպի արևելք, անցնում Հին-Քաղաքի մօտով, Սաւրա գիւղի միջով, հասնում Ա.հրեան, այգտեղից անցընում Իրլիման և Փայաջուկ գիւղի արևմտեան ծայրում (երբեմն ընդունելով Իերա'լ'ո'ւ հեղեղատի ջուրը) միանում Բ'ո'ւլ'թա'մինի և Զօլայից վերցրած ջրերից գոյացած առւակի հետ, այգտեղից Հա'ր'գաւ անունն ընդունելով՝ անցնում Փայաջուկ գիւղի մօտով և Ղալասարի միջով հոսելով թափւում Սօլա գետակը: Ս.մառները Իերիկի-Ջուրը Հին-Քաղաքից գէնը չէ անցնում: Լեռնային Ջեա'ջո'ւկ գիւղի վերը գտնւող աղբիւրի և քա'հ'րէզի ջուրը թափւում է Սառնա գիւղի վերից հոսող մի առւակի մէջ, որ դուրս է բերւած Սօլայից: Սալմաստում եղած աղբիւրները համարեան միայն լեռնային մասերումն են, գլխաւորապէս ձարայում. իսկ դաշտային գիւղերը կամ բոլն Սալմաստն օգտւում է լեռնային գիւղերի

ջրերից գոյացած գետակից և առւակներից:

Սօլայի ստորին մասերում և Դերիկի-Ջրում գտնւում են աննշան քանակութեամբ մի տեսակ սև ձկնիկներ, որոնցից շատ էլ չեն օգտւում տեղացիները:

Հ Ա Ն Ք Ա Յ Ի Ն Ջ Ր Ե Ր Ը ԵՒ Հ Ա Ն Ք Ե Ր Ը

Սալմաստը բաւական հարուստ է հանքալին ջրերով, սակայն ժողովուրդը համարեալ է օգտւում նրանցից. չօգտւելու պատճառը բացի տգիտութիւնից ջրերին կարևորութիւն չտալուց՝ մասամբ աղբիւրների անխնամ լինելն է, մասամբ էլ նրանց վտանգաւոր տեղերում գտնւելը: Հռչակաւոր Դերիկ վանքից հիւսիս գտնւող հանքալին (թթու և ծծմբային) ջրերը, որը և՛ խմում էին, և՛ մէջը լողանալով՝ բժշկութիւն էին որոնում որոշ հիւանդներ, այժմ քիւրդերի պատճառով անմատչելի են դարձած սալմաստեցիների համար: Նոյնիսկ Աղվան գագաթի լանջից բղխող «Քռաւ»-ներ կոչւող հանքալին ջրերը, որ սննդան մօտ են Սալմաստի հովտին, քիւրդերի ահից սալմաստեցին չէ կարողանում իր օգտին ծառայեցնել: Այգուլէս են և՛ Ք'աւր-աւա գիւղի ու ճարա ամրոցի աղբիւրները: Մնում են մատչելի միայն Փիր-Չաւուշ (հայերի ասութեամբ՝ Փրչաւուշ) լեռնաբլրի

ստորոտի երկու աննշան աղբիւրները, որոնցից ոչոք չէ օգտւում: Բո՛ւլթա՛մինի, Թա՛մթա՛մայի, Փրիշատի, Ուրմիի լճի ջրերից նոյնպէս համարեա՛ չեն օգտւում: Հիւանդները երբեմն այցելում էին Ուրմիի գաւառում գրտնւող Ջնդաշտ հանքային ջուրը, որին աւագանի ձեւ է տրւած և փայտով ծածկւած, բայց այժմ վտանգների պատճառով այդտեղ գնալուց էլ են դադարել: Մի փոքրիկ հանքային ջուր էլ գտնւում է Վա՛րդան գիւղի մօտ, ուր լողանում են ջերմախտաւորները:

Եօ՛ն՛ջա՛ լըղ սարերում մարմարի հանք կա, որ չէ շահագործւում: Վա՛րդան գիւղի մօտ այստարի գտնւած է գաճի հանք: Ասում են, Անբա՛ն՛գ՛ կոչւող լեռնաբլուրներում մետաղի հանք կա, բայց քիւրգերի ահից ոչոք չէ գնում այնտեղ:

Կ Լ Ի Մ Ա Ն

Թէ՛ սրբան անբաւարար է Սալմաստի կլիման, դրան ապացոյց են ճահիճները, աղբիւրի ջրերից համարեա՛ գուրկ լինելը, անտառների կատարեալ բացակայութիւնը, անանձրեամառները, հողի ջրարբի լինելը (ջրած արտերում և նրանց շուրջը ջրերը կանգ են առնում, լճանում, դրան հետեւում է նեխած ջրերի գոլորշիացումը, որից տուժում են մար-

դիկ՝ զլիսաւորապէս ջերմախտից բռնւելով):
Զմեռն սկսւում է հոկտեմբերից և տևում
մինչև ապրիլ (տեղացիների ասութեամբ երբեմն էլ աւելի), ուստի առանց այն էլ խրղճուկ բուսականութիւնն ուշ է երևան գալիս. ցուրտը, կամ աւելի ճիշտը՝ սառնամանիքը երբեմն հասնում է— 30° -ի, ջրերը բոլորովին սառչում են, և միքանի գիւղերի բնակիչներ ստիպւած են լինում կուժերն ուսերին երկու-երեք վերստ անցնել և ջուր բերել (հափթը վանցիները գնում են Խոսրովա գիւղը, սաւրացիները Հին-Քաղաք և այլն): Գարնանը շոգերն սկսւում են յանկարծակի, բայց գիշերները ցուրտ է անում, այնպէս որ ծառերի ծաղիկներն ու բոյսերը յաճախ ենթակա են ցրտատար լինելու վտանգին: Անձրևներ շատ քիչ են լինում, եղածն էլ կարճատև, իսկ կարկուտ ստէպ-ստէպ է գալիս: Ամառն առանց անձրև է անցնում. շոգերը երբեմն հասնում են $+50^{\circ}$ -ի. այստեղ հասնում են փրշատ, նուշ, ծխախոտ, տաքութիւնից բնակիչների գէմքերն ու ձեռները թխացած են լինում, այնպէս որ արաբի տպաւորութիւն են անում:

Ծնորհիւ այն հանգամանքի, որ աղբիւրների բացակայութեան պատճառով գետի կամ առ-

ւի ջուր են խմում ճահիճների և ընդհանր-
 րապէս վատառողջ կլիմայի, սաստիկ տարած-
 ւած է ջերմախտը, որին իբրև ապացոյց կա-
 րող է ծառայել (որպէս ապագայում կտեսնենք)
 նաև սրբերի և ուխտատեղիների այն գերակշը-
 րող քանակութիւնը, որ յատկացրւած է ջեր-
 մախտաւոր հիւանդների այցելութեան համար:

Բ Ո Ւ Ս Ա. Կ Ա. Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

Սալմաստի գաւառը միանգամայն զուրկ է
 տնտառներից. ոչ մի ծառ, ոչ մի թուփ չը-
 կա բնական. վառելանիւթը բազկանում է ա-
 թարից (փթիւր, քակոռ), կոշտ խոտից (բըռիկ'),
 մի տեսակ փշոտ բոյսից, որ «գ'ա'գ'» է կոչուում,
 «խազա'լ'»-ից (չոր տերև), «ք'ո'ւլա'ջ'»-ից (ծը-
 դօտ) և մարդկային ձեռքով տնկոտած ծառերի
 փայտից: Փայտ այրելը վաղուցւա բան չէ, այլ
 սկսել է վերջին տարիներս՝ թիթեղէ վառա-
 րանների մուտք գործելովը. այժմ որովհե-
 տև այդ վառարանների թիւը մեծանում է,
 ուստի օրէցօր փայտը նւազում ու թանգա-
 նում է. եթէ այդպէս շարունակւի, տեղա-
 ցիների կարծիքով՝ շուտով այգիներում այլևս
 ծառեր չեն մնալ այրելու:

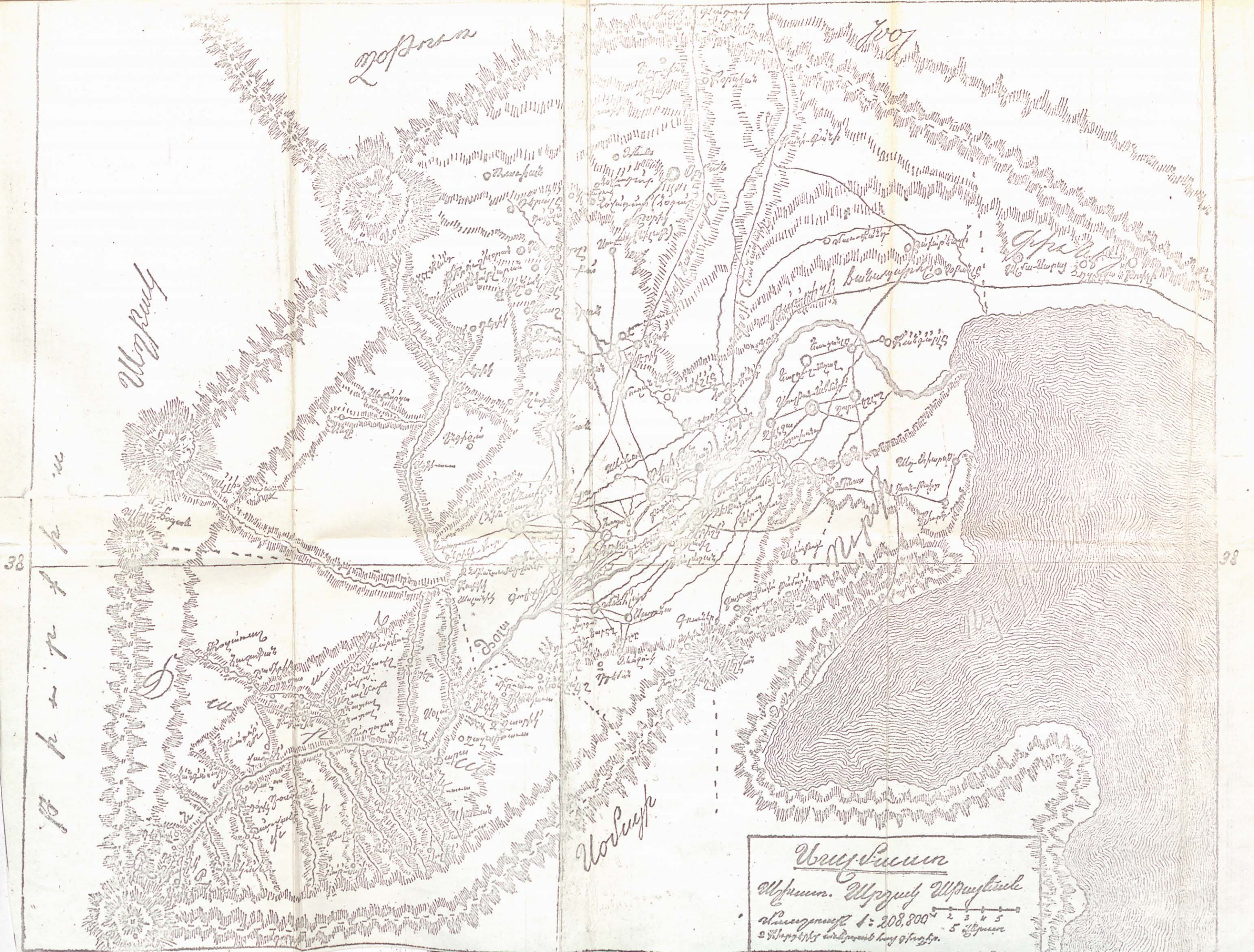
Արօտներ նոյնպէս չկան համարեա՛. եղած-
 ներն էլ բուն Սալմաստից հեռու, վտանգա-

1001
 29348

Լոր տեղերում և աննշան են, ինչպէս Անբա'ն'դ' լեռնաբլուրը և «Դո'ւղեր» կոչւող տեղը, որոնցից օգտւում են քիւրդերը միայն:

Արտերում, պարտէզներում և այգիներում ցանում են ցորեն, գարի, կորեկ (քիչ), կըտաւատ, գետնախնձոր, առւոյտ, խաժխաժ (խաշխաշ—քիչ), սեխ, ձմերուկ, վարունկ, սիսեռ (քիչ), լոբի, բնի (ճակնդեղ), ռեհան, սո'ւտա'մ'բա'ր' (զամբախ), մա'զրա, նա'նա' (անանուխ), թարխուն, քա'րա'ւ'ս' (քա'րա'ւո'ւղ'), գո'ւնա'րախան (արևածաղիկ), բադրիջան, պամիդօր, բաղլա (բակլա—քիչ), մա'ք'ա'դա'ռու կամ փեղամ (սիմինդր), բամիա, դդում, բիբա'ր' (պղպեղ), ք'աբառ (ք'ա'ւա'ր'), ոսպ (քիչ), կանեփ (քիչ), կաղամբ, ք'ահի (սալաթ), սոխ, սխտոր, ծըխախոտ (քիչ), բողկ, գինձ, շաֆրան, սամիթ, մաղատանոս, շաղգամ, ք'ա'շո'ւր' (գազար), գո'ւլ'-սաբահի (առաւօտեան ծաղիկ), մանուշակ (երկու տեսակ, մէկը սովորական, միւսը երկար ցողունով մի ուրիշ ծաղիկ, որը մանուշակի գոյն ունի):

Դաշտերում, սարերում, ճահիճներում և պարտէզներում բուսնում են պուսս, գ'օգալ-բարբիթ, խինձ (սինձ), գ'ա'ն'դա'լա, աւելուկ, շրէշ, սիբեխ, քաչալոկ, գինձ, գետնի-թուխ (մորի),

Uzun-Yul

Uzun-Yul

Uzun-Yul

Gulistan

Vorlesk

Uzun-Yul
 Uzun-Yul Uzun-Yul
 1:208,800
 5 Uzun-Yul

38

38

ք'աբառ, դաղձ, դաղդաղուկ (եղինճ, աղցան),
փարփինա (դանդուկ), թալ, փիփերթ, պառեխ,
բողիկ' (բոխ), ըշղ'ում¹⁾ (շխունդ), գեանախըն-
ձոր (եր-ալմասը—հազաագիւտ), ճնճղան-պա-
շար, ջրկոտեմ, պուտ, մա'ն'դիկ', էրիժնակ,
մճողէս, իշուկաթնուկ, ղՖտօ, կաթնարարուկ,
սօյ, թօփալ-ճաղիկ, նա'ր'գիդ, սարի-լալա կամ
բէլբուն (շուշան,) ձնճաղիկ, դեղին-ճաղիկ,
լուի-ճաղիկ, խինալի-ճաղիկ, ուրց (խուրձ, դա-
րաբաղցերէն՝ խոունը), ապրեմ-չապրեմ, աւել,
դօլաշա (պատատուկ), առւսյա, ղօունգ'ա (կօ-
ռինկա), փշփշուկ, ղիաղ (սովորական խոտ),
գ'ա'գ', երեքթփէն (սիրի-սիրի), շան-հուող
(շան-խաղող), ճարճատուկ, եղեգն, եարղ'ուն,
գա'րնիկ' (պարսկերէն՝ ուզարլիկ կամ սպանդ,
մի գարշահոտ բոյս, որից մահմէդականները
խուսնկ են պատրաստում):

Այգիներում բուսնում են հետեւեալ ծառե-
րըն ու թփերը. ծիրանի, տանձենի, խնձորե-
նի, ընկուզենի, դարալու (դամբուլի), սերկելի,
դեղձենի, կեռասենի, նշենի, փշատի, թզե-
նի, նոնենի, գիլանառի, սալորենի, եմիշան,
թթենի, դա'լ'ա'մա (բարդի), ք'ա'լա'մբար (սօ-
սի), ուռի, դարաղաջ, վարդենի, յասմիկ և
խաղող, ուրիշ ոչինչ:

¹⁾ Ղ. (Պ.) պէտք է հնչել կոշտ, կոկորդում սղմելով:

Կ Ե Ն Գ Ա Ն Ի Ն Ե Ր Ը Ե Ի Թ Ռ Չ Ո Ի Ն Ն Ե Ր Ը

Կենդանիներով հարուստ չէ (Սալմաստը, բացի ընտանի սովորական ձիւց, էշից, ջուրուց, ուղտից, եզից, կովից, գոմշից, ոչխարից, այծից (քիչ), կատուից և մկնից՝ դաշտերում և լեռներում ճարւում են նապաստակ (քիչ), աղւէս, գայլ (երկուսն էլ հազւագիւտ), վայրի խոզ, արջ (հազւագիւտ), կուզ (առնատ — քիչ): Ընտանի խոզ չեն պահում թուրքերի կրօնական գգացմունքները չվիրաւորելու համար. բացառութիւն է կազմում Խօսրովալի ֆրանսիական միսսիօնարութիւնը, որ նմուշի համար միքանի հաստ ունի: (բոքալ-մաշ)

Ընտանի թռչուններն են. հաւ, աղաւնի, սագ, բադ, հնդուհաւ (բացի հաւից մնացածը շատ քիչ): Վայրենի թռչուններն են. բազէ, մանգաղաթե, արտուտիկ, աղաւնի, եղտիւրիկ (կիւ-կիւ), ագռաւ, կաչաղակ, սարեակ, ճնճուղ (ճնճղուկ), պիպու (յոպոպ), ծիծեռնակ, զո՛ւմրի (տատրակ), լոր, ջրի-լոր, դաշտի-խաւ (դաշտի-հաւ), գ՛օ՛գ՛-դուշի, ճարճատուկ (այս անուեով բոյս էլ կա), բու, կապուտ-դուշ, սոխակ, շէյդա-բլ՛բո՛ւլ՛, մարթխափուկ (մարդխարուկ), ներկարար, բադ, արագիլ. ամառը լինում են կռուենկներ և թթի-դուշ:

Հ Ա Յ Ա Ր Ն Ա Կ Գ Ի Ի Ղ Ե Ր Ը

Սամաստի հայերը ցրւած են 23 գիւղերում, որոնցից միայն հինգն է զուտ հայաբնակ — Հա՛Ք՛թվան, Փայաջուկ, Մա՛հ՛լ՛ա՛մ, Աալասար և Սառնա, իսկ միւս գիւղերում հայերն ապրում են թուրքերի և մի-երկու տեղ ասորիների ու քիւրդերի հետ խառն:

Այն, ինչ որ ամենից առաջ օտարականի աչքին է զարնւում Սամաստի գիւղերը մըտնելիս, ծայրայեղ անմաքրութիւնն է. թւում է, թէ առաջին պատահած տեղը գիւղի ընդհանուր աղբանոցն է, բայց ճանապարհը շարունակում էք փողոցներով և տեսնում, որ ամբողջ գիւղն աղբանոցների մի ահագին ժողովածու է. ամենուրեք նոյն կեղտը, նոյն գարշահոտութիւնը. աղբը մնում է, հետզհետէ աւելանում, վրան ձիւն է գալիս, հալչում, և զարնան վերջերին բնակիչներն այդ աղբից աթար են պատրաստում. սակայն փողոցները չեն ազատւում իրանց սովորական աղբից, նոյն օրը ևեթ սկսւում է նորից աղբը փռելու գործողութիւնը:

Փողոցները ծռւռումուռ են, երբեմն այն-
քան նեղ, որ երկու մարդ իրար կողքով դըժ-
ւարութեամբ են անցնում: Շատ տներ մըտ-
նելու համար ստիպւած էք լինում դարբա-
սից մտնելով՝ նորից ընկնել փողոցի պէս մի
բանի մէջ, ուր ձեր առաջ բացւում են մի-
քանի դռներ. անցնում էք դրանցից մէկով,
և ձեր առաջը դալիս է նորից պատ, որի
ծայրը հասնելով՝ նոր միայն դուրս էք գա-
լիս բակը վերջապէս: Տների լուսամուտները
(որ ո՛չ ամեն տուն ունի) դէպի բակն են
նայում, փողոցի կողմը պատուհանից զուրկ
է. բացառութիւն են կազմում գլխաւորա-
պէս Ղալասար գիւղում միքանի տներ, ընդ-
հանրապէս հարուստ և նորաշէն, որոնք դէ-
պի փողոցը նայող փոքրիկ պատուհաններ
ունեն: Տները սակաւաթիւ բացառութեամբ
միահարկ են, հողէ պատերով և սաստիկ
ցածր առաստաղներով. իսկ դռներն արդէն
զարմանալի են, որպէս գուցէ ամբողջ Պարս-
կաստանում. ամենացածրահասակ մարդն ան-
գամ մտնելիս ստիպւած է մէջքը կորացնել,
կարծես որջ է մտնում. դռների այդքան
ցածր լինելը տեղացիները կատակով բացատր-
ում են այսպէս. «Պարսկաստանը կեղծաւոր
երկիր է. դռներն այդքան ցածր են շինւում

այն պատճառով, որ դեռ տունը չմտած սկըսէք երկրպագել (բարևել) տանտիրոջը» . . .

Հայերի թաղը, որ համարեա՛ բոլոր գիւղերում առանձնացած է թուրքերի թաղից, վերջինիցս տարբերում է համեմատաբար դէպի լաւը:

Հ Ա. 'Ֆ' Թ. Վ. Ա. Ն

Սա գուտ հայաբնակ գիւղերից ամենամեծն է, որ գտնւում է Գիլիման կամ 'Իլ'-մա'քան (պարս. և արաբերէն՝ տեղի սիրտ—գաւառի կենտրոն) աւանից $3\frac{1}{3}$ վերստ հեռաւորութեան վրա (մէկի կենտրոնից մինչև միւսի կենտրոնը) դէպի հարաւ-արևմուտք և Սալմաստի հովտի համարեա՛ մէջտեղը: Ունի 423 տուն՝ 2314 բնակչով: ¹⁾ 1828 թւի ուսու-պարսկական պատերազմի ժամանակ այս գիւղից մի մեծ գաղթականութիւն դիմել է դէպի Երևանեան նահանգը, որպէս և՛ միւս համարեա՛ բոլոր գիւղերից:

Գիւղացիները գիւղի անունը ծագած են համարում պարսկերէն հա'ֆ'թ (եօթ) և «դիւլան» (դատարան, դատաստան) բառերից.

¹⁾Վիճակագրութիւնը կազմւած է 1905 թ. մայիսին. յուլիսի սկզբում Հին-Քաղաքից մի հայ (բողոքական) ընտանիք փոխադրւեց Հա'ֆ'թվան, հետեւապէս տների թիւը դարձաւ 424, որոնցից 4-ը բողոքական է:

գուցէ և՛ բաղկացած է «Հա՛ֆ՛թ» և «աւան» (եօթ շէն) բառերից, մանաւանդ որ շատ մեծ է եղել մի ժամանակ. Սալմաստում շատ գիւղերի անուններ կան «աւան» կամ «աւա» (քիւրդական ձև) վերջաւորութիւնն ունեցող: Միւս գիւղացիները Հա՛ֆ՛թվանի անհիւրասիրութիւնն ակնարկելով՝ ասում են. «Հա՛ֆ՛թվան կեթաս՝ խոց վերց, Հա՛ֆ՛թվանա կըլես՝ ո՛տ վերց» (Հա՛ֆ՛թվան կերթաս՝ հոց վերցրու, Հա՛ֆ՛թվանից կելնես՝ ո՛տ վերցրու):

Իբրև Սալմաստի հայութեան կենտրոն՝ Հա՛ֆ՛թվանում է գտնւում առաջնորդարանն, ուր նստում է առաջնորդական փոխանորդը: Կրթութեամբ ու կրթական գործով այս գիւղը գերազանցում է միւս գիւղերից. ունի երկդասեան և երկսեռ դպրոց 17 տարւա գոյութեամբ. շէնքը բաւական լարմար է. այստարի (1905 թ.) դպրոցն ունէր 4 ուսուցիչ, 1 ուսուցչուհի, մօտ 120 աշակերտ-աշակերտուհի ¹⁾: Կա մի գրադարան, որ առաջ «Քը-
¹⁾ «Մօտ» ենք ասում, որովհետև սաների երթևեկութիւնն այնքան էլ կանոնաւոր չէ կատարւում, որպէս ընդհանրապէս ամբողջ Սալմաստում, մանաւանդ դարունը բացւելուն պէս, երբ սկսւում են դաշտային աշխատանքները. միւս կողմից՝ սալմաստացին մեծ կարևորութիւն չէ տալիս դաւակի կրթութեանը . . .

րասիրաց անուան էր կրում, իսկ այժմ «Գո-
լօշեան» է կոչուում իր հիմնադրի (տաճկա-
հայ) անունով. գրադարանն ունի 800 կտո-
րից աւելի հայերէն գիրք և ստանում է մի-
քանի պարբերական հրատարակութիւն: Դըպ-
րօցի շինութեան մէջ կա թատերասրահ, ուր
ուսումն. տարւա ընթացքում երբեմն ներ-
կայացումներ են տալիս ուսուցիչներն ու
տեղացի երիտասարդները: Այս գիւղում եր-
կու տարուց իվեր գոյութիւն ունի «Հա'Փ'-
թվանի Հայուհեաց Բարեգործական Բնկերու-
թիւն» անունով մի կազմակերպութիւն, որ
նոր միայն այստարւա յունիսից սկսեց իր գոր-
ծունէութիւնը՝ առժամանակեա կարուձևի
դպրոց բանալով, ուր ուսուցանում է գիւղի
դպրոցի վարժուհին: Մի շվեդուհի աղջիկնե-
րի մի որբանոց է պահում (դպրոց՝ մէկ ու-
սուցչով), ուր պատասպարւած որբուհիներ
ի թիւը 13 է: Բնակիչների մօտ կէսը
գրագէտ է:

Հա'Փ'թվանի Ս. Գէորգ եկեղեցումն (2 քա-
հանա, երրորդը գաղթական, անպաշտօն) է
հռչակաւոր Իերիկ վանքից բերւած Բարգու-
ղիմէոս առաքեալի աջը, որ էպիգէմիայի
կամ երաշտի ժամանակ թափորով շրջեցնում
են: Այդտեղ կա և՛ մի հին աւետարան, որին

Տամբուրելու են գալիս մանուկ ուխտաւորները գլխաւորապէս: Գիւղի շուրջը կա երեք ուխտատեղի—Մարիամ-Աստուածածին, ուր յաճախում են գլխաւորապէս դէմքներին վէրք ունեցող կանայք և մանուկները, Ս. Պօղոս և Ս. Թադէոս, որ ջերմախտի բուժիչների հռչակ ունեն:

Գիւղն իր հողերով 10 տարուց իվեր խալիսա է (սեփական, «խալիսա» բառն իսկապէս նշանակում է տէրունական): Հողից օգտուում են բնիկներն, իսկ գաղթականները բաժին չունեն: Հողը բերք է տալիս մէկին 2—10 դա ապրուստի գլխաւոր աղբիւրը չէ, որպէս և միւս գիւղերում. սալմաստեցին իր հացը ճարում է պանդխտութեամբ՝ դիմելով Ռուսաստան. հա՛ջ թվանցիների գլխաւոր պանդխտավայրը Թիֆլիզն է: Մեր վիճակագրութիւնը կազմելու ժամանակ 2314 բնակիչ ունեցող Հա՛ջ թվանցի 597 հոգի պանդխտութեան մէջ էին, այսինքն բնակիչների $\frac{1}{4}$ -ից աւելին... Սա մի սոսկալի թիւ է, բայց և այնպէս մեծ տոկոս չէ՝ համեմատած մի քանի ուրիշ գիւղերի հետ...

Փ Ա Յ Ա Ջ ՈՒ Կ

Այս գիւղն, ինչպէս յայտնի է, մեր տա-

ղանտաւոր վիպասան Ռաֆֆիի ծննդավայրն է: Պանսում է Ղրիմանից $3\frac{1}{2}$ վերստ (կենտրոնից-կենտրոն) հեռաւորութեան վրա դէպ արևելք: «Փայաջո՛ւկ» (թուրքերն արտասանում են «Փայաջի») բառը բաղկացած է թուրքերէն «փայա» (գոմ, դէզ) և «ջըղ» (փափկացած՝ «ջիք» կամ «ջիյ» — կրճատած ձևն է «ջըլըղ» կամ «չիլըղ» վերջաւորութեան, որ համապատասխանում է հայերէն «պաննոց» բարդ վերջաւորութեան) մասերից: «Ջըղ» կամ «ջո՛ւկ» վերջաւորութիւնն ունեն Սալմաստի և՛ միքանի ուրիշ գիւղեր — Բախճաջո՛ւկ, Ջեւա՛ջո՛ւկ, Մուղանջըղ և այլն: Պատմում են, թէ մինչնաւոր խան եկել՝ բնակւել է Հա՛ֆ՛թվանից արևելք գտնւող բլրի մօտ և այդտեղը կոչել Բո՛ւթա՛մին (թուրքերէն՝ բիթմալ — «գոյանալ» բառից): այդ խանի գոմերը եղել են Փայաջո՛ւկի տեղը: Միւս գիւղացիներն այդ գիւղի բնակիչներին անպիտան և կռւարար համարելով՝ ասում են «գո՛ւղը՛» («կորի՛ր» — ձայնարկութիւն է, որ գործ է անում շներին հեռացնելու համար), որ միւսնոյն է, թէ փայաջո՛ւկցիները շուն են:

Գիւղում կա երկգասեան-երկսեռ դպրոց, ուր այստարի դասաւանդում էին 4 ուսուցիչ (մէկը և՛ Հա՛ֆ՛թվան դասեր ունէր) և 1

ուսուցչուհի. աշակերտ-աշակերտուհիների թի-
ւերն էր մօտաւորապէս 100: Իսպրոցի շէնքը
նոր է, յարմար, 1904 թւին կառուցւած տե-
ղացի Մանասերեան եղբայրների ծախքով:
Իսպրոցն ունի բաւական կոկիկ թատերասրահ
և Բաֆֆի անունով մի գրադարան՝ մօտ 1000
կտոր գրքով, ստանում է և՛ մի-երկու
պարբերական հրատարակութիւն: Չնայած
դրան՝ գիւղում սաստիկ տարածւած է օղե-
վաճառութիւնը. նույնիսկ գիւղի քահանանե-
րից մինը — տէր Աւետիքը — պարապում է այդ
ստորացուցիչ առևտրով . . . Բահանան «միկի-
տանջի» . . .

Իււղն «աղալըղ» (աղալի, կալւածատէրի
սեփականութիւն) է. բերքի $\frac{1}{7}$ մասը աղա-
լինն է. բերքը բերում է մէկին 3—7:

Իււղի տակով անցնում է Հա՛ր՛գաւ առուն,
որ գոյանում է Զօլա գետից գուրս բերած
ջրանցքի, Բո՛ւթա՛մին բլրի ստորոտների ճահ-
ճային (հանքային) աղբիւրների և երբեմն
գործող Իերիկի-Ջրի ու Իերա՛լը հեղեղատի
ջրերից: Այդ առւի եզրին կա մի աղբիւր, որի
ջուրը գործ են ածում խմելու համար:

Իււղը գուտ հայաբնակ է, 294 տնով,
1478 բնակչով, որոնցից պանդխտութեան
մէջ է գտնւում 359 հոգի:

Մ Ա՝ Ն՝ Լ՝ Ա՝ Մ

Այս գիւղը գտնուում է Զօլա գետի աջ ափից 1 վերստ, Իլլիմանից 8 վերստ հեռու, «Ղաւռընը-Յարըղ» բլրի մօտ: «Մա՛հ՛լ՛ա՛մ» պարսկերէն «մա՛ր՛հա՛մ» (ուպեղանի) բառի աղուադումն է թուրքերէնում: Իսկ թէ ինչու է գիւղն այդպէս կոչուում, ցիւղացիներն ասում են, թէ այդտեղ է եղել վերը յիշած խանի (տէս՝ Փայաջու՛կ) դեղատունը: Գուցէ և՛ իր առողջարար կլիման է պատճառն այդպէս կոչելուն: Մի ժամանակ այս գիւղում բնակւելիս են եղել և՛ քիւրդեր, իսկ այժմ գուտ հայաբնակ է (մի ուսու կին կա) և ունի 185 տուն՝ 1048 բնակչով, որից պանդխտութեան մէջ է գտնուում 174 հոգի:

Կրթական գործն այստեղ սահմանափակւում մի երկդասեան-երկսեռ դպրոցով, որ քիչ-շատ կանսնաւորւած է միայն 1904 թրւականից և այստարի ունէր 2 ուսուցիչ, 1 ուսուցչուհի, 82 աշակերտ-աշակերտուհի (54 տղա, 28 աղջիկ): Գպրոցն ունի գրագորանի պէս մի բան՝ 200 կտոր գրքով:

Այստեղ ևս գինեմուլութիւնը բաւական տարածւած է, որպէս ընդհանրապէս ամբողջ Սալմաստում. չնայած՝ տեղացիները համարեան չունեն սեփական այգիներ, թուրքերինն էլ

քիչ է, բայց Ուրմիի գաւառից խաղող է առնուամ եւ գինի պատրաստուամ գրեթէ մեծամասնութիւնը:

Գիւղն իր հողերով «խալիսա» է, բայց ունի եւ մի աղա, որին վճարուամ են բերքի $\frac{1}{8}$ -ը: Ապրուստի գլխաւոր աղբիւրը պանդխտելն է, գլխաւոր պանդխտավայրերն են Թիֆլիզ, Բաթում եւ կովկասեան երկաթուղու կայարանները:

Որպէս քիւրդաբնակ վայրերին մօտիկ գիւղ՝ Մա'հ'լ'ա'մը յաճախ է ենթարկուամ քիւրդերի յարձակումներին. քիւրդերի ահից մա'հ'լ'ա'մցիները չեն կարողանուամ օգուել նոյնիսկ իրանցից երկու վերստաչափ հեռու աղբիւրի անուշահամ ջրից, որ կարող են գիւղը բերել խողովակներով, եւ գործ են ածուամ Զօլա գետից հանած ջրանցքի ջուրը:

Գիւղը երեք սեխտատեղի ունի. — Ս. Գէորգ, Վարդան Զօրավար եւ Վանքեր: Վարդան Զօրավարը ջերմաստ բուժող է համարուամ: «Վանքեր» կոչուողը մի բլուր է, որի վրա երկու աւերակ շինւածքի հետքերը միայն կան, եւ պատերի քարերից մի կոյտ է շինւած շուրջանակի, մէջտեղը՝ քիչ բաց, ուր գետեղւած է մի խաչքար առանց արձանագրութեան որ եւէ հետքի:

Ս Ա Ի Ր Ա.

Սալմաստեցիներն այս գիւղն՝ անւանում են «Սաւրի-կերղ» (Սաւրի-գիւղ). սա Բաֆֆիի «Խաչագողի լիշտտակարանը» վէպի Սաւրի-գեղն է, խաչագողների հայրենիքը: Ըստ տեղացիներին ասուածեան՝ Սաւրան առաջ կոչւելիս է եղել «Ղըզըլ-ք'ա'ն'դ'» (թուրքերէն՝ սակի-գիւղ), բայց նա'դիր-շահը (թէ Փա'թ' Ա'լի-շահը, ճիշտը չգիտեն) գալով Սալմաստ՝ բարձրացել է Սաւրայից $3\frac{1}{4}$ վերստ հեռու գտնւող Ս. Յովհաննէս վանքի բլուրը և հիւանալով գիւղի երբթէ գեղեցիկ (այնքան գեղեցկադիր էլ չէ) դիրքով՝ բացագանչել է.

(Գ'ա'գ'դըմ Իրան-Թուրանը,

Ձա'ն'նա'թ' գ'ո'ր'դըմ սովրանը.—

Շրջեցի Իրան-Թուրանը,

Դրախտ տեսա եսւանը),

ուստի դրանից լետո գիւղը կոչւել է Սովրա (լետո), ապա դարձել է Սաւրա: Սա գրտնւում է Իիլիմանից $5\frac{2}{3}$ վերստ հեռաւորութեան վրա՝ համարեան դէպ արեւմուտք: Բրնակիչների մեծ մասը թուրք է (մօտ 300 տուն): Հայերը, որ բռնուեմ են գիւղի բարձր մասը, բաղկացած են 168 տնից (3-ը կաթուղիկ)՝ 815 բնակչով (7-ը կաթուղիկ), որոնցից

պանդխտութեան մէջ է 354 հոգի... Գիւղի տղամարդը հազւագիւտ է, եղածներն էլ մեծ մասամբ գաղթականներից են՝ լինում կամ ծերեր (գաղթական տարրը բնիկներից աւելի քիչ թւով է պանդխտներ տալիս... ընդհանրապէս)... Գլխաւոր պանդխտավայրն Ռօստով է (Դօնի վրա):

Դպրոցական գործն այստեղ կաղում է շրնորհիւ այն հանգամանքի, որ գիւղացիները չտեսնւած-չլսւած աստիճանի շահասէր են. դպրոցին ո՛չ միայն ոչմի նպաստ չեն տալիս, այլև յաճախ, երբ դրսից եկած օգնութեամբ գոյութիւն է ունենում դպրոցը, նրանք բողոքում են, մանուկներին համարեա՛ ուժով են դպրոց ուղարկել տալիս ուսուցիչներն ու դրոսեցի մարդիկ, գլխաւորապէս «Դաշնակցական կուսակցութեան» պատկանող անձնաւորութիւնները (որոնց ըստ մեծի մասին պարտական է Սարմաստն իր կրթական, եթէ չասենք ուրիշ, գործով... Աերջերս մի փոքր անտարբերութիւն է երևում, բայց սալմաստեցին ո՛ւմ չի անտարբեր դարձնիլ...): Սաւրայի դպրոցն այստարի բաղկացած էր չորս բաժանմունքից, ունէր 2 ուսուցիչ, 1 ուսուցչուհի և 51 աշակերտ-աշակերտուհի (կարող էր 80-ից աւելի լինել, տարւա սկըղ-

բում 67 հոգի էին, ապա հետզհետէ նւազեցին...): Կառավարւում էր դրսից (Ռօստօվից) եկած նպաստով: Շէնքը հին և միանգամայն անպէտք է՝ բաղկացած երկու խուցերից: Ունի գրադարանի պէս մի բան՝ բաղկացած 300 կտոր գրքերից: Բնակիչների մօտ կէսը գրագէտ է: Կաթօլիկ մի վանք կա, որի վանահայրը հայ-կաթօլիկ մի քահանա է. վանքը պահում է դպրոցի պէս մի բան, որ այստարի ունէր 14 աշակերտ 1 ուսուցչով (լուսաւորչական):

Գիւղը «խալիսա» է, բայց աղային տալիս են բերքի $\frac{1}{10}$ -ը:

Գիւղի միջով է հոսում Գերիկի-Ջուր կոչւող վճիտ մեծ առուն, որ ամառները ցամաքում է Հին-Քաղաքի հողերում, և նրան փոխարինում է Ջօլայից հանած ջրանցքը:

Գիւղի տներում երեք ուխտատեղի կա, որոնցից մէկն են շատ յաճախում ջերմախտ ունեցողները: Այդ «սուրբ»-երից մէկը երևացել է տան պառաւին ու սպառնացել, որ ամենքին կկոտորի, եթէ իրան լաւ պատիւ չըտան, ուստի տանտէրն ստիպւած է ամեն շաբաթ երեկո և կիրակի օրերը մոմն անշէջ վառ պահել: Սուրբն արգելել է այդ տանը շուն պահել, թէ չէ՝ չէ վերջինս կկատարի:

ՀԻՆ-ՔԱՂԱՔ

Թուրքերն անւահում են Ք'օ'Տ'նա'-չը'Տա'ր', հայերը՝ «Հին-Քաղաք» (որ թուրքերէնի բառացի թարգմանութիւնն է) կամ ուղղակի «Քաղաք»: Հնումն այդ աւանը (որ քաղաք կոչւելու անիրաւ պրետենզիա ունի և առաջ եղել է գաւառի պաշտօնաւարը, որպէս այժմ Դիլիմանը) կոչւելիս է եղել Սարմաստ, որի անունն անցել է ամբողջ գաւառին. իսկ աւելի հնումն, ասում են, անւանելիս են եղել (Շը'Տա'ր'-Սա'բասի—առաւօտեան, վաղուցւա, հին քաղաք) որ նոյն միտքն ունի, ինչ այժմեան կոչումը: Սա գտնւում է Դիլիմանից $8\frac{2}{3}$ վերստ հեռաւորութեան վրա. բաղկացած է մօտ 800 տուն թուրքերից, մօտ 50 տուն հրէաներից և 127 տուն հայերից (2-ը բողոքական, 1-ը կաթոլիկ). հայերի թիւը 868 է, որից պանդխտութեան մէջ է գտնւում 192 հոգի: Այրի կանանց թիւը (որպէս ընդհանրապէս ամբողջ Սարմաստում) շատ մեծ է—46, իսկ տղամարդ 6 այրի:

Այստեղ գտնւում է մաքսատունը (Տաճկաստանից ներմուծւող ապրանքների համար) և թիւրքական դեսպանատունը: Հինգշաբթի և ուրբաթ օրերը «բազար»(տօնավաճառ) է լինում:

Կրթական գործն այստեղ հետևեալ անմը-
խիթար պատկերն է ներկայացնում. հայերն
ունեն միգասեան դպրոց 1 ուսուցչով, 59 աշա-
կերտով և 2 աշակերտուհով, մինչդեռ կա-
րող էին դպրոց յաճախել առնւազն 81 աշա-
կերտ (7-14 տարեկան հաշւած) և 39 աշա-
կերտուհի... Դպրոցի նիւթականը նախանձե-
լի լինելուց սաստիկ հեռու է, շէնքը մու-
րացկանի բնակութեանն անգամ անյարմար.
աշակերտները գետնին դցած տախտակների
վրա են նստում, իսկ դարնանը դրօսւմ և
գրում են ծնկների վրա . . . Բողոքա-
կան (Մկրտչական) միասիօնարութիւնն ունի
մի դպրոց, ուր այստարի ուսուցանում էին
2 ուսուցչուհի—մէկը հայ-բողոքական, միւ-
սը շվեյցարուհի. ուսանում էին 4 աշակերտ և
8 աշակերտուհի¹⁾:

Այստեղ 1900 թւից գոյութիւն ունի «Գ.
Ջանշեան» անուանով մի գրագարան 600 հա-
տոր հայերէն և օտարլեզեան գրքերով.
ստանում է միքանի պարբերական հրատա-
րակութիւններ, բայց օգտւողների թիւն ան-
նշան է: Շվեյցարական մի ընկերութիւն եր-
կու տարուց իվեր պահում է մի որբանոց

¹⁾ Յուսիսի սկզբին այդ միասիօնարութիւնը փո-
խադրւեց Հա'Փ'թիւան:

դպրոց, որ ունի մի շվեյցարուհի խնամակալ,
10 պատասխարւած մանուկներ (ոչ բոլորը որբ),
և 15-20 երեխա գրսից յաճախում է դպրոց,
գլխաւորապէս աղջիկներ : 20 տարուց իվեր
բողոքական կրօնական «Պօրտ» ընկերութիւնն
այստեղ ունեցել է սեփական շինութիւն,
քարոզիչ, դպրոց և ուսուցիչ, բայց մինչև
այժմ ոչինչ չէ արել : Յիշելու է, որ հայ քա-
հանան և իր ընկեցիկ որդին գրբացութեամբ
են պարապւում :

Այլ քօհօլալաճառների թիւն է 19 :

Հողատիրութեան տեսակը «խալիսա-թիուլ»
է, այսինքն հողը սեփական է, բայց մի որոշ
հարկ են տալիս՝ թուրքերի կրօնական մեծ
տօներին կերակուրների վրա գործածելու նը-
պատակով : Տուրքը տալիս են ո՛չ բերքով, որ-
պէս Սալմաստի միւս գիւղերում, այլ փողով,
ընդամենը 350 թուման և 20 թուման ա-
ղալին օրէնքի զօրութիւն ստացած կաշառք՝
«թա՛րիֆ» (արաբերէն՝ թըարօֆ—նւէր) ան-
ւան տակ...

Օգտուում են Դերիկի-ձուր առւից և մի
քա՛հ՛հ՛րէզից :

Ուխտատեղիներն են—աւանից 2 վերստ
գէպի հարաւ մի բարձր բլրի վրա գտնւող ս.
Յովհաննէս և 1¹/₂ վերստ հեւու ս. Վառվառ

մատուռները: Հայ եկեղեցում զանգահարելու իրաւունք չկա, ժողովուրդն ինքը պէտք է գուշակի ժամերգութեան ժամանակը... Կաթոլիկներն ունեն մի եկեղեցի «Մար-Եղուբ» (ասորերէն՝ հայր-Յակովբ— սուրբ-Յակովբ) անունով, ուր կա «զգաստարան» կոչւող մի խորան, որտեղ բերում են «դիւահարներին» (խելագարներին) բժշկուելու. եկեղեցին պահում է մի հայ-կաթոլիկ, սակայն ոչ քահանա կա, ոչ ժողովուրդ: Թուրքերի «Իմամ-զադա՛» (առաջնորդազն, առաքելազն) կոչւող մէսջիդը (պաշտաման տեղ, եկեղեցի) ծառայում է իբրև «բա՛ստ՛» (փակ, ապաստան) մտնելու (յանցաւորին անձեռնմխելի դառնալու և պատժից ազատուելու) տեղ:

Ս. Լանից $\frac{2}{3}$ վերստ դէպի հիւսիս-արևելք գտնւում է Բաֆֆիի «Կայծեր»-ում նկարագրւած հռչակաւոր արաբական մինարէթը:

Ղ Ա. Լ Ա Ս Ա Ր

Սա մի փոքր գիւղ է, զուտ հայաբնակ, Սալմաստի բոլոր գիւղերի մէջամենամաքուրն ու գեղեցիկը, ո՛չ դիրքով, ալ տներով, փողոցներով, ու բարեկեցութեամբ առաջինը: Գտնւում է Գիլիմանից $\frac{4^9}{10}$ վերստ հեռու դէպ արևելա-արևելա-հիւսիս, Զօլայի ձախ ափին:

Տեղացիները գիւղի անունը վերլուծում են այսպէս — «ղալլա՛» (բերդ) և «հա՛սար» (պարիսպ), բայց մենք կարծում ենք, որ այդ բացատրութիւնը սխալ է, մանաւանդ որ ոչմի պարսպով պատած չէ, այլ ծագած ենք համարում «ղալլա՛» և «սա՛ր՛» (պարսկ՝ գլուխ) բառերից: Տների թիւն է 121, բնակիչ 684 հոգի, որից պանդխտութեան մէջ են 75 տղամարդ և 25 կին, ընդամենը 100 հոգի: Գլխաւոր պանդխտավայրը Թիֆլիզ է:

Գիւղը 25 տարուց իվեր ունի դպրոց, որ այժմ բաղկացած է 4 բաժանմունքից (երկսեռ), ուր դասաւանդում են 3 ուսուցիչ, 1 ուսուցչուհի. աշակերտ-աշակերտուհի մօտ 100 հոգի: Գպրոցին կից գտնւում է «Արծրունի» գրադարանը մօտ 1300 կտոր գրքով, որ ստանում է և՛ միքանի պարբերական հրատարակութիւններ: Բնակիչների մօտ կէսը գրագէտ է: 15 տարուց իվեր այստեղ գոյութիւն ունի «Հայուհեաց Բաֆֆի Բարեգործական Ընկերութիւն»-ը, որ իր փոքրիկ ուժերի համեմատ վճարում է դպրոցի ուսուցչուհու ռոճիկը և դպրոցին տալիս է մասնաւոր նպաստ:

Հողատիրութեան տեսակը «խալիսա» է: Հողը բերք է տալիս մէկին 4-12: Գործ են ա-

ծում երկու փոքրիկ աղբիւրների և Հա՛ր՛գաւ
առւի ջուրը, որ անցնում է գիւղի միջով:

Գիւղի մօտ կա 2 ուխտատեղի — «Յուրա՛լ՛ա՛ն՛-
դա՛ր՛», որ տեղացիների ասելով՝ իրանց եկեղե-
ցու քոյրն է, և «Մար-Գ՛օվա՛ր՛գիգ» (ասորերէն՝
Հայր—սուրբ—Գէորգ), որոնց լաճախում են
ջերմախտաւորներն առանց ազգութեան և
կրօնի խտրութեան:

Ս Ա Ր Ա Մ Ե Ր Ի Կ

«Սարամերիկ» անունը քիւրդերէն է, որ
նշանակում է «ճահճի-գլուխ» («սա՛ր՛») — քիւր-
դերէն և պարսկերէն — գլուխ, «մերկ» — քիւր-
դերէն՝ ճահճուտ, արօտատեղի ևս): սա գտնը-
ւում է Գիլիմանից $8\frac{1}{4}$ վերստ հեռաւորու-
թեան վրա, հիւսիսային լեռների ստորոտում:
Ազգաբնակչութիւնը բաղկացած է 30 տուն
թուրքերից և 100 տուն հայերից. հայերի
թիւը 634 է, որից պանդխտութեան մէջ
է 147 հոգի:

Գիւղի կրթական գործն աննախանձելի է.
դպրոց չկա, եթէ ինկատի չառնենք այն խա-
լիֆայարանն, ուր իբրեւ սովորում են մօտ
30 աշակերտ, որից մի քանիսը շրջակա գիւ-
ղերիցն են: Գրագէտների թիւը հասնում է
տղամարդկանց թւի մօտ $\frac{1}{4}$ մասին: Քահա-

նան յայտնի գրքաց է: Ալ'քօհօլավաճառութիւնը սաստիկ զարգացած է, մանաւանդ ալրի կանանց մէջ:

Հողատիրութեան տեսակն աղալըդ է. աղալին տալիս են բերքի $\frac{1}{3}$ -ը: Հողի բերքը մէկին 2—8 է: Օգտուում են ճահճային աղբիւրներից և գարնանը գործող Գերալը հեղեղատից:

Ս Ա. Ռ ' Ն Ա.

«Սառնա» անունը գիւղի տէրտէրը ծագած է համարում «սառն ա» (սառն է) բառերից՝ օգի զովութեան պատճառով. բայց դժւար թէ ուղիղ լինի այդ բացատրութիւնը, մանաւանդ որ սալմաստեցու բերանում է օժանդակ բայն ա-ի չէ փոխւում, որպէս մեր շատ գաւառներում, այլ դառնում է ի: Սա զուտ հայաբնակ է, որ Ռուսաստան գաղթելուց (1828 թ.) առաջ բաւական մեծ գիւղ է եղել (երեք եկեղեցիները պարզ ապացոյց են), այժմ ունի միայն 104 տուն՝ 543 բնակչով, որոնցից պանդխտութեան մէջ (գլխաւորապէս Թիֆլիզ) են 187 հոգի: Գտնւում է Զօլայի աջ կողմը, Գիլիմանից $7\frac{1}{2}$ վերստ հեռու:

Այստեղ կա միգասեան-երկսեռ դպրոց 1 ուսուցչով և 30 աշակերտ-աշակերտուհինե-

րով: Տղամարդկանց մօտ $\frac{1}{4}$ -ը գրագէտ է:
Հողն աղալըդ է. բերքի $\frac{1}{3}$ մասը աղալինն
է: Գործածում են Զօլալից հանած ջրանցքի
ջուրը:

Ուխտատեղիներն են—գիւղի եկեղեցիներից
մինը և ս. Յովհաննէս մատուռը, որը խոս-
րովացի ասորիներն անւանում են «Մար-Իւ-
խաննա» (հայր—սուրբ—Յովհաննէս) և աշխա-
տել ու աշխատում են խլել հայերից, մինչ-
դեռ այդտեղ ասորու հետք չկա և չէ եղել
երբէք: Այդտեղ ուխտ են գնում գլխաւորա-
պէս ջերմախտաւորները:

Որովհետեւ այդ գիւղը գտնւում է քիւր-
դաբնակ լեռների ստորոտում, ուստի յաճախ
է ենթարկւում քիւրդերի յարձակման, որ-
պէս և՛ հարեան գիւղերը—Մա՛հ՛լա՛մ, Զեա՛-
ջո՛ւկ և այլն և հակառակ լեռների ստորոտնե-
րի գիւղերը—Սարամերիկ, Վա՛ր՛դան, Այան և
Ըռըկ-աւա:

Ա. Խ Տ Ա. Խ Ա. Ն Ա.

«Ախտա՛խանա՛» բառը պարօկերէն նշանա-
կում է «ներքինացրած ձիերի տեղ». ասում
են, թէ մի ժամանակ այդ գիւղն ունեցել է
մի աղա, որին բնակիչները վճարելիս են եղել
գարու և յարդի տուրք աղալի ձիերի համար,

այդ պատճառով գիւղն այդպէս է կոչւել ուրիշներն էլ ասում են, թէ Բուլթա՛մինի խանի (տե՛ս՝ «Փայաջու՛ւկ») ձիերն այդտեղ են եղել պահուելիս իսկ գիւղի քահանան «Սխտախանա» բառը համարում է իբր թէ պարսկերէն (°) «րա՛ֆտա՛ր՛խանա՛» բառի աղաւաղումը, որ նշանակում է «իջևան» կամ «մաքսատուն»: Սագտնւում է Զօլայի օջ կողմը, Դիլիմանից 7¹/₂ վերստ հեռու, մի ճահճուտում: Ազգաբնակութիւնը բաղկացած է մօտ 100 տուն թուրքից և 60 տուն հայից. հայերի թիւը 305 է, որից պանդխտութեան մէջ է 100 հոգի:

Սյտեղ կա միդասեան-երկսեռ գարոց 1 ուսուցչով և մօտ 30 աշակերտ-աշակերտուհիներով:

Քրագիտութիւնը մուտք է գործել միայն երեխաների մէջ, մեծահասակները քիչ բացառութեամբ անգրագէտ են:

Հողը «խալիսա» է, իսկ տներն աղալրղ և մէկի փոխարէն քսանի չափ աղաների են պատկանում:

Օգտւում են Զօլայից հանած ջրանցքի և Փրչաւուշ բլրի ստորոտում գտնւող հանքային աղբիւրների ջրերից:

Կառավարութիւնն արգելում է այս գիւղում զանգակ խփել՝ աղօթողներին եկեղեցի

հրաւիրելու համար, որպէսզի չպղծւի մուսալճանի լսողութիւնը քրիստոնեայի զանգի ձայնից, ուստի տախտակ են գործ ածում այդ նպատակով...

Ղ Զ Ը Լ Զ Ա

«Ղզըլջա» թուրքերէն նշանակում է «ուկու-չափ, սսկու-պէս, սսկէ» իր իբրթէ լաւութեան պատճառով, թէև միւս գիւղերից ոչ միայն լաւ չէ, այլ համեմատաբար վատ է, ցածրագիր և ճահճային տեղ է գտնւում, Զօլայի աջ ափին, Ախտախանայից ոչ հեռու ($1\frac{1}{2}$ վերստ. 'Իլիմանից 2 վերստ): Մինչև 1828 թւի դաղթականութիւնը գուտ հայաբնակ է եղել, իսկ այժմ մօտ 90 տուն թուրք կա և 47 տուն հայ. հայերի թիւը 262 է, որոնցից 22 հոգի պանդխտութեան մէջ:

Քիւղը դպրոց չունի, եթէ չհաշւենք մի տուն, ուր ժողոված են 22 արական սեռի մանուկներ, որոնց իբրթէ դասաւանդում է մի տաճկաստանցի ալճօհօլամոլ խալիֆա՝ տարեկան 40 թուման (մօտ 60 ըուբլի) ռոճկով... Տղամարդկանց մօտ $\frac{1}{5}$ մասը գրագէտ է, հաշւած և՛ մանուկներին:

Հողն աղալըղ է. բերքի ուղիղ կէսն ազայինն է:

Այստեղ ևս զանգահարելն արգելւած է:

Վ Ա՛Ր՛ Դ Ա՛Ն

Բնիկների ասելով՝ գիւղը կոչւում է «Վա՛ր՛-
դան» այն պատճառով, որ շինել է Վարդան
զօրավարը... Սա գտնւում է հիւսիսային լեռ-
ների փեշերին, Սարամերիկից 1¹/₂ վերստ
դէպ արեւմուտք, Գիլիմանից 8¹/₂ վերստ հե-
ռու: Ազգաբնակչութիւնը բաղկացած է մօտ
130 տուն թուրքերից և 27 տուն հայերից.
Հայերի թիւը 194 է, որոնցից պանդխտու-
թեան մէջ 38 հոգի: Այս գիւղը հետզհետէ
դատարկւում է հայերից՝ քիւրդերի յաճախա-
կի յարձակումների պատճառով. հէնց վերջերս
(մօտ 3 տարւա ընթացքում) 24 տուն ցրել
է գաւառի կենտրոնական գիւղերը—Փայա-
ջո՛ւկ, Հա՛Ք՛թվան, Սաւրա, Ք՛ա՛լ՛ա՛շան,
և այլն:

Վա՛ր՛դանում ոչ մի գրագէտ չկա բացի
հինգ երեսաներից, որոնք սովորում են Սա-
րամերիկի խալիֆայի մօտ: Եկեղեցի կա, բայց
քահանայ չունի, Սարամերիկինն է երբեմն
այցելում. այստեղ ևս զանգահարութիւնն
արգելւած է:

Մանր-մունր «սրբեր»-ով հարուստ է այս
գիւղը. արեւմտեան կողմը բլրի վրա կա ս.
Հախ-Նազար (ճշմարիտ-ուխտ) աւերակ մա-

տուռը, շուրջը հին գերեզմանատուն. արձա-
նագրութիւնները եղծւած են: Այս սրբի մա-
սին պատմում են, թէ թուրքերը նրա մար-
մինը շրջել են դէպ իրանց աղօթարանը՝ հա-
մարելով նրան մահմէդական, բայց միւս օրը
գնացել՝ տեսել են, որ սուրբը նորից երեսը
դարձրել է դէպի հայոց աղօթարանը, ուստի
համոզւել են, որ ս. Հախ-Նազարը քրիստո-
նեա է, և այլևս ձեռ չեն տւել. ասողներ
կան, թէ շատ անգամ են տեսել այդ սրբին
ճանապարհներով անցնելիս՝ վառած մոմը ձե-
ռին բռնած: Գրանից քիչ դէպի հիւսիս գրտ-
նւում է «Գրգասար» անունով մի ուրիշ ուխ-
տատեղի, որի շուրջը կան աւերակների հետ-
քեր, թոնիրներ (նրանցում գտնւող մոխրա-
կոյտերից գուցէ կարելի է ենթադրել, թէ
կրակապաշտութեան շրջանից մնացորդներ
են). ասում են, թէ երբեմն-երբեմն հին
կահարասիներ և տնային իրեղէններ են երե-
ւում այգտեղ: Գիւղի հիւսիս-արևելեան կող-
մը գտնւում է մի քարակոյտ, որ ուխտա-
տեղի է. այգտեղ մի հանքային աղբիւր կա,
ուր լողանալով՝ բժշկութիւն են գտնում
ջերմախտաւորները:

Այստարի գաճի մի հանք է գտնւած գիւ-
ղի մօտ:

Հողատիրութեան ձևն աղալըդ է. աղային վճարում են բերքի $\frac{1}{3}$ մասը. հողը բերք է տալիս մէկին 3—9. օգտուում են հինգ ք'ա'հ'—ըէզների, երկու աղբիւրների և Դերա'լ'ը հեղեղատի ջրերից:

Խ Ո Ս Ր Ո Վ Ս.

Սա Դիլիմանից 4 վերստ հեռու ասորական մի բաւական մեծ գիւղ է, ուր հայտնների թիւը 36 է (3-ը կաթողիկ)՝ 148 բնակչով, որոնցից 21 հոգի օտարութեան մէջ է գտնուում. ասորիները մօտ 400 տուն են, քիւրդերը 10 տուն: Այստեղ կա Փրանսիական մի կաթողիկ միաբանութիւն (վարդապետներից մէկը Փրանսիացի, մէկը վրացի, միւսներն ասորիներ) և մի կուսանոց: Տեղացիների ասելով՝ հնումն այս գիւղը գուտ հայաբնակ է եղել, ասորիները 1828 թւի գաղթականութիւնից լետո են եկել Ջուլամերկից: Գիւղի քահանայի խօսքով՝ աւանդութիւնն ասում է, թէ այդ գիւղը շինել է հայոց Խոսրով թագաւորը և կոչել Խոսրովաբադ: Հաւանական է, որ Խոսրով և աւա (աւադ, արադ — շէն) բառերից լինի յամենայն գէպս:

Հայերը դպրոց չունեն. Փրանսիական միսսիօնարութիւնն ունի դպրոց, ուր սովորում

են և՛ հայ մանուկները: Ստորի կաթուղիկ մի-
աբանութիւնը (գլուխն արքեպիսկոպոս) նսչն-
պէս մի դպրոց ունի անճրագիր, ուր դա-
սաւանդում է բարձրագոյն կրթութիւն
ունեցող մի քահանա: Հայերի մէջ հասա-
կաւոր գրագէտները թիւը 30 է:

Հայերի գլխաւոր զբաղմունքն օղեվաճառու-
թիւնն է:

Հողը պատկանում է Ֆրանսիական միսսիո-
նարութեան, որին վճարում են բերքի $\frac{1}{8}$
մասը: Սակաւ հողը բերք է տալիս 4—10,
բայց գլխաւորապէս ծառայում է ալգեստա-
նի համար: Թագէտոս առաքեալի վանքն այս-
տեղ մի այգի ունի, որ մօտ 100 տարւան
նւէր է:

Ը Ռ Ը Կ - Ա Ի Ա.

«Ըռըկ-աւա» քիւրդերէն նշանակում է
«ջգրու շէն» (ջգրաշէն). Հաջի անունով մէ-
կը մի ուրիշ աղայից ուժով խլել և նրա ջրգ-
րու շէնացրել է այդ հողն, ուստի կոչւել է
Ըռըկ-աւա: Գա մի փոքրիկ շէն է Սարամե-
րիկի մօտ ($1\frac{1}{4}$ վերստ, Գիլիմանից 9 վերստ
հեռու) և ունի 14 տուն հայ՝ 132 բնակչով,
որից պանդխտութեան մէջ է 34 հոգի:
Թուրք 35 տուն է: Գիւղացիները շատ աղ-

քատ են հողի սակաւութեան և մանաւանդ քիւրզերի ասպատակութիւնների պատճառով:

Գիւղում երեք գրագէտ կա ընդամենը:

Հողատիրութեան ձևն աղալըղ է, նոյն պայմաններով, ինչ որ Սարամերիկը: Օգտուում են մի ք'ա'հ'րէզից և Դերա'լ'ը հեղեղատի ջրից:

Ք' Ա' Լ' Ա' Շ Ա' Ն

«Ք'ա'լ'ա'շ'» քիւրզերէն «քաջ» ասել է. իբր-թէ գիւղացիների քաջութեան պատճառով է գիւղն այդպէս կոչւել, թէև այժմ աչքի չեն ընկնում իրանց քաջութեամբ: Ուրիշներն էլ ասում են, թէ գիւղի անունը ծագում է թուրքերէն «ք'ա'լ'» բառից, որ նշանակում է «արու գոմէշ», իբրթէ այն պատճառով, որ Բո'ւթա'մինի աղայի (տես՝ «Փայաջո'ւկ») գոմէշներն այդտեղ են եղել պահւելիս: Այս գիւղը գտնւում է Զօլայի աջ ափից $\frac{3}{4}$, իսկ Դիլիմանից $\frac{3^2}{3}$ վերստ հեռաւորութեան վրա: Բնիկ հայերը 1828 թ. Ռուսաստան (Երևանի նահանգը) գաղթելով, գիւղը բոլորովին դատարկւել է և բռնւել թուրքերից. այժմեան հայերը բոլորը գաղթական են. հին բնիկներից մնացել է մի հնօրեագերեզմանատուն, ուր գամբարանների արձանագրութիւնները կամ հիմնովին եղծւել են, կամ

անընթեռնելի են դարձել: Հայ աների թիւը 28 է՝ 130 բնակչով, որից պանդխտութեան մէջ է 18 հոգի. թուրք մօտ 80 տուն է, ասորի 2 տուն:

Գիւղն ունէր այստարի մի խալիֆայական դպրոց, ուր սովորում էին 25 աշակերտ-աշակերտուհի (դրանց թւում են և՛ Ք'օ՛ջա՛միշից ու Դրիշկից եկած մանուկները): Բացի այստարի սովորող երեխաներից երկու գրագէտ կա գիւղում:

Հողատիրութեան տեսակն ազալը է. բերքի $\frac{1}{3}$ մասն աղայինն է. հայերից միմիայն երեք տուն է զբաղւում հողագործութեամբ: Օգտւում են Զօլայից հանած ջրանցքից:

Գիւղացիներն աղքատ են: Գիւղի քահանան հովուում է նաև՝ Ուրմիի գաւառի Ղարաբաղ գիւղի ժողովրդին (8 տուն), որ մի օրև ճանապարհ հեռու է այգտեղից:

ԴՐԻՇԿ՝

«Դրիշկ՝» նշանակում է «բրուտ». բնակիչների հէնց այժմեան զբաղմունքն էլ բրտութիւնն է: Այս գիւղը գտնւում է Զօլայի աջ ափին, Դիլիմանից 3 վերստ հեռու: 1828 թ. գաղթականութիւնից առաջ 300 տնից աւելի ունեցող զուտ հայաբնակ գիւղ է եղել Դը-

ըիշկ'ը, գաղթականութիւնից յետո այդտեղ մնացել է ընդամենը երեք տուն հայ (որ այժմ 9 տուն է դարձած), իսկ Քանձակի նահանգից թուրքերը գաղթել են այդտեղ: Այժմ հայ տների թիւը 24 է՝ 125 բնակչով, որից պանդխտութեան մէջ է 16 հոգի: Թուրք տների թիւը մօտ 60 է:

Քրազէտ 5 հոգի կա:

Հողատիրութեան ձևն աղալըղ է. աղալին տրոււմ է բերքի $\frac{1}{3}$ մասը: Օգտուում են Ջօլայի ջրից:

Այս գիւղումն ևս արգելւած է դանգահարութիւնը, տախտակ են խփում:

Ա.Յ Ա. Ն

«Ա'յան» պարսկերէն նշանակում լաւ լսող, յայտնի, ականջը բանի, տեղեակ, բայց տեղացիներն ասում են, թէ գիւղի անունը ծագում է «ա'յրան» բառից, որ «թան» է նշանակում, իբրթէ շատ կովեր ունենալու պատճառով: Այս գիւղը գտնուում է հիւսիսային լեռների փեշերին, մի գով տեղ, Դիլիմանից $7\frac{1}{4}$ վերստ հեռաւորութեան վրա: Հայերը 21 տուն են՝ 115 բնակչով, որից պանդխտութեան մէջ է 32 մարդ: Թուրք տների թիւը մօտ 100 է: Այս գիւղի հայերն էլ սկսել

են տարէցտարի նւագել քիւրդերի թալանում-
ների պատճառով: Այստեղ հայերն առանձին
թաղում չեն ապրում, այլ թուրքերի հետ
խառն:

Հայերի մէջ ոչմի դրագէտ չկա...

Հողատիրութեան տեսակն աղալը է. բեր-
քի $\frac{1}{3}$ մասն աղայինն է. հայերից միմիայն
երկու ընտանիք է պարապւում հողագործու-
թեամբ և ոչմի այգի չունեն: Օգտւում են
Պերա՝ լ'ը հեղեղատի և 2 քա՝ Տ'րէղի ջրերից,
որ գիշերը գիւղի տակ լճացնելով՝ առաւօ-
տեան գործ են ածում. Սաւրա տանող ճա-
նապարհի մօտ կա մի փոքրիկ ճահճային լը-
ճակ, որ «Ձաքօի-Պ'օլ» է կոչւում. նրա ջրից
համարեա՛ չեն օգտւում, անշարժ է, իսկ ա-
մառը չորանում է:

Այս գիւղում ևս զանգահարութիւնն
արգելւած է, որպէս նոյնիսկ տախտակ խը-
փելը. հովւում է Խոսրովայի քահանան եր-
բեմնակի այցելութիւններով:

Ք՝ Օ՝ Չ Ա՝ Մ Ի Շ

«Ք՝ օ՝ չա՛միշ» անունը ծագում է թուրքե-
րէն «ք՝ օ՝ չ՛» (գաղթ, չու) բառից. այդպէս
կոչւելու պատճառը գիւղացիները բացատրում
են նրանով, որ Բո՛ւթա՛մի՛նի աղան (տես՝ «Փա-

յաջո՛ւկ») ամառները գաղթելիս (քօչելիս) է եղել այդտեղ. սակայն ինքը Բո՛ւլթա՛մինն աւելի յարմար է իբր ամարանոց, քան Ք'օ՛չա՛միշը, որ գտնուում է փոսում, Զօլայի ափին, Կիլիմանից $3\frac{1}{4}$ վերստ հեռու: Գիւղի բնակիչները հնումը գուցէ գաղթած են եղել ուրիշ տեղից, և գիւղն այդպէս է կոչւել: Այստեղի հայերը բոլորը գաղթականներ են, բնիկները 1828 թ. հեռացել են: Այժմ հայ տների թիւը 33 է՝ 109 բնակչով, որից պանդխտութեան մէջ է 19 հոգի: Թուրքերը մօտ 70 տուն են, ասորիները մէկ տուն:

Գիւղի գրագէտները երկու երեխաներ են, որոնք սովորում են Ք'ա՛լ՛ա՛շանում:

Հողն աղալըղ է. աղալին վճարւում է բերքի $\frac{1}{3}$ մասը: Ընդամենը հինգ արտ կա: Օգտուում են Զօլայի ջրից:

Գիւղի եկեղեցին ուխտատեղի է: Հովուում է Կրիշկի քահանան: Այստեղ ևս գանգահարութիւնն արգելւած է, որպէս և՛ կոչնակ խփելը:

Շ Է Յ Թ Ա Ն - Ա Ի Ա

Գիւղի անունը ծագում է արաբերէն «շէլթան» (սատանա) և քիւրդերէն «աւա» (աւադ, արադ—շէն) բառերից, թէ ինչո՛ւ է այդպէս

կոչւում, գիւղացիները չգիտեն: Նա գտնու-
ւում է Զօլայի աջ ափին, Գիլիմանից $3\frac{1}{2}$
վերստ հեռու: Հայ տների թիւը 19 է, բոլո-
րը գաղթական, բնակիչների թիւն 87, որից
պանդխտութեան մէջ է 9 հոգի: Թուրքերը 62
տուն են:

Մինչև այժմ դպրոց չունէին, այժմ մի բա-
ւական յարմար շէնք են պատրաստում գըր-
սից եկած նպաստով և մտադիր են շուտով
ուսուցիչ ևս ունենալ: Գրագէտներ չկան
բացի երկու երեխայից, որոնք սովորում են
գետի միւս ափին՝ Ղալասարում:

Գիւղն աղալըղ է. հայերը հող չունեն:

Այստեղ ևս զանգ խփելու իրաւութ չու-
նեն. հովւում է Գրիշկի քահանան:

ՈՒԼ՝ Ա՛

Տեղացիների ասելով «Ո՛ւլ՛ա՛» անունը
պարսկերէն «օլաղ» (գրաստ) բառի աղաւաղու-
մըն է, իբրթէ Բո՛ւլթա՛մինի աղայի (տես՝
«Փայաջո՛ւկ») գրաստներն են եղել այգտեղ կա-
պելիս: Գիւղը չափազանց կեղտոտ է նոյն-
խոկ գոմ լինելու համար... Գտնւում է Զօլայի
ձախ ափին, Գիլիմանից $6\frac{1}{2}$ վերստ հեռու
գէպի հարաւ-հարաւ-արեւմուտք: 1828 թ. գաղ-
թականութիւնից առաջ գուտ հայաբնակ է

եղել (ապացոյց հնօրեա հայ գերեզմանատունը), ապա եկել են ասորիներ և յետո թուրքեր: Այժմ հայ տների թիւն 9 է, որից երկուսն ասորիների հետ խառն (մի կին և մի աղամարդ ամուսնացած են ասորիների). հայ բնակիչների թիւը 38 է, որից պանդխտութեան մէջ է 12 հոգի: Թուրքերը կազմում են մօտ 80 տուն, ասորիները 23 տուն (երկուսը հայերի հետ խառն:)

Հայերը դպրոց չունեն. երեք ասորի և մի թուրք իրանց տներում գրել-կարգալ են սովորեցնում. հայ մանուկները սովորում են ասորիների մօտ ասորերէն... Հայերէն գրագէտ 2 մարդ կա: Հողն աղալը է. բերքի $\frac{1}{3}$ մասն աղայինն է: Հողը բերք է տալիս մէկին 2—10: Օգտւում են Զօլայից հանած ջրանցքներից:

Երկու ուխտատեղի կա — ս. Գէորգ և Մարտիմօն (սուրբ-Սիմէօն), ուր գլխաւորաբար յաճախում են ջեմախտաւորները:

Ջ Ե Ի Ա՛ Ջ Ո՛ Ի Կ

Այս փոքրիկ գիւղը գտնւում է Դիլիմանից $9\frac{1}{2}$ վեճա հեռու, հարաւային բլուրների համարեան ծայրին, մի գեղեցիկ, զով տեղ, որի կլիման կարելի է ամենաառողջարարը

համարել ամբողջ հայաբնակ Սալմաստում:
«Ջեա՛ջո՛ւկ» անունը քիւրդերէն «զեա՛»
(արծաթ) բառից և «ջո՛ւկ» (ջիւ, ջիք, ջրդ, ջլըդ)
մասնկից է բաղկացած. երևի իր գեղեցկա-
նիստ դիրքի պատճառով է այդպէս կոչուել.
Թէև տեղացիները բացատրում են նրանով,
որ այդ գիւղը մի ժամանակ իբրև թէ Սալմաս-
տի առևտրական կենտրոնն է եղել, արծաթ
փողը շատ է եղել, բայց դժւար թէ սալմաս-
տեցիներն առևտրական կենտրոն դարձնե-
ին լեռների, բլուրների ծերպերն, այն էլ սահ-
մանի վրա: Բնակիչներն են—քիւրդ՝ 20
տուն, թուրք՝ 15 տուն, ասորի՝ 4 տուն և
հայ 6 տուն. հայերի թիւը 33 է, որից եր-
կուսը պանդխտութեան մէջ է:

Գրագէտ միայն երկու մարդ կա, որոնցից
մէկը երեխա, որ սովորում է Մա՛հ՛լ՛ամում:

Հողն աղալըդ է. բերքի $\frac{1}{3}$ մասն աղալինն
է: Շատ հողեր մնում են չցանւած քիւրդերի
ահից: Գիւղացի քիւրդերը հողագործութեամբ
չեն զբաղւում, գերադասում են հայերի մօտ
ծառա լինելը: Օգտւում են մի ք՛ա՛հ՛րէզի և
մի անուշահամ աղբիւրի վարար ջրերից:

Գիւղի մօտ կա մի մատուռ «Փրիշատ»
(Փիր-շահադ—սուրբ-վկա) անունով, որ գիւղն
իր երբեմնակի այցելութեամբ հովուող մ՛ա՛հ՛-

լ'ա' մցի քահանան «Ամենափրկիչ» է անւանում:
Այդ մատուռի մօտ կա մի հանքային աղ-
բիւր, ուր լողանում են բորոտներն ու ջեր-
մախտաւորները:

Այստեղ ևս արգելւած է զանգահարու-
թիւնը:

Գ ՈՒ Ի Լ Ի Զ Ա Ն

«Գո'ւլիզան» պարսկերէն նշանակում է
վարդ-կին, ծաղիկ-կին: Այս գիւղը գտնւում
է Զօլայի աջ ափից ո՛չ հեռու ($\frac{2}{3}$ վերստ,
Գիլիմանից $8\frac{1}{2}$ վերստ:) Տները թիւը 69 է, որից
թուրք՝ 36 տուն, ասորի՝ 27 տուն, քիւրդ
3 տուն և հայ՝ 3 տուն, որից մէկն ասորիներ-
ի հետ խառն ու բողոքական: Հայ բնակիչ-
ների թիւը 24 է, որից երկուսը պանդխտու-
թեան մէջ է: 1828 թ. գաղթականութիւ-
նից առաջ Գո'ւլիզանը զուտ հայաբնակ է
եղել: Գերեզմանատունը շատ հին է:

Հայերի մօտ կէսը գրագէտ է:

Հողն աղալըղ է. բերքի $\frac{1}{3}$ մասը աղայինն է:
Օգտւում են Զօլայից հանած ջրանցքից:
Գիւղի եկեղեցին—ս. Սարգիս—ուխտատե-
ղի է:

Այստեղ ևս զանգահարութիւնն արգել-
ւած է:

Ա. Ղ. Ա. - Ս Մ Ա. Յ Ի Լ

Գիւղն իր կոչումն ստացել է իր հիմնադր-
րի — Աղա-Սմայիլի անունից: Գտնւում է Զօ-
լայի աջ կողմը, Փրչաւուշ բլրից ոչ հեռու,
Գիլիմանից $4\frac{2}{3}$ վերստ տարածութեան վրա:
Այստեղի հայ բնակիչները վերջերս ցրւել են
(մօտ 60 տուն), և մնացել է միայն մէկ
տուն բնիկ, այժմ հայ ընտանիքների թիւը 5
է՝ 22 բնակչով, որից երկուսը պանդխտու-
թեան մէջ է: Թուրքերը մօտ 100 տուն
են:

Մի հայ գրագէտ կա:

Հողատիրութեան տեսակն աղալըղ է. բեր-
քի կէսն աղայինն է, բայց սերմացւի կէսն
աղան է տալիս. ուրիշ ոչմի տուրք չունեն,
նոյնիսկ պետական, միայնթէ պարտաւոր են
աղայից անպայման գնել 4 թումանի խոտ,
որովհետեւ աղան մարգագետիններ ունի, և տա-
րեկան հինգ հաւ տալ աղային, իսկ եթէ չը-
ցանկանան ոչ բերքի կէսը տալ աղային, ոչ
հինգ հաւ տալ և ոչ էլ նրանից 4 թումանի
խոտ առնել, այն ժամանակ աղան սերմացւի
կէսը չէ տալիս և իւրաքանչիւր ցանւած
բեռան տեղի համար առնում է 15 դրան
փող: Սգտւում են Զօլայից հանած ջրանցքի

և «ԳՈՒԱԼ»-ներին, գոյացած առւել ջրերին:

Փ Ա՛ Թ Ա՛ ԻՈ՛ Ի՛ Ր՛

Սա իսկապէս զուտ ասորական գիւղ է՝ Գիւլիմանից 7³/₄ վերստ հեռու դէպի արեւմտահարաւ, որ երբեմն իր մէջ տեղ է տալիս հայ հատուկէնդ գաղթականների, որոնք կարճ կամ երկար մնալուց յետո նորինց հեռանում են՝ չհաշուելով միջավայրի պայմանների հետ: Այժմ ընդամենը երեք տուն հայ կա՛րադկացած 17 հոգուց, որին 3-ը պանդրիտութեան մէջ է: Ասորիները մօտ 100 տուն են:

Հայերը հոգին գուրկ են. ապրուստի միակ աղբիւրը պանդխտութիւնն է: Գիւղն աղալըղ է:

ՀԱՅ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԻ ԹԻԻԸ

Սալմաստը 1828 թւից առաջ աւելի հայա-
շատ է եղել. այդ թւին ժողովուրդը (2000 ըն-
տանիք) խոյեցիների, ուրմիացիների և մարաղա-
ցիների հետ գաղթելով գլխաւորապէս Երևանի
նահանգը, երկիրը դատարկւել է, և այժմ այդ
գաւառում թուրքն է կազմում ճնշող մեծա-
մասնութիւնը (մօտ 120000 թուրք): Տաս
տարի առաջ սահմանակից տաճկական Աղբակ
գաւառից սկսեց մի գաղթականութիւն դէ-
պի Սալմաստ, որ դադարեց միայն 4—5 տա-
րի առաջ. այդ գաղթականութեան կանգ առ-
նելովն սկսեց (աւելի ճիշտը՝ շարունակեց
աւելի մեծ ծաւալով) մի ուրիշ գաղթակա-
նութիւն—Սալմաստից Սալմաստ. լեռնային
մասերում (գլխաւորապէս Ճարայում) քիւր-
դերը նեղացրին հայերին, և վերջիններս ըս-
տիպւած եղան թողնել տուն-տեղ, թափ-
ւել Սալմաստի դաշտավայրը—կենտրոնը:
Մեր կազմած (1905 թւի ապրիլին և
մայիսին) վիճակագրութեան մէջ լիշւած գաղ-
թականների թւում են գտնւում և՛ լեռնա-
յին մասերից հաւաքւած սալմաստեցիները:

Հարկ է նկատել, որ ինչպէս միշտ, այն-

պէս էլ այժմ շարունակուում են տեղափոխութիւններ մի գիւղից միւսն, ուստի այսինչ կամ այնինչ գիւղի բնակիչների (մանաւանդ գաղթականներին) թիւը յաճախ է փոփոխութեան ենթարկուում. շատ «աղալըղ» գիւղերում գիւղացին անշարժ կայք չունենալով, հողի հետ կապւած չլինելով, կամ գիւղի աղային չհաւանելով, կամ այլ հանգամանքից ստիպւած՝ մէկ-երկու տարուց, նոյնիսկ մէկ-երկու ամսից յետո թողնում՝ հեռանում է մի ուրիշ գիւղ. կամ դաղթականը «խալիօա» գիւղում հողից զուրկ մնալով՝ անցնում է որևէ «աղալըղ» գիւղ:

Պանդխտողների թիւը մեր ցուցակագրածից էլ աւելի մեծ պէտք է ընդունել ընդհանրապէս, որովհետև մեր վիճակագրութիւնը մի այնպիսի ժամանակ կազմւեց, երբ պանդուխտների մի մասը տուն է լինում վերադարձած: Կարելի է ասել, որ ազգաբնակչութեան ընդհանրապէս $\frac{1}{3}$ մասը պանդխտում է Ռուսաստան և գրանով է ձեռք բերում իր պարէնը:

Մ Ա Ր Դ Ա Բ Ա Ն Ա Կ Ա Ն Տ Ե Ղ Ե Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Սալմաստեցի հայ տղամարդն ընդհանրապէս բարեձև է, միջահասակ, աւելի նիհարաւուն, չոր-չոր, դէմքով թուխ. գեր ու երկարահասակ տղամարդիկ պատահում են միայն Հա՛Ք՛թվանում: Փիզիքական ուժով աչքի չեն ընկնում: Կանայք վտիտ են, ընդհանրապէս վատոյժ՝ շնորհիւ անցն հանգամանքի, որ չափազանց վաղ են ամուսնանում (9—13 տարեկան). կանանց ծերութիւնը վաղահաս է լինում: Միջահասակ կին քիչ կգրտնէք, ընդհանրապէս փոքրահասակ են՝ նոյնպէս շնորհիւ անցն հանգամանքի, որ դեռ չըհասունացած՝ ամուսնանում են: Փէնօմէնալ տիպեր չեն պատահում հասակի կողմից, եթէ կանանց հասակը ֆէնօմէնալ չհամարենք: Երբեմն պատահում են մատների արատով ծնւածներ, կոյրեր, կաղեր. ուրիշ այլանդակներ աչքի չեն զարնւում: Սալմաստեցու դէմքը հայկական է, բայց մի ինչ-որ սրութիւն և հայեացքի ուրույնութիւն ունի, որով նրան ամեն տեղ կարելի է զանազանել ուրիշ տեղացի հայից: Մազերը մուգ-շագանակա-

գոյն են, երբեմն սև, քիչ դէպքերում գան-
գուր. շէկ մազը հազւագիւտ է. քիթն ար-
ծւի, աչքերը շագանակագոյն, իսկ սևը, կա-
պոյտն ու մոխրագոյնը հազւագիւտ են: Տը-
ղամարդկանց ձայնը բարիտօն է, իսկ կա-
նանցը կօնտրալ՝ տօ է ընդհանրապէս: Խօսելը
ոչ արագ է, ո՛չ էլ դանդաղ. նախադասութեան
վերջը երկարացնում են գլխաւորաբար կա-
նայք և երեխաները: Նստում են ծալապա-
տիկ, մեծերին յարգելու համար չօքում են
ծնկների վրա, որ Պարսկաստանում ընդուն-
ւած սովորութիւն է:

ՀԱՅԵՐԻ ԲՆԱԿԱՐԱՆՆԵՐՆ ՈՒ ԻՐԱՆՑ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Հէնց առաջին հայեացքից բնակարանները վկայում են երկրի անասլահովութիւնն ու փակ, հարէմական կեանքը: Փողոցներից տըները չէք տեսնիլ, այլ ամենմի թաղում մի քառանկիւնի պարիսպ ընկած երկարուձիգ, միքանի դռներով. թէև շատ բնակարանների պատեր փողոցի վրա են կառուցւած, բայց չէք կարծիլ, թէ դրանք տան պատեր են. լուսամուտներ չունեն: Մտէք այդ դարպասներից և յաճախ կրնկնէք նոր փողոց, անկանոն, ծուռուժուռ, կեղտոտ, աղբի գարշահոտութեամբ. իսկ այդ փողոցի երկու կողմերով դռներ են շարւած, որոնք տանում են կամ գէպի բնակարանների բակերը, կամ նորից գէպի նոր փողոց, որից էլի ուրիշ դռներ տանում են տները, կատարեալ լաբիւրինթոսներ:

Տների կանոնաւորութիւնն ու միաձևութիւն՝ իհարկէ՝ չկան: Կտուրները միմիանց կից են, այնպէս որ շատ տեղեր ամբողջ թաղը համարեա՛ մի կտուր է ունենում, որը և ծառայում է ստէպ իբրև ճանապարհ—գլխա-

ւորապէս քէշիգ՝ չիների (գիշերային պահապանների) համար. — բարի հարեանութեան գաղափարը զարգացած չլինելով՝ թաղեցիներն այնքան էլ յարաբերութիւն չեն ունենում իրար հետ: Երբեմն էլ մի կտուր միւսներից քիչ բարձր լինելով, երկու կողմից փայտե սանդուղներ են դրւում՝ հարեան կտուրներով անցուղարձ անելու համար:

Տները շինւած են կաւահողից, առանց քարի ու կրի, և ծեփւած նոյն կաւով՝ միայն յարդով շաղախւած: Աերջերս մի քանի հարուստներ իրանց տները շինում են աղիւսից՝ ամուր քար չլինելու պատճառով:

Պատերի բարձրութիւնը լինում է ուսասկան 3—5 արշին առանց հիմքի, որը մօտ 2 արշին խորութեամբ նստած է լինում գետնի մէջ: Պատերի հաստութիւնը լինում է $\frac{1}{4}$ արշինից մինչև 1 արշին: Գուներն այնքան ցածր են լինում, որ ամենակարճահասակ մարդն անգամ ստիպւած է լինում մէջքը ծռել մտնելիս:

Տ Ո Ւ Ն

Տունը բաղկացած է լինում 1 կամ 2 սենեակներից, որոնք շինւում են քառանկիւնի, բաց ոչ միշտ քառակուսի: Պատերի երկարութիւ-

նը լինում է 3—20 արշին: Պատուհաններ
ընդհանրապէս չկան, երբեմն լինում են փոք-
րիկ լուսանցքներ (եափնջա), որոնք նալում
են դէպի բակը: Կուռն ընհանրապէս դուրս
է գալիս դէպի բակը, հազւագիւտ դէպքե-
րում դէպի փողոց: Տան ներսը պատերի մէջ
շինում են մէկ կամ միքանի պատրհան-
ներ ¹⁾(ակնատ)՝ ամանեղէն դարսելու համար.
դրանք ունենում են երբեմն դռներ և այդ
դէպքում կոչւում են «գօլաբ»-ներ: Նոյն նպա-
տակի համար շինում են և՛ «զէհն» (դարակ),
որը մի պատի դէմ բարձրացրած մի ուրիշ
պատ է՝ 2—3 արշին բարձրութեամբ: Պատե-
րի մէկի դիմաց լինում է (ոչ միշտ) ամբարը,
որ տեղացիները կոչում են «փեթակ՝» (ցոր-
նի համար) կամ «իւք՝ալթը» (բեռան տակ—
ալքի համար): Ամբարի վրա դարսում են
տեղաշորերը («ծալք») և երբեմն դատարկ ա-
մաններն ու հացի տաշտը: Տան մի անկիւ-
նում երբեմն շինում են մի ուրիշ տնակ, որ
կոչւում է «քոխտիք» (գողտիք, գաղտնի տեղ),
ուր դնում են տան իրերն ու ամանեղէններ-

¹⁾ Ամբողջ Պարսկաստանում այդպիսի պատրհան-
ներ կան տներում ըստ երևոյթին, որ ծառայում
են չկաֆի տեղ: Իսկ Համադանում և Սպահանում
տան չորս պատերն անճոռնիացնում են այդ ձևով:

բը: Տան մէջ սենեակի կենտրոնում շինւում է
թոնիրը (թունդիր կամ տաճար) հաց թխե-
լու, կերակուր եփելու և ձմեռը տաքանալու
համար. վերջին դէպքում շորով ծածկում են
թոնրի բերանը և ոտները շորի տակից կա-
խում թոնրի մէջ. թոնիրը կլոր (գլանաձև)
է լինում՝ 2—3 արշին խորութեամբ: Թոն-
րի լատակից (անկիւնից) մի անցք են փորում
(ակ) և դուրս են հանում թոնրից 2—3
արշին հեռու դէպի դուռը, որտեղով օդի
հոսանքն է անցնում. այդ «ակ»-ի թոնրում
գտնւող ծայրը կոչւում է «ա՛ք՛ո՛ւք՛ա՛»:

Հաց թխելու պարագաներն են. տաշտ,
մաղ («փոկէ» կամ «ծա՛րէ» — կաշւէ կամ մա-
ղէ), «խացի (հացի) տախտակ», «կռնակ» (գը-
լանաձև փայտ՝ հացի գունդը բանալու հա-
մար), «մա՛րդղ՛ա» (ճիպոտներից հիւսած ձև-
ձև տափակ մի գործիք, որը պատում են
փափուկ խոտով ու կարում հաստ շորի մէջ և
գործածում «լծը» — բաց արած գունդը — վրան
դրելու և նրանով թոնրի պատին կալցնելու
համար. Արարբաղ այդ գործիքը կոչւում է
«տեփ», Ն.-Ջուղա՝ «գափ»), «խացխան» (հա-
ցահան, Արարբաղ՝ «ծհան»), «տաշտաքեր»
կամ «խացկան» (երկաթէ փոքր տափակ կլո-
րաձև գործիք, որով կարում են տաշտի խը-

մորը գնդեր շինելու համար և յետո քերում խմորի մնացորդը տաշտից)։

Հաց թխելը։ Ալիւրը մաղում են մաղով տաշտի մէջ, մնացորդը (թեփը) տալիս են հաւերին. աղը ցանում են ալրի վրա, տաքացրած ջրին խառնում մի քիչ պաղ ջուր, խաշը մանրում և ածում այդ ջրի մէջ, խառնում, հուսնցում, յետո ծածկում և պահում, մինչև որ թթւի. ապա գնդում են (կ'ո'ւնդ' են անելըի), և շարում են գնդերը «սրճալի» (սփռոցի, որ կաշւից է լինում) վրա, մինչև որ բարձրանում է, ապա գնդերը դնում են «խացի տախտակի» վրա, «կոնակով կոնակում» (տափակացնում), յետո հացթուխը վերցնում, գցում է մի դաստակից միւսի վրա մի քանի անգամ, մինչև որ երկարանում է, ապա դրնում է «մա'ր' գղ' ա»-ի վրա և կայցնում թոնրի պատին, «լօշը» թխւելուց հանում է ձեռքով, իսկ եթէ չէ պոկւում — «խացխանով»։ Ընդհանրապէս գործածական է լօշը. հացի աւելի քիչ գործածւող տեսակներն են — թա'փ-թը'փա' (պւօզ), կլօճ (բօբօն), կաժ (մէջը ծակած) հաց, որ թոնրի շատակին է թխւում), զօղալ (երկար գլանաձև), կ'ա'տը' (գաթա — միջուկը կոչւում է խորիս), պաղա'ր'ճ' (բաղարջ, նոյն գաթան է՝ առանց խորիսի), կու-

տապ (կոտապ, միջուկը լորուց, գետնախնձորից,
պղպեղով համեմած), ջա'խչի կլօջ (ջրադացբա-
ղարջ), ալնի (անալի) կլօջ, կօպալ կիսալուսնաձև):

Տան մի անկիւնում շարում են հետևեալ
ամանեղէնները. — ծծում (կաւէ խնոցի), տիկ
(որ գործածում է խնոցու տեղ), դ'ազան
(կաթսա), դ'ազանչա (փոքր կաթսա), ումբե-
ժիկ (կանթաւոր կաթսա), դ'այլը'-դ'ազան
(միս տապակելու — դաւուրմա անելու կաթսա),
ծա'ւա'րի դ'ազան (ձաւար եփելու կաթսա),
էրկանք (երկանք, աղօրիք), պտուկ (կաւից),
բա'լէն (մածնի կամ կով ու ոչխար կթելու
աման), դ'ադըլա' (կանաչի թթու դնելու անօթ),
դ'այլը'-դ'աբի (դաւուրմա պահելու կճուճ),
սմալար (ինքնաեռ), չայդան (պղնձէ կաթսա,
որի մէջ թէյ են եփում), չայնիգ' (թէյաման),
ստըքան (բաժակ), քթէլ (գդալ), բօշդ'աբ
(ափսէ), ք'ասա (պնակ կամ գաւաթ), խէէո-
նիկ (փոքր գաւաթ կերակրի կամ գինու հա-
մար), մա'թրա'թ', դ'անդաման (շաքարաման),
չադ'ու, տալինկ'ա (լախճապակէ պնակ), կ'ո'ւժ',
սափո'ր, փա'ր'թա'ւիկ (փոքր սափոր), համայիլ
(մեծ սափորի մի տեսակը), դ'ուլիկ (կուլա),
ջը'ուա (մի տեսակ կճուճ, որ պանրի համար
են գործածում), կարաս, թավա, աֆթաֆա
(ար-թավա — ջրի աման), լա'գ'ա'ն' (կոնք,

որ հաստ պղնձից է՝ կոշտուկոպիտ շինւած, երեսը ծածկած մի ծակոտկէն կափարիչով, որտեղով ջուրն անցնում է յատակը. գործածւում է լւացարանի տեղ, լ'ո՛ւլ'ա՛հին (գինու գաւ), սուրահին (ջրի համար, կաւից), աղաման, ջրախպան (պղնձից կամ փայտից շինած աշտանակ, որի վրա են դնում ճրագը), փը՛սո՛ւս (պղնձէ ճրագկալ, միքանի կտորներ իրար հագցրած), ճրագ (կաւից կամ թիթեղից), լամփ, ք՛ո՛ւրսի (աթոռ. չպէտքէ խառնել կրակարանի հետ, որ «քուրսի» է կոչւում), պատմոց, մա՛ր՛ջր՛մա՛ կամ սինի (սկուտեղ), շիշ (շամփուր), խա՛ր՛ճըկաթ (երկաթէ ձող, որ դրւում է թոնրի բերանին և վրան են դնում կերակրի ամանը՝ կերակուր եփելու համար), խուփ, ռումկա, սանդուղ, սախէն (կաւէ աման, որի մէջ լողանում, գլուխ կամ շոր են լւանում), չոխտրիկ (փոքր սախէն), թա՛շտ (նոյնը պղնձից), գ՛ո՛ւլդան (ծաղկաման), փէջ (վառարան, թիթեղից), մաշա, բէլջա (շեղջառ կամ փոքրիկ թիակ), թիակ, պա՛խ (բահ), կողով, թա՛բլա՛ (կաշի, եզրերին փայտեր կարած. դրանով աղբ են կրում), բա՛ֆրիկ (ձիւն սրբելու գործիք փայտից կամ կաւից), կացին, սւրաք, տուր (դուր), ք՛ը՛լո՛ւնգ (քլունգ), սղոց, բուրդի (փայտ ծակելու գոր-

ծիք), կլվարօտ (նոյնն աւելի մեծ), սալ(թոն-
րի խուփ), սաթլ (պղնձէ կաթնաման), հայ-
լի, սանդըռ, խրխի (մեծ սղոց), խիզար (ամե-
նամեծ սղոց), սանդ, փլաւքամիկ', կաթքամիկ'
(թիթեղից), պիպու (քլունդի նման գործիք,
սրածալը), մա'ր'գո'ն (մանգաղ), կերենդի (գե-
րանդի), մարա'նդի (մեծ մանգաղ), բօթիլ
(շիշ), փա'թա' (քացախի շիշ, լայնափոր), բա-
դին (պղնձէ աման), թաս (գաւաթ), տա-
փուրիկ' (ցորեն մաքրելու գործիք, փայտից),
կանանչիկ' (կաւէ, կանաչ ներկած) և այլն:

Մի պատի վրա, վերին մասում փայտեր են
ցցում, վրան մի տախտակ գցում (թա'ռ'մա')
և դարսում ամանեղէնը:

Եթէ ամբար չկա, մի պատի տակ 2—3
արշին երկարութեամբ և մի արշին բարձրու-
թեամբ հողէ պատ են շինում, վրան փայտ
դարսում և այդտեղ ժողովում անկողինը
(ծալք):

Տան լատակում փորում են մառան (գէր-
գա'մի)՝ մրգերի, թթու դրած բանջարեղէնի
(թուրշի) և երբեմն ամանեղէնի կամ վարու-
ցանքի գործիքների համար:

Թոնրի վրա են դնում «քուրսի»-ն (փայտէ
մեծ ու ցած սեղան), որի վրա գցում են
հաստ շորեր (վերմակ, կապերտ), ոտները

մեկնում թոնրի մէջ և մինչև իրանի կէսը, երբեմն մինչև կոկորդը ծածկւում քուրսու վրա գցած շորերով. այդպիսով ոտներն ու իրանը սաստիկ տաքանում են երբեմն, իսկ գլուխը սառչում է: Իսկ նորաձև սենեակներում, ուր թոնիր չկա, քուրսին դնում են և տակը մի կրակարան (մանդալ) մտցնում կրակով լի, ոտները չորս կողմից մեկնում:

Տան առաստաղը (առիք') շինում են հետևեալ կերպ. տնկած սիւների (սուն) վրա դցում են մի գերան սենեակի երկարութեամբ մէջտեղով, գերանին ուղղահայեաց երկու կողմերից գցում են կոճեր (տա'ր'ց), որոնց մի ծայրը գերանի վրա է լինում, միւսը՝ պատի. դրանց վրա գցում են «փա'ր'դու» ներ (լոփա տախտակ), ապա խսիր, եղէգն կամ ծղօտ, վրան հող ածում և ամրացնում կոխոտելով: Առաստաղի մէջտեղից, գերանին մօտ թոնրի գէմուդէմ բանում են երգիք. երբեմն միքանի փոքրիկ երգիք էլ առաստաղի գանազան կողմերումն են թողնում լոյսի և ծուխը շուտ դուրս գալու համար: Կտրին (տանիս) գտնւում է արտաքնոցը:

Ս Ր Ա Ն (Ս Ր Ա Խ)

Սրահը (ոչ ամեն տան է լինում) կազմում

է տան կտրի շարունակութիւնը, առջևի կողմից բաց: Սրահում լինում է մէկ կամ երկու թոնիր՝ գլխաւորապէս ամառներն օգտակար համար: Թոնիրներից մէկը փոքր է լինում, մօտ մի արշին խորութեամբ, ուր բացառապէս կերակուր են եփում: Այդտեղ էլ են լինում «ակնատ»-ներ և «զէհն»-եր՝ իրերը դարսելու համար: Սրահի առաջը երբեմն տախտակով ցանկապատում են (դռա՛բա) :

Գ Ո Մ

Ոչխարը ղետեղած գոմը հէնց գոմ է կոչւում, իսկ այն գոմն, ուր տաւարը կամ ձիերն են գտնւում, կոչւում է «փայա»: Այս վերջիններում մի պատի երկարութեամբ շինւած է լինում մսուրը՝ սիւներով միջանի մասի բաժանւած, իսկ նրա հակառակ պատի տակ գտնւում է մի քարէ աւազան, որի մէջ ձմեռը ջուր են լցնում անասունների խմելու համար: Մարի վրա կտալւած են լինում թոկեր, որոնց մի օղաձև ծայրը (օխտակ) դցում են անասունների վիզը:

Մ Ի Ա Ն Ա (Ծ Ա Ռ Ա Յ Ա Ց Ո Ւ Ն)

Միջանի տներում շինում են տանը կից

փոքրիկ սենեակ, ուր ծառաներն են մնում:

Մ Ա Ր Ա Գ.

Շինուում է տան կից կամ քիչ դէպքերում
գիւղից դուրս: Այնտեղ են սլաճում անա-
սունների կերը: Երբեմն դնում են այնտեղ
վարուցանքի գործիքները:

ԿԵՐԱԿՈՒՐ ԵՒ ԽՄԵԼԻՔ

Կերակուր. — ք'ֆտա, շո'րվա', դօլմա, քա-
բաբ (խորոված), լ'ո'ւլա'քաբար (ծեծած մսի
խորոված), բաստուրմա (աղուժ պահած մսի
խորոված), ծւաղեղ (ձւածեղ), մաշ (լոբի, լո-
բիով կերակուր), լ'ա'փա' (սիսեռ, սիսեռով կե-
րակուր) կաթով շիլա, պա'ն'ջա'ր' (բանջարեղէ-
նով կերակուր), ճաշ (ալրից ու ցորնից),
սպուր (թանից և ձաւարից), թթու-սպուր
(սալորից), ք'աշ'կ'ա' (կորկոտ), հա'րիսա', կոր-
կոտ-սպուր, ծա'ւա'րէ-սպուր (ձաւարից, ըն-
կուղով կամ մսով), փլաւ, ք'ա'շո'վ'ը (բրնձից),
բրեան (ամբողջ ոչխարը կախում են թոնրի
մէջ և թոնրի բերանը փակում, այդպիսով
խորովում է), դ'ալլա (տապակած միս, դա-
ւուրմա), շո'ւխտա (ճակնգեղի թփից), կար-
տօլ (գեանախնձոր), բօրանի (դդում կամ ճա-
կնգեղ), ճւճու'ւր (իւղով ու ձւով), թավա-քա-
բաբի (ծեծած տապակած միս), խա'շ, ուղեղ,
մածուն, կաթ, պանիր, կարագ, սէր, աղուղ,
ժաժիկ (մածնից), լոբիկ (պանրից), հալվա,
խաւիժ, մրթուխա (խաւիժի պէս), քնջուռն
(խաւիժ ձւով), խորիս (հալվալի պէս), արդը-

խաւ (խորիսի պէս, միայն աւելի ջրալի),
հասուղա՝ (իւղից, ալրից և դօշաբից), դօ-
շաբ, մեղր, մայրամիկ (կորկոտ կանաչեղէնով),
խառնաս-խատիկ (խառնած-հատիկ—լորիից,
սիսեռից, ցորնից, ընկուզից, սոխից և այլն),
կարկատ (աղանձ, դանձատ, բոված ցորնից՝
սերմերի հետ խառն), զանազան կանաչեղէն-
ներ թարմ ու չորացրած, պախսի (պասւա)
դօլմա, իւղ, ձէթ, ընդ՝ ո՛ղի-փլաւ, սուտ-ք՛ըֆ-
տա (պասւա), ձսւկ, միս, ոչտա՝ (խմորից),
կարտօլ-ապուր, բա՛ղ՛լա՛ (բակլա, բակլալից
կերակուր), պօլիկ՝ (ոլոռնից կերակուր), բա՛լա՛-
ջիկ՝ (չորացրած դդուկից), գ՛օ՛բլագ՛ (սուճիկ),
և այլն:

Խմելիիք. — չայ, դ՛ա՛հլա՛ (կօֆէ, քչերն են
խմուճ), կաթ, թան, գինի, օղի, դ՛անդաւ
(պարսկերէն՝ դ՛ա՛ն՛դ՛ — շաքար, աբ — ջուր):

ԶԳԵՍՏ ԵՒ ԶԱՐԴ

Կ Ա Ն Ա Ն Ց

Սալմաստի կանայք ունեն իրանց ուրոյն տարազը, չնայած պանդխտութեան շնորհիւ Ռուսաստանից բերած «նորաձևութիւններին» (բառի բուն նշանակութեամբ, որովհետև ոչ տեղական տարազով հագնւողներն օտարութեան մէջ ոչթէ իւրացնում են իրանց գլանւած տեղի տարազն, այլ այնտեղի տարազը կամ խառնում են իրանցի հետ, կամ յաճախ այդ օտար տարազի ազդեցութեան տակ քստեղծում են մի բոլորովին նոր զգեստաւորութիւն, որը ո՛չ այդ օտար զգեստին է նման, ոչ էլ իրանցին):

Տեղական զգեստն իր ճաշակաւորութեամբ աչքի չէ ընկնում, բացի նորահարսներինը. միքիչ հասակ առածները մինչև անգամ չափազանց անճաշակ են հագնւում և երբեմն այնքան շատ զգեստներ իրար վրայից, որ հաստափոր տակառի տպաւորութիւն են թողնում:

Շապիկը տղամարդու շապկից երկար չէ, այնպէս որ մինչև ծնկներն էլ չէ հասնում. կա-

րում են ամերիկայից, միտկալից, չիթից և կտաւից, իսկ հարուստները փաթուսկայից (սատին). կուրծքը մինչև պորտը բաց է, կոճկում է կոկորդի տակ. թեւերը երկար են ու կոճկում են դաստակի վրա, այնպէս որ միշտ երևում են իրանց ամբողջ կեղտոտութեամբ և պատառոտած դրութեամբ. մինչև բոլորովին մաշւելը համարեա՛ թէ չեն փոխում, շատ սակաւ են լւանում, լւանալիս մնում են անշապիկ, որովհետև փոխնորդ չեն ունենում (հարուստները բացառութիւն են կազմում), մինչև մէկը չմաշւի, միւսը չեն կարիլ:

Վարսիֆ (թմբան կամ շալվար).— կարում են նոյն կտորներից—սպիտակ կամ կարմիր—ինչ որ շապիկը. վերին մասով բամբակէ թելերից ոլորած պարան (խօնջան) են անցկացրնում և կապում առջևից: Գործածւում է շապկի պէս մինչև կատարելապէս անպէտքանալը: Չափազանց լայն է:

Արխալուղ.— հագնում են շապկի վրայից. հասնում է մինչև ծնկները. կարում են կարմիր կամ խայտաբղէտ չիթերից ընդհանրապէս (հարուստները կարմիր ատլասից). թեւերը մինչև դաստակները, շապկի թեւերից քիչ կարճ. ազամարդու արխալուղից ոչնչով չէ

զանազանուում, երբեմն կին ու մարդ փոփոխակի հագնում են իրար արխալուղներ, եթէ չափսները մէկ է լինում:

Իւրկա. — չթից է կարուում, կարմիր աստառով, մէջը բամբակ լցրած: Զմեռը միքանի հատ իրար վրա են հագնում չմրսելու համար:

Գէրեա. — վզից միակտոր հասնում է ծընկներից վար. ամենաերկար հագուստն է, բայց իր կարծութեան պատճառով չէ ծածկում վարտիքն, այնպէս որ այս վերջինը միշտ աչքի է զարնուում մանաւանդ իր կեղտոտութեամբ: Զմեռը միքանի դէրեա են հագնում չմրսելու համար:

Ք'ո'ւ'լ'ա'ջա'. — դէրեայի վրայից են հագնում, որ ծառայում է մուշտակի տեղ. կարում են թաւշից, մահուդից (սե), Քիրմանի շալից, ատլասից և ֆասոնիայից. կուրտկայի պէս է, հասակաւորներինն աւելի երկար է լինում: Թւերի ծայրերը և օձիքից սկսած մինչև փէշի ծայրը զարդարում են օսկեթելով (գ'ո'ւ'լա'բաթըն, դայթան, դառ), միքանի տարի առաջ զարդարում էին կուրծքն արծաթէ կոճակներով, իսկ թւերի ծայրերը գլանաձև բարակ արծաթէ ճիպոտիկներով (սո'ւ'ր'մա'). հարուստ հասակաւոր կիները ք'ո'ւ'լ'ա'ջա'յի եզրե-

րով ոսկեթելի կամ արծաթ դրամների տեղ կարում են աղւէտի մորթ. երևի նորանձևութիւն է:

Վրայի ԵԱԱԿԻԿ. — ք'ա'ւլ'ա'ջա'ն ընդհանրապէս ամենավերին զգեստն է, բայց սալմաստեցի ամօթխած կինը, մանաւանդ արգէն քիչ հասակաւորը, որպէսզի իրան աւելի ուռաւելի անճոռնիացնէ (․․․), այդ գեղեցիկ ք'ա'ւլ'ա'ջա'նի վրայից հագնում է մի պարկ կապոյտ չթից կամ կարմիր կտաւից կարած, որ կոչւում է վրայի շտպիկ. սա ծոռայում է մասամբ և՛ գոգնոցի տեղ:

Իօ'ճ'իիգ' (գոգնոց). — հագնում են համարեա՛ միայն հասակաւորներն, իսկ շահէլները շատ քիչ, այն էլ աշխատելիս. հասակաւորները հագնում են կապոյտ չթից՝ սկսած վրդից մինչև ծնկները, որ շատ անոռնի տեսք է տալիս. կապում են մէջքներին: Իսկ երիտասարդները հագնում են փաթուսկայից և ոչ թէ վրդից սկսած, այլ գօտկատեղից:

Չա'ր'ճա'ւ. — միքանի տարի առաջ կա'ալք փողոց դուրս գալիս բանեցնում էին ճերմակ չա'ր'սա'ւ՝ ծածկւելով գլխից մինչև ոտք. այժմ համարեա՛ թէ չկա, երբեմն գործածւում է ճանապարհորդութեան ժամանակ:

Ուր'բա'նի'դ'. — սա շորի մի կտոր է՝ առաջից

գործւած խոշոր ծակոտիներով, որով կապուած են գլուխն ու գէմքը՝ վերջինս մարդկային աչքից ծածկելու նպատակով. գործւածն ընկնում է գէմքի դիմացը, որպէսզի կինը տեսնէ և շունչ քաշէ. երբեմն գործածում են ջահէլները ճանապարհորդութեան ժամանակ, որպէս բոլոր թուրք կանայք տնից դուրս գալիս:

Չախնուր. — դա մի տեսակ վարտիք է դուրպանների հետ միասին, որ հագնում են ձի նստելիս. թուրք կանայք գործածում են համարեա՞ միշտ տնից դուրս գալիս:

Աղջիկների զգեստը հասնում է ընդհանրապէս շապկից մինչև գէրեան, երբեմն հագնում են և՛ քո՛ււլ՛ա՛ջա՛:

Գ Լ Խ Ի Յ Ս Բ Կ Ա Ր Ա Ն Ք Ե Ի Ջ Ա Ր Գ Ե Ր

Գլուխները տանրում են երկու շաբթէնը կամ ամսէնը մի անգամ, գլխի մէջտեղը մի գիծ են թողնում. թողնում են զիլ՛ֆեր — մազի փնջերն իջեց՛ւում են մինչև ականջները, ուրբում ¹⁾, ապա ետ տանում և ծալրերը գըլ-

¹⁾ Այդ ուրբւածն՝ որը շորի տակից դուրս են բերում, որպէսզի աչքներին նրկան, որ նշան է, թէ եղբայրը կամ ընդհանրապէս «ա՛ղիզը» միշտ աչքի առաջ կըլինի. — «աղիզքերը հա՛մա՛ջա՛ աշկի մէջն ըլին»։ Երբ մէկը մեռնումէ, այլևս զիլ՛ֆեր չեն թողնում՝ իրրև սզի նշան, էլ «ա՛ղիզ» չկա, որ յիշեն:

խի ետևի մասում փաթաթում դա'զ'մա'յի
կարած շորին: Ղա'զ'մա'ն մի ձևով ծռած
թիթեղ է, փաթաթած և կարած շալի կամ չթի
մէջ, ծայրերը ետևի մասում թելերով կա-
պած. քունքերի դիմաց երկու կողմից կարում
են մի ուրիշ շորի երկու ծայրերը և դնում
գլխին՝ դա'զ'մա'յի ծայրերը դէպի ետև. դար-
ձրած. ահա այդ շորի վրա է, որ երկու ան-
գամ փաթաթում են մազերը և ապա հիւսեր
անում (աղջիկներին 15—25 հատ, կանանց
8—10 հատ): Բամբակը դնում են մետաք-
սէ շորի մէջ, դրանից մի կշոր բան կարում
դա'զ'մա'յի ձևով, բայց նրանից փոքր. դա կոչ-
ւում է պառուֆ. պառուքի վրա երկու կող-
մից ասեղով կամ գնդասեղով ամրացնում են
մետաքսէ մի կտոր՝ չթէ աստառով, որ կոչ-
ւում է քա'փա'. այնպէս որ թա'փա'ն պա-
ռուքի համար գառնում է մի տեսակ կտուր,
ծածկոց. պառուքն իր հետ կարած թա'փա'յի
հետ դնում են դա'զ'մա'յի մէջտեղը, գազա-
թին. յետո չա'մ'բա'րի (գլխի թաշկինակ) մի
տուտը գցում են դա'զ'մա'յի ետևի մասի վրա-
յով և բերում, ծնոտի տակով անցկացնում,
դնում գազաթին, թա'փա'յի վրա: Ապա ճակա-
տին են դնում նքիկը—տեսմայի (ջ'հա'զ')
վրա երկու կողմից կարած չորսական ոսկու

մի փուլնջ, ներքևի երեքը փոքր ոսկիներ (գլխաւորապէս ուսական 5 ըուլլիանոցներ), վերևինը մեծ (ուսական 10 կամ 15 ըուլլիանոց, երբեմն աւսարիական կամ տաճկական ոսկի), յետո՝ ճթիկի ծայրերը տանում են, գլխի ետևի մասում սանջախով (գնդասեղով) ամրացնում: Ապա ճակատին են դնում գո՛ւլ՛ը (ոսկէ կամ արծաթէ գնդակիկներ՝ կարած սև թաւշի վրա) և ծայրերն ամրացնում գնդասեղներով գլխի ետևի մասում: Դրանից յետո՝ գցում են չարդաքը (թաշկինակ) և գնդասեղներով ծայրերն ամրացնում ճնոտի տակ: դրա տակից բարձրացնում են չա՛մ՛բա՛րի ազատ մնացած ծայրերը, գլխով պատ են բերում և անցկացնում ճնոտի տակով ու վրայով, այնպէս որ ծածկում են բերանը, հարկ եղած դէպքում և՛ քիթը (օտարի ներկայութեամբ կամ փողոցում) և չա՛մ՛բա՛րի այդ տուտն ամրացնում են նորից գլխի ետևի մասում գնդասեղով: Յետո՝ գցում են ո՛ւր՛փա՛ն՛գ՛ը, երկու արշինաչափ ճերմակ, վարդագոյն կամ կանաչ շղարշ—քօղ (զգեստի և զարդերի մէջ ամենագեղեցիկը), որի ծայրերով կտրած են լինում ջ՛հա՛գ՛, իսկ ներքևի եզրը ծոպաւոր է լինում (սև գոյնի ծոպեր՝ ոսկեթելի հետ խառն): շղարշի երկու ծայրերն իրար են

ամբացնում, ամբացնում են նաև՝ մէջտեղից ու վերին մասից, այնպէս որ մնում է երեք բացւածք, և գցում գլխներին: Գլխաւորապէս ջահլիներն են դործածում այս շորը, իսկ հասակաւորները սրա տեղ շալ են գցում և գրլուխները փաթաթում:

Ականջներից կախում են (ոչ ամենքն՝ իհարկէ) ոսկէ կամ արծաթէ գինդեր և գլխի շորերի տակից հանելով՝ դուրս բերում, որ երևան:

Սրանից մի 30—40 տարի առաջ կարում էին Եսաւնաղ, գոյնգոյն գործւածներով (գորգաձև), նախշած մետաքսէ մի եռանկիւնաձև կտոր, որով բերաններն էին ծակում:

Նայն ժամանակներում ծակում էին քթերըն աջ կողմից և ոսկէ կամ արծաթէ օղեր անցկացնում, այդ սովորութիւնն այժմ մնացել է թուրք և քիւրդ կանանց մի մասի մէջ:

Նաստակների վրա գործ են ածում բլ'ա՝ գո՛ւկ՝ (բազկապան) ոսկէ, արծաթէ, երկաթէ (վերջինս վախենալուց զերծ է սլահում․․) կամ մա՛ր՝ջա՛նից:

Վզներից մինչև պորտը կախում են վզնոց մա՛ր՝ջա՛նից՝ մէջէմէջ մի-մի ոսկի կամ արծաթ գրած: այժմ միայն վիզն են պատում, և երբեմն ոսկու կամ արծաթի շաքանով:

Քո՛ւլ՝ա՛ջա՛յի տակից ոմանք կապում են

արծաթէ կամ ոսկեջրած արծաթէ գօտի:

Մատներին (բայի միջի մատից) դնում են մաաանիներ ոսկէ, արծաթէ կամ պողպատէ: Եթէ միջի մատին մատանի դնեն, եղբայրը կմեռնի:

Աղջիկները գլխի զարդը կամ թաշկինակ է, կամ զառով (ոսկեթելով) ասղնեգործած գլխարկ (ֆ'ր'դա'կ'), մի անճողնի արախչին:

Աղջիկները ծամերի ծայրերին կապում են ալճալճէ դազիադի-ներ (արծաթի տափակա-ցրած կտորներից): Ծամերի մէջտեղը վզի մօտ ամրացնում են օրօն. դա մի կապուտ փոքրիկ քար է, որ երբեմն էլ դնում են արծաթի մէջ, եօթը ծակ ծակում. մէջտեղով թել անցկացնում և թելը կապում հիւսերին. օրօն գործածելն ան նսպատակն ունի, որ «աշկ (աշք) չառնի»:

Փոքր երեխաների (տղա, թէ աղջիկ, միևնույնն է) կռների շուրջը կապում են ուղտի բրդից գործած թելի վրա շարած ուլունքներ, սրոնք նսննպէս կոչւում են օրօն. այդ օրօնին կապում են արծաթէ երեք թել, ծայրերին մա'ր'ջա'ն՝ կարում. դա կոչւում է նուր:

Քլխարկի վրա առջևի կողմը կարում են ոսկէ կամ արծաթէ խաչ, կամ ուղղակի արծաթ փող, կամ ուլունք:

Միամօր զաւակների ականջին սակէ օղեր
(կիւն) են անցկացնում:

Սղջիկների դէրեայի կոճակները երբեմն
արծաթից են լինում:

Ո Տ Ն Ա Մ Ա Ն Ն Ե Ր

Կանայք ձմեռը գուլպա են հագնում, իսկ
ամառը ստաբոբիկ են լինում. գուլպան գոր-
ծում են իրանք շատ կարճ ճիտքերով. գուլպայի
վրայով ձմեռը հագնում են սաղրի-սօլիւր (կա-
պոյտ քօշեր), որ այժմ վերանալու վրա է, որի
տեղ հագնում են կուկուրա (հասարակ չուստ):

Տ Ղ Ա Մ Ա Ր Դ Կ Ա Ն Յ Ջ Դ Ն Ս Տ Ն Ե Ր

Տղամարդկանց զգեստներն այստեղ մի այն-
պիսի խառնուրդ են կազմում, որ ուրիշ տեղ
դժւար է գտնել. այստեղ կպատահէք և՛ եւ-
րոպական շիեայ, և՛ թուրքական փափախ (ուչ-
խարենի), և՛ պարսկական կաթսայածե զգակ,
և՛ քօլտ-նա՛մա՛դի (թաղիքէ գլխարկ), և՛ շուբա,
և՛ պարսկական չուխտ, և՛ սա՛ր՛գա՛րի,
և՛ կօշիկ, և՛ տրեխ, և՛ քօշ, և՛ արխալուղ,
և՛ պիջակ ու ժիլետ, առանձին-առանձին, կամ
միքանի տեսակը մի մարդու հագին խառնւած:
Տաճկաստանից (Սլբակից) գաղթածներն առաջ
քիւրդական ձևով են եղել հագնւելիս, այժմ
նրանք էլ փոխւած են, երբեմն պատահում են

միայն քիւրդական խայտաբղէտ շալվարներ:
Զուտ տեղական տարազը համարուում է այս,
Պարսկական գդակ. — համարեան ձևաձև,
3 — 4 վերջօկ բարձրութեամբ:

Շապիկ. — ինչ որ կանանցն է:

Վարսիֆ. — սև կամ կապույտ կտորից (ղա՛-
ղա՛ք՛). քչերն են հագնուում ճերմակ:

Շալվար. — կապույտ չադրայից. ունենում է
ճերմակ աստառ. ձմեռը սմանք բամբակ են
դնում մէջը:

Խիւն (արխալուզ). — կապույտ զա՛ղա՛քից. կոճ-
կուում է վերից մինչև գօտկատեղը. կոճակներ-
ըի շուրջն օձիքից մինչև գօտկատեղը (բուզմա՛)
կապույտ զալթանով շրջակարած:

Վայիտ (գօտի). — երկու մատ լա՛նութեամբ
սև ու կարմիր կաշիներից. ծերերը գործա-
ծում են բա՛րա՛կ՛ (շորէ գօտի). վերջերս գոր-
ծածական է դարձել և՛ արծաթէ գօտին:

Պէյմա (պարսկական սա՛ր՛ղա՛րի). — կապույտ
մահուդից. հասարակ դասը դրա տեղ հագնում
է բրդից գործած կոպիտ շալից քիւրդական ֆա՛-
զախա կամ՝ ինչպէս տեղացիներն են ասում՝
ֆա՛խա՛զը՛. սրա գործածութիւնը վերանում
է. հագնում են գլխաւորապէս ծառաները կամ
հրացանակիրները. առանց թւի կամ կիսաթւ
զգեստ է, որ հասնում է գօտիից քիչ ցած:

Կ Ե Ն Յ Ա Ղ Ե Ի Զ Բ Ա Ղ Մ Ո Ւ Ն Ք

Սալմաստեցիներն ապրում են պանդխտութեան մէջ ձեռք բերած միջոցներով. ուրիշ աչքի ընկնող գրադմունք չունեն. նոյնիսկ երկրագործութիւնը համեմատաբար երկրորդական տեղ է բռնում. գրազուում են մասամբ և՛ այգեգործութեամբ. շատ ընտանիքներ ունենում են մէկ կամ միքանի կով, բայց անասնապահութիւնն առանձնապէս զարգացած չէ հայերի մէջ: Որսորդութիւն չկա, որովհետև որսի առատութիւն էլ չկա. երբեմն սիրող որսորդներն սպանում են ճնճղուկ, վայրի աղաւնի, բաղ, սարեակ, «դաշտի-խաւ» և ագռաւ, սրի միան օւտում են այստեղ: Ծիծեռնակն ու արագիլն սպանելը մեղք է համարւում, որպէս նաև աղաւնին ու «թթիղուշը», բայց ո՛չ ամենքն են խնայում դրանց: Ծիծեռնակի մասին ասում են, թէ երբ ճնճղուկը գնացել, հանգցրել էր աստծու ճրագը, ծիծեռնակը վրա էր հասել ու վառել նորից, ուստի սուրբ է, նրան ո՛չ միայն սպանել, այլ նոյնիսկ հայհուել չէ կարելի: Ծիծեռնակին դիմելով՝ ասում են.

Ծիծեռնակի՛, ծիծեռնակի՛,

Աստրծու ա՛ր՛ թա՛ր՛ խաւիկ՛,

Վա՛յ՛ քեզի քար կ'ը՛թա՛լի,

ձրկոթէն էրուն թա՛լի:

Իսկ ճնճղուկի մասին ասում են, թէ աստած
հրամայել է այսպէս. «Սնիճւի՛ էն տղէն, ո՛ր
չի սպանի օցը՛, ճնջուղը՛ ինա՛ն՛ մուկը»: Արա-
գիլը նոյնպէս սուրբ է, որովհետեւ «հաջ» (Մէկ՛-
կ՛ա՛) է գնում, ուստի սպանելը մեղք է: Աղաւ-
նին Նոյի համբաւաբերն է, ահա թէ ինչո՛ւ չի
կարելի սպանել: Աղաւի մասին ասում են,
թէ երբ Նոյը տապանից նրան դուրս ու-
ղարկեց լուր բերելու, նա էլ գնաց ու չվե-
րադարձաւ, Նոյը նրան անիճեց՝ տսելով. «Ու-
տածտ փորտ չեթա, բօղազտ ծակւի, թափւի»,
ուստի աղաւի որկորը ծակ է— որկրամու է.
ազգով թուրք է նա, որովհետեւ թուրքերէն
է խօսում («ղ՛ւն, զ՛ւն»), որ նշանակում
է՛ ձիւն, ձիւն...):

Երբեմն լորերին բռնում են ցանցով (թոս),
որ նոյն կաղմն ունի համարեա՛, ինչ ձուկ բրա-
նելու սովորական սւռկանը, միայն կապարէ
գնդակների տեղ փայտեր են կապում եզրերից:
Ընտանի կենդանիներն են սովորական ձին,
էշը, ջորին, եզը, կովը, գոմէշը, ոչխարը, այ-
ծը, շունը, կատուն (կատւին սպանելը մեղք
է, որովհետեւ նա Քրիստոսի թաշկինակն է.
Քրիստոս ճաշի է եղել նստած, մկները դուրս

են թափուել և յարձակուել սփռոցի վրա, Քրիստոս իր թաշկինակը կատու է դարձրել, որը կոտորել է անպատկառ մկներին ու կերակուրներն ազատել), ուղտ միայն թուրքերն ունեն: Կենդանիներին սոսկալի տանջանքների են ենթարկում, մանաւանդ էշերին, որոնց՝ բացի դազանակի հարւածներից՝ այլև բիզով ծակոտում են, որպէսզի արագ գնան:

Տեղում սալմաստեցիներն զբաղում են (քչերը) նաև՝ առևտրով (գլխաւորապէս Դիլիման աւանում), մանրավաճառութեամբ, մրսագործութամբ (իւրաքանչիւր գիւղում մէկերկու հոգի), հիւսնութեամբ (նչ ամեն գիւղում, եղած տեղերն էլ մէկերկու հոգի), դարբնութեամբ (նչ ամեն գիւղում), մշակութեամբ, դերձակութեամբ (քիչ), կօշկակարութեամբ (երկու ընտանիք) և այլ մանր գործերով: Բայց ինչ որ աչքի է ընկնում, դա ա՛լքօհօլ՝ ավաճառութիւնն է (գիւղում 5 — 50 մարդ): Շերամապահութիւնը հազւագիւտ երևոյթ է, որպէս և մեղաբուծութիւնը:

Լայն և հարթ ճանապարհներ չլինելու պատճառով փոխադրութեան միակ միջոցը գլրաստներով է, երբեմն գործ է ածւում սայլակ՝ հեծնելու համար, բայց այն էլ գլխաւորապէս ձմեռները: Ծանրութիւններ փոխա-

դրելու համար գործածուած են ընդհանրապէս
էշերը, իսկ հեծնելու համար ձիերը: Մի այսպի-
սի անապահով և արևելեան երկրում բնական
էր, որ դրսի աշխատանքին կանայք քիչ մասնակ-
ցութիւն ունենային, բայց նրանք դուրսն
էլ են աշխատում, մանաւանդ արտը հնձելիս:

Զօլա գետի վրա կա միմիայն մի քարէ կա-
մուրջ Հա'բա'շ' գիւղի մօտ և մի փայտէ կամուրջ
Ղալասարի մօտ. ուստի ձմեռը գետի երկու կող-
մի գիւղերի յարաբերութիւնները դժարա-
նում են, մանաւանդ կոտորող սառուցների
պատճառով:

Հողի սակաւութեան և անբերրիութեան պատ-
ճառով երկրագործութիւնն՝ ինչպէս ասացինք՝
հաց մատակարարող զբաղմունքը չէ այս գա-
ւառում. սակայն և այնպէս ժողովուրդն օգ-
տուած է հողից, որքան հնարաւոր է: Ցանում
են գլխաւորապէս ցորեն, առւոյտ և գարի (քիչ).
առւոյտը համարուած է ամենաձեռնտու ցանքը.
երկու-երեք տարի միևնոյն հողն առւոյտ է
տալիս, մինչդեռ մի տարի հացահատիկ ցա-
նած հողը միւս տարին մնում է անմշակ,
որովհետև ուժից զրկուած է, բերք չէ տա-
լիս: Լաւ ջրած տեղերում մի տարի ցորեն
ցանելուց յետո կարելի է լինում հետեւեալ
տարին առւոյտ ցանել երբեմն:

Երկրագործական գործիքներ. — կ'ո'ւտա'ն' (գուլթան), վսկի (արօր), խոփ, մանջ (մաճ), լ'ո'ւճ', սամի, սամաթեռ (սամոտէն), բօսա (կալում տնկած փայտ, որից կապում են եզը, որպէսզի կալսելիս կալի շրջանից դուրս չգա), ջա'ն' ջա'ն' (կամն), մա'ր'զո'ն (մանգաղ), կերնդի, մարանդի, հեսան (քար, որի վրա սրում են մանգաղը և ալլն), մանգեռ (փոցխ), օթակ (թակ, որով մանրացնում են քուռ ճները), ք'ա'ռեշկ (քամելի, եղուի), թիակ, ամո'լ' (խոփի մէջ մտնող փայտը) և տափան: (ն'աղք մ) մանեխայ, (լամ)

Հողը հերկում են եզներով և երբեմն դամէշներով: Հողի պարարտացում համարեալ անդի չէ ունենում. կենդանիների աղբը գործածում են իբրև վառելիք, իսկ իբրև պարարտացուցիչ միջոց շատ քիչ է գործածում: Արտերը ջրարբի են, ուստի բաժանում են շարքերով և ջուրը բաց թողնում մէջը: — լ'ո'ւ'ն' լ'ո'ւ'ն' լ'ո'ւ'ն'

Այգեգործութիւնը՝ մանաւանդ հայերի մէջ՝ շատ քիչ է զարգացած, որպէս և՛ պարտիզպանութիւնը: Տնկում են հետեւեալ պահատու ծառերը — խնձորենի, տանձենի, կեռասենի, ծիրանի, ընկուզենի, սալորենի, դարալու (դամբուլի), սերկալենի, գեղձենի, փշատի, նշենի (քիչ), նունենի, թթենի, թղենի (քիչ), գիլանառի, բացի այդ և՛ իաղող: Թողովրդի կարծիքով՝

ընկուզենին տան մօտ չի կարելի տնկել, որովհետեւ վրան սատանա կա:

Փայտից և թաղիքից պատրաստած խրտուխակներ են տնկում պարտէզներում ու արտերում, որպէսզի «աշկ չառնի» և թռչունները չվնասեն:

Զ Ա Փ Ե Ր Ը

Ծանրութեան. — մսղալ, փոնզա (2 մսխալ), ռուսական գրվանքա, դրա՛մ (1 գրվ. 42 մրսխալ), բաթման (5 դրա՛մ), նո՛ւկի (16 դրա՛մ): Կշռում են դափանով և ֆր՛եռնով:

Երկարութեան. — սիա ($1/8$ գ՛ա՛գ՛), գ՛ա՛գ՛ (1 արշ. $7^{9/17}$ վերջօկ ռուսական), աղաջ (մօտ $7^{1/2}$ ռուսական վերստ):

Հեղուկի. — չարեք՛ (մօտ $1/2$ ռուս. շիշ), նո՛ւկի (մօտ 1 շիշ), ման (2 նո՛ւկի), դրա՛մ:

Ընդեղէնների. — չանաղ (մօտ $3^{3/4}$ դրա՛մ՝ ծանրութեան ցորնի չափ), թո՛ւրա՛ (4 չանաղ), կէս թո՛ւրա՛, սա՛հրա՛մ (5 թո՛ւրա՛), պեռ (բեռ, 10 թո՛ւրա՛, Խօյում 20 թո՛ւրա՛):

Փողի. — պղնձէ՛ կէս֊փուլ կամ թա՛մբա՛լ՛, (մօտ $1/8$ կոպէկ), փուլ կամ բխտի (2 կէս֊փուլանոց), երկու փուլ: Չուդունէ (՞)՝ շա՛հի (3 փուլ, մօտ $2/3$ կոպէկ), իւզալթըն (2 շահանոց), աբբասը (2 հատ 2 շահանոց — 4 շահի):

Արծաթէ՛ 2¹/₂ շահանոց, 5 շահանոց, փահ-
նարադ (10 շահանոց), դռան (20 շահանոց կամ
1000 դինար), բէալ (1 դռանանոց և 5 շահանոց),
դո՛ւհա՛ղար (40 շահանոց, 2000 դինար՝, մա-
նէթ (3 դռան 10 շահի), փա՛ն՛ջ՛հա՛ղարի (5
դռանանոց): Թղթէ (անգլիական բանկի պատ-
րաստած և քիչ գործածւող՝ թո՛ւմա՛ն (10
դռանանոց), ասք՛ը՛նազ (2 թո՛ւմա՛նանոց), 3,
5, 10, 20, 25, 50, 100, 500, 1000 թո՛ւմա՛նանոց:
Ոսկէ՛ (քիչ) 5 դռանանոց (ծախւում է 12
դռանով), 1 թո՛ւմա՛նանոց (ծախւում է 25—
32 դռանով), 3 թո՛ւմա՛նանոց (ծախւում է 5
թո՛ւմա՛նով), 5 թո՛ւմա՛նանոց (ծախւում է
12 թո՛ւմա՛նով), 10 թո՛ւմա՛նանոց (ծախւում
է 32 թո՛ւմա՛նով):

Բոյսերի. — գա՛ւ՛տա՛ (մի բուռ հասկ), խուրձ
(8 գա՛ւ՛տա՛), տէզ (գէզ, 50 — 150 խուրձ):

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԲԱՐՔ

(ՈՒՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՐՍԱՆԻՔ

Ամուսնացողների մէջ սիրս զգացմունքն առ միմեանս ո՛չ միայն զարգացած է, այլ գոյութիւն չունի, որովհետեւ ամուսնութիւնը կատարոււմ է շատ վաղ—տղան լինում է 14—18 տարեկան (երբեմն ավելի վաղ, բացառիկ դէպքերում միքիչ ուշ), իսկ աղջիկը 9—13 տարեկան (բացառիկ դէպքերում մինչև 15 տարեկան): Բնական կիրքն ամուսնանալու ժամանակ քիչ թէ շատ զարգացած է լինում միայն տղամարդկանց մէջ, իսկ աղջիկները սարսափով կամ չհասկանալով են նայում ամուսնութեան վրա: Զահիլ կնոջ գերն ընտանիքի մէջ համարեան կրաւորական է, նրա ձայնը չի անցնում. տղամարդկանց հետ ո՛չ միայն իրաւունք չունի խօսելու, այլև նստելու կամ ճաշելու: Մի ժամանակ (20—30 տարի առաջ) մինչև եօթը տարի կանայք իրաւունք չունէին խօսելու նոյնիսկ իրանց. այրերի հետ, իսկ այժմ միայն եօթն օր չեն խօսում, բայց մօտ կէս տարի երեսները ծածկած են պահում նրանցից: Կնոջ հետ խիստ վարւող ա-

մուսինը—մանաւանդ ծեծողը—համարւում է լաւ տղամարդ նոյնիսկ ծեծւող կնոջ կողմից. «ախ (ահ) ի տալլի»՝ ասում են: Տան փոքրիկ (7—8 տարեկան) երեխայի հետ անգամ նորահարսներն իրաւունք չունեն խօսելու միքանի տարի կամ երեսները բանալու: Ամենքը հրամայում են նորահարսներին:

Կանայք կատարում են ամեն տեսակ աշխատանք—և՛ տնային, և՛ դաշտային. ո՛չ միայն իրանց արտերն են հնձում, այլև վարձւում են ուրիշներինը հնձելու:

Կնոջ սրբութիւնը յարգւում է այստեղ: Չնայած ահռելի չափեր ընդունած պանդխտութեան՝ այստեղ տարածւած չէ սեռական անբարոյականութիւնը. բացառութիւնները հազւագիւտ են. շնացող կնոջը հասարակութիւնը երբեմն սոսկալի պատիժների է ենթարկում, եթէ պատահում է այդպիսին. իշի վրա է նստեցնում՝ երեսը դէպի պոչի կողմը դարձրած, մազերն ածիլում, երեսը մուր կամ մաժունք սոււմ ու շրջեցնում գիւղի միջով և այլն և այլն:

Առևանգելու սովորութիւն չկա, բայց աղջիկների (մանաւանդ հարուստների) պատճառով կռիւ անելը հազւագիւտ երևոյթ չէ տղաների մէջ:

Հարսանիքի գլխաւոր բաժանումները հե-

տեւեալներն են. ախշիկ՝ խաւնել (աղջիկ) հաւանել, աղջիկտես), տղատես, պէլ (բէհ, գրաւական, աւանա տալ), նշան, խառնիս (հարսանիք), պսակճաշ: յլաւմիցմ (մարտիկա 8—7)

Հարսանիքները գլխաւորապէս բարեկենդանին են տեղի ունեննում: Հարսանիքը տեւում է երեք օրուգիշեր: Ծախս լինում է ընդհանրապէս 30—200 թո՛ւման՝ փեսայի կողմից և 20—100 թո՛ւման՝ հարսի կողմից:

Փեսայի և քաւորի ազգականները, սրսնք հարսին որևէ ընծա են տալիս (չարղաթ, ո՛ւր՝ փան՝ գ՛, դօ՛շ՛ լիգ՛, փող և այլն), հարսի կողմից փոխադարձաբար ստանում են նախշած շապիկ, թասակ, թաշկինակ, գուլպա և այլն մինչև հարսանիքը: Փեսան (եթէ քիչ-շատ կարողութիւն ունի) նշանդրէքի ժամանակ հարսնացւին ընծայում է մի զոյգ ճթիկ (տես՝ «Ջգեստ և զարդ»), ոսկէ գինդ, ոսկէ կամ արծաթէ գօտի, ոսկէ կամ արծաթէ գ՛ո՛ւլ՛ (տես՝ «Ջգեստ և զարդ»), ոսկէ վզնոց (3—25 ոսկի, գլխաւորապէս ռուսական, արծաթէ կամ ոսկէ շղթայի վրայ շարած), ոսկէ կամ արծաթէ (աղքատները պողպատէ) բլա՛գո՛ւկ՛ (զօլբաղ, բսլէտ—բազկապան)՝ վրան երբեմն ոսկիներ կամ ոսկէ (երբեմն արծաթէ, աղքատները պողպատէ) գնդեր կախած:

Հարսի օժիտը (բօխճա) բաղկացած է լինում հետեւեալ իրերից. հագնելու շոր իր համար, փեսայի ազգականներին բաժանելու համար շորեր — շապիկ, երեսօրբիչ, գուլպա և այլն. հարուստները բերում են տեղաշորեր իրանց համար, մի հատ ամսէ և մի կաւէ պտուկի խուփ (այս վերջինը գողացւում է հարսի հօր տնից և բերւում փեսայի տունը, որպէսզի հարուստ „խարսի պերանը խուփ ըլի“): Փեսան և քաւորը հարսանիքից յետո կանչւում են միասին հարսի հօրանց տունը և «խա՛լ՛ա՛թ՛» տալիս — քաւորին մի զոյգ գուլպա, իսկ փեսային մի արխալուղ և մի երեսօրբիչ:

Հարսանիքը կատարւում է հետեւեալ ձևով.

ԱՂՋԻԿ ՈՒՋՅԷԼ

Ամուսնանալ ցանկացող տղան իր մի ազգականի հետ դուրս է գալիս գիւղի փողոցները կամ մի ուրիշ գիւղ աղջիկ փնտրելու. իրանց ծանօթներից հարցնում և իմանում է, թէ այսինչ տեղը լաւ աղջիկ կա: Տղան գիմում է այնտեղ և իրան ծարաւ է ձեւացնում աղջկաներկայու թեամբ. եթէ աղջիկը տղային հաւանեց, ջուր է տալիս տղային, իսկ եթէ տղան հաւանում է աղջկան, իր հետ եկած ազգականին գլխով նշան է անում. ազգականը տղայի

մտադրութիւնը յայտնում է աղջկա մօրը. եթէ մայրը համաձայն է, բաւական չեմուչում անելուց յետո թէյ (թէհ, գրաւական) է վերցնում տղայից մի ոսկէ (աղքատներն արծաթէ) մատանի: Ապա հիւրասիրւում են փեսան ու իր ազգականը և արդէն միամտացած՝ վերադառնում տուն: Միքանի օր յետո տղայի մայրը կամ ազգական մի կին գնում է հարսնացւին տեսնելու, որև հիւրասիրւում է թեթև կերպով. սակայն նրա աղջկանը հաւանելը կամ չհաւանելը նշանակութիւն չունի տղայի համար:

Երբեմն դեռ երեխաները չծնւած՝ ծնողները վճռում են, որ եթէ մէկը տղա ունեցաւ, միւսն աղջիկ, ամուսնացնեն նրանց. և եթէ ապագա զաւակներից մէկնումէկը պակասութիւն էլ է ունենում, այդ բանը չէ արդելում ծնողներին իրանց վճիռն իկատարածելու: Երբեմն էլ օրօրոցի մէջ են նշանում:

Ն Շ Ա Ն

Աղջկա ծնողները հրաւիրում են իրանց և փեսայի ազգականներին իրանց տուն: Փեսան գնում է օղի, գինի, միս կամ մի ոչխար, ոչխարի եղջիւրները խնձորով զարդարում, գոյներով (կարմիր, կանաչ) ներկում ոչխարի բուրդը և խանձնում մարդկանց՝ հարսի տունը տա-

նելու: Յաճախ ուղարկում է և՛ մրգեղէն սւ-
անուշեղէն (շիրիմի), այս վերջինը տանում են
և՛ փեսայի ազգականները: Ապա փեսան գա-
լիս է աղջկա տունն իր երիտասարդ ազգա-
կանների հետ: Փեսայի քիչ նստելուց լետո
աղջկան զարգարած դուրս են բերում, քա-
հանան միքանի սովորական խօսքերից լետո
հարցնում է աղջկան, թէ ցանկանո՞ւմ է տը-
ղային ամուսնանալ, աղջկա համաձայնութիւնը
գլխի նշանով է ստացւում. եթէ պատասխա-
նը բացասական է լինում (հազւագիւտ), դը-
րան էլ նշանակութիւն չեն տալիս, տէրտէրն
սկսում է օրհնել նշանն—աղջկա հարսանիքի
շրջերն ու մատանին: Օրհնելուց լետո քա-
հանային և երեսփոխին տալիս են մի-մի դո՛ւ-
հա՛ղար (քահանային տալիս են նաև ոչխարի
կաշին, իսկ ժամհարին գլուխը, ոտները, թո-
քերն ու փորոտիքը) և շնորհաւորում երկու
կողմին: Դրանից լետո սկսում են ուտել-խմել:

Հարսանիքն ընդհանրապէս կատարւում է
նշանից միքանի օր լետո, բայց երբեմն էլ
տարիներով նշանւած են մնում. այս դէպքում
փեսայի մայրն ամեն մի նշանաւոր տօնի ըս-
տիպւած է լինում հարսնացւի տունը տանել
«պա՛ժին» (բաժին)—եփած հաւեր, մրգեղէն,
անուշեղէն, ձու, դալժա, հալւա, կարկատ

(բովաճ հունդեղէն) հալլն և մի կամ երկու զուն հարսնացւին է տալիս, որ «խաչխամբուր» տա կամ մամ առնի, վառի եկեղեցում:

Հ Ա Ր Ս Ա Ն Ի Ք

Պատկից մի օր առաջ փեսայի տանն սկսում են հարսանիքի պատրաստութիւնները տեսնել և մի ոչխար (երբեմն և՛ մի հորթ) ու հինա են ուղարկում հարսնացւի տունը զուռնայի առաջնորդութեամբ. բայց զուռնաչիները չեն հասնում հարսնացւի տունը, կէս ճանապարհից ետ են դառնում փեսայի մօտ: Ոչխարը մորթում են հարսնացւի տանը և սկսում կերակուր պատրաստել: Այդ ժամանակ սկսում են թխել հացը. ալիւրը մաղում են ջահիլ աղջիկները, որպէսզի իրանք էլ ամուսնանան: Երեկոյեան ջահիլ հարսներն ու աղջիկներն իրանց ձեռները հինայում են փեսայի ուղարկած հինայով և ապա սկսում քէֆը, որն սկսում է և՛ փեսայի տանը: Փեսան ու խաչեղբայրը մի խումբ ջահիլների հետ «դհօ՛լ՝ - զուռնայով» շրջում են այն մարդկանց տները, որոնց ուզում են հրաւիրել հարսանիքի. այնտեղ եղողներին ծաղկի մի մի տերև են տալիս, մի-մի բաժակ զինի մատուցանում, խմողները շնորհաւորում են,

պարուժ և զուռնաչուն «շաբաշ» տալիս փե-
սայի, խաչեղբօր և միւսնների անունով: Այդ-
պէս անէտուն շրջելուց յետո զուռնայի նւա-
գածութեան տակ մորթում են մսացուն, որից
մի-երկու ժամ անց փեսայի տունն են ժողով-
ւում հրաւիրւածները և թէլ խմելուց ու քիչ
ընթրելուց յետո սկսում են «գ'օ'ն' դ'» պարել. սա
համարեա՞ միօրինակ, ձանձրայի մի պար է, որ
տւում է ամբողջ գիշերը մինչև լոյս. շրջան են
կազմում և պտտում զուռնայի և թմբուկի նը-
ւագածութեան տակ. յոգնողը թողնում է իր
տեղը, որ մի ուրիշն է բռնում:

Միւս օրն առաւօտեան փեսայի տանը հաց
են ուտում, ապա զուռնայով դիմում աղջկա
տունը, այնտեղ էլ հաց ու յում, մինչև որ աղ-
ջկան զարգարում են. այդ զարգարանքն անող
կինը փեսայից չորս ղռան փող ստանում
նւէր: Յետո երբ ուզում են պսակելու տա-
նել հարսին, վերջնիս եղբայրը (եթէ եղբայր
չունի՝ հօրեղբօր որդին) դուռը կտրում է
և թող չէ տալիս դուրս գալու, մինչև որ
փեսան մի ղռան փող չտա: Ապա առաջ են
ընկնում զուռնաչին ու թմբկահարը, նրանց
հետևում են փեսան, հարսը և խաչեղբայրը
մի գծի վրա, ապա փեսայի (թաքաւո՛ր) երկու
«ազար»-ները (մականները), ապա մնացած հա-

սարակութիւնը, և դիմում են եկեղեցի: Պը-
սակելու ժամանակ եկեղեցու բակում պարում
են, մինչև որ պսակը վերջանում է, եկե-
ղեցուց դուրս են գալիս, և հարսն ու փեսան
երևալուց՝ ջահիլներն սկսում են հրացաններ
պարպել ու աւելի եռանդով պարել: Այդտե-
ղից հարսին բերում են տղայի տունը. տան
բակում հարսի ու փեսայի գլխին մրգեղէն են
ցանում, որ երեխաները ժողովում են: Տուն
մտնելու ժամանակ փեսայի մայրը դռան շէմ-
քում մի կաւէ աման է կոտրում, որ նորա-
պսակների «չարը տանի» այդ ամանը: Տուն
մտնելուց ջահիլները բռնում են փեսային և
սկսում ծեծել, մինչև որ խաչեղբայրը (քա-
ւո՛ր) միջամտում և ընծաներ խոտանալով
(որը համարեա՛ւ երբէք չէ տալիս)՝ ազատում
է փեսային: Նորից սկսում են ուտել և
գ՛օ՛ն՛դ՛ խաղալ:

Հետեւեալ օրը կողմնակի մտրդիկ չեն գա-
լիս հարսնետուն, հարսն ու փեսան կէս ժա-
մի չափ գ՛օ՛ն՛դ՛ են խաղում, իսկ այդ պարի
ժամանակ փեսայի մայրն ու մի ուրիշ ազգա-
կան կին՝ վառած մոմերը ձեռքներին՝ փե-
սայի ու հարսի հետ պարում են, նրանց
ետեւները դիրք բռնած: Վրանով հարսանիքը
վերջանում է:

Միքանի օր անցնելուց յետո՞ աղջկա ծնող-ները հրաւիրում են իրանց մօտ փեսային, խաչելքօրը, «ազաբ»-ներին և միքանի ջահիլ-ներին, խնջուք սարքում և փեսային նւիրում մի արխալուղ ու մի երեսսրբիչ, իսկ քաւորին մի զոյգ գուլպա:

Այրու պսակն այս հանդէսները չէ ունե-նում, առանց աղմուկի պսակում ու տուն են բերում հարսին:

Ծ Ն Ո Ւ Ն Գ Ե Ի Կ Ն Ո Ւ Ն Ք

Յղի կանայք շրջապատւում են որոշ հոգա-տարութեամբ, ծանր գործեր չեն կատարում, նրանց ցանկացած ուտելիքը-խմելիքը տալիս են: Յղիներն ընդհանրապէս միս չեն գործածում, այլ իւղեղէն կերակուր:

Երկունքի ժամանակ ներկա են լինում մի-այն կանայք. տատմայրը ծննդկանի ձեռքը մի շամփուր է տալիս, սենեակով շրջեցնում և նստելու տեղը փթիր ցանելով՝ նստեցնում: Եթէ ծնւածը տղա է, առաջին լուր տանողը հօրից «մուշտուլուղ» է ստանում երկու ղռան: Նորածնին աղում են և պորտը կտրում: Ծը-ննդկանի գլխատակին դնում են նարեկ, շամ-փուր կամ սուր, որ սատանաները մանկանը չփոխեն իրանց մանկան հետ: Երեսայի

կտրած պորտը գցում են այն մարդի տան
բակը, որի հարստութիւնը կամ արհեստը
ցանկալի է որ երեխան ունենա ապագայում:
Ծննդկանին սոխ են տալիս ուտելու, որպէս-
զի բերանից վատ հոտ դա և սատանան չմտնէ
նրա բերանը: Ապա ծննդկանին տալիս են
ուտելու միմիայն մեղր և իւղեղէն— ձը-
ւածեղ, հասո՛ւղա՛ (դօշաբով և իւղով պատ-
րաստած ալիւր) և այլն. ջրի տեղ թէյ են տալիս
խմելու: Երեխան ծնւելուց մէկ-երկու ժամ յետո
ժողովւում են ծննդկանի ազգականները ծը-
ննդկանի տունը՝ իրանց հետ բերելով քաղ-
ցըր կերակուրներ և այնտեղ հիւրասիրւում:

Երեխային կնքելուց առաջ քաւորին մի գը-
լուխ շաքար են ուղարկում տատմէրի ձեռ-
քով՝ իբրև հրաւէրի նշան. քաւորն առնում
է երկու գ՛ա՛գ՛ շալ՝ երեխային փաթաթելու
և վերջը նրա համար շոր կարելու, չոր միրգ,
մեղր և գալիս ծննդականի տունը. յետո երե-
խային փաթաթելով իր գնած շալով՝ տանում
է եկեղեցի տատմէրի հետ միասին և կնքելուց
յետո նորից ձեռները վրա դնում, բերում. ծը-
ննդկանը համբուրում է քաւորի ոտը և երե-
խային առնում նրա ձեռից: Ապա կանչում են
ազգական տղամարդկանց, որոնք շնորհաւորե-
լով ու ճաշելով (այդ ժամանակ տէրտէրին ձը-

ւածեղ են տալիս)՝ ցրւում են: Ռրանից լետո կանչում են բարեկամ կանանց, որոնք իրանց հետ բերում են ձուկ, մեղր և այլն. նրանք նորածնին համբուրելով՝ ճաշում են և մրգեղէն ուտում:

Մի երկու օր լետո մի շապիկ են կարում, մէջը միրգ լցնում և ուղարկում քաւորին ընծա:

Երեք օր լետո երեխային մեռոնից հանում են (լողացնում), և այդ լողացումը շարունակւում է քառասուն օր՝ օրական մի անգամ: Լողացնելիս՝ տատմայրը բռնում է երեխայի վզից և թափահարելով ասում. «ձիղլա վզիկ, թափտէ ճ'րիկ», որպէսզի երեխան շուտ մեծանա: Մինչև քառասունքը լրանալը ծնընդկանը տանից դուրս չէ գալիս:

Երեխայի օրօրոցի մօտ կամ գլխատակին դրնում են շամփուր, որ սատանաները չմօտենան. դուրս տանելու ժամանակ երեխայի կրծքին հաց են դնում նոյն նսլատակով:

Երեխայի առաջին ատամը երևալուց «ատմախատիկ» (ատամի հատիկ—ցօրնից, սիսեռից և այլ հունդերից պատրաստած կերակուր) են եփում, միքանի հատիկ տալիս երեխային, մնացածն իրանք վալելում, որպէսզի երեխայի ատամները շուտով և անցաւ դուրս գան:

Երեխայի զցած ատամները դռան շէմքում
թաղում են և ասում. «Ա՛ռ քեզի շան ատամ,
տո՛ւ (տո՛ւր) ընձի կ'առու (գառի) ատամ»:

Երեխային ծծից կտրելու համար ծծերը
պղպեղ կամ այլ գառը բան են քսում:

Մ Ա Ն Ո Ւ Կ Ն Ե Ր Ի

Դ Ա Ս Տ Ի Ա Ր Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ե Ի Խ Ա Ղ

Ծնողներն արտաքուստ առանձին սէր չեն
ցոյց տալիս դէպ իրանց զաւակները. հայրե-
րը վախ են ազդում երեխաներին, մայրերն
էլ յաճախ ծեծում են ու հայհոյում: Երե-
խան մի փոքր հասակն առաւ թէ չէ, տան
գործերի մի մասը նրա վզին են բարդում—
ջուր բերել, տունն ու բակն աւելել, աղբ փը-
ռել, գոմը սրբել, կովերին ու ընդհանրապէս
անասուններին խնամել և այլն և այլն. այս
բոլորն սկզբում կատարել են տալիս տուրու-
դմբոցով, հայհոյանքներով, անէծքներով, մինչև
որ երեխան հաշտուում է իր դրութեան
հետ: Ծնողներն իրանց զաւակներին համար-
ում են իրանց ամենահաստատուն սեփականու-
թիւնը, ինչպէս կուզեն՝ այնպէս էլ կվարեն
նրանց հետ. մանկան վիճակով օտար մարդուն
շահագրգռելը միայն ծնողների զարմանքը
կարող է շարժել:

Այս պարագայում պարզ է որ երեխայի դաստիարակութեան վրայ առանձին ուշադրութիւն չէ դարձնուում. նոյնիսկ դպրոցների համար, որոնք գոյութիւն ունեն Սալմաստի միքանի գիւղերում օտարների նսլաստով, գիւղացիները շատ էլ ուրախ չեն. մանուկներին (10—12 տարեկան) ուշ աշնանն ուղարկում են (ոչ բոլորը, շատերն ստիպմամբ) դպրոց, երբ այնքան էլ պէտք չեն նրանք, և գարունը բացելուն պէս գործի կանգնեցնում, այնպէս որ գարնանը աշակերտների մի մասը զրկուում է սովորելուց, միւս մասն էլ անկանոն է յաճախում իր դասերին: Դասագրքերի և ընդհանրապէս դասական պիտուքների համար մեծ դժւարութեամբ ծախսած գրօշների պատճառով երեխան ենթարկուում է ծնողների թուքումուրին: Մէկ-երկու տարի դպրոցն անկանոն յաճախելուց յետո ընդհանրապէս վերջանում է երեխայի դաստիարակութիւնը, և նրան ուղակում են Ռուսաստան փող աշխատելու...

Այսպիսի հանգամանքներում երեխան մեծանալով՝ չէ կարող իհարկէ առանձին սէր տածել դէպ իր դահլճ ծնողները, նոյնիսկ նրանց ծերացած հասակում:

Սալմաստեցի երեխաները խաղերի համար

ժամանակ չունեն, ուստի խաղերի տեսակները զարգացած չեն նրանց մէջ, եղածներն էլ քիչ են խաղացւում, ինչպէս օրինակ. «գովաշախ» — մէկը չենւում է սլափին կամ ծառին, 2—4 երեխա էլ մէջքները թեքած կանգնում են՝ իրար չետելից բռնած. միւս երեխաները վազելով՝ գալիս, նստում են նրանց մէջքներին, և մէկը հաշւում է մինչև 10, եթէ մինչև 10 հաշւելը նստողներից մէկնումէկն ընկաւ, խմբերի դերերը փոխւում են: «Բըռ» (կտրուկ) — երկուսը կանգնում են երեսներն իրար հակառակ դարձրած, երկուսն էլ թեքւում են նորից իրար հակառակ և այդպիսով կազմում մի շրջան. հակառակ խմբի երեխաները վազելով՝ գալիս են և ձեռքներն առաջին թեքւածի մէջքի վրա դնելով՝ գլորւում են միւս թեքւածի մէջքին և միւս կողմը կանգնում. եթէ մէկը չկարողացաւ անցնել, խմբերի դերերը փոխւում են: «Էրգէն էջ» — ամենքն իրար վրայով ցատկում են այնքան ժամանակ, որքան որ ցանկանում են: «Բուջաղ» (անկիւն) — իւրաքանչիւրն ընտրում է մի անկիւն, մէկը մնում է զուրկ և կանգնում մէջտղեր. անկիւն ունեցողներն իրար հետ փոխանակում են իրանց տեղերը. այդ ժամանակ եթէ անկիւնից զրկւածը կարողանում է հասնել և

բունել որևէ անկիւն, միւսն է զրկւում և այլն:

Ը Ն Տ Ա Ն Ե Կ Ա Ն Կ Ե Ա Ն Ք

Վժւար է ասել, թէ այս զաւառում ընտանիքի մէջ ծնողներից սրն է աւելի յարգանք վայելում, մայրը, թէ հայրը, որովհետև ընտանիքի անդամների մէջ աչքի ընկնող կապ չէ նկատւում, կարծես ամենքը խորթ են իրար, միայն այս կարելի է ինկատի ունենալ, որ հայրն ընդհանրապէս տանը չգտնւելով, պանդխտութեան մէջ լինելով, մայրն է մնում տան մեծը, հետևապէս նրան են ճանաչում ընտանիքի անդամներն իբրև կարգադրող, կառավարող: Ծերերն առանձին յարգանքի չեն արժանանում այստեղ:

Մարդն իր կնոջը կոչում է «էյ, տօ, էն, էս, էտ,» որպէս և կինն իր մարդուն. անունները չեն տալիս թէ իրար և թէ ուրիշների մօտ: Կինն իր ամուսնու մօրն անւանում է «կեսուր, մա՛մա՛», ամուսնու հօրը՝ «կեսրար, դա՛դա՛», ամուսնու եղբօրը՝ «տէք՛ը՛ր», ամուսնու քրոջը՝ «տալվ» և այլն: Երեխան հօրն անւանում է «դա՛դա՛, ա՛մի, բաբա,» մօրը՝ «մա՛մա՛, նա՛նա՛, դա՛դօ՛, խարս», տատին՝ «մամիկ՛», քրոջը, հօրաքրոջն ու մօրաքրոջը՝ «դա՛դօ՛», հօրեղբօրը՝ «կակօ, ա՛մի», մօրեղբօրը՝ «քեռի, դա՛

լի», պապին՝ «պապիկ» և այլն:

Թէ կինը որքան ճնշւած է այստեղ, այդ երևում է նրանից, որ իրաւունք չունի տղամարդկանց հետ նստելու, ուտելու, խմելու, իր ձայնը բարձրացնելու. նա նոյնիսկ «օրօր» չէ սուսում երեխային, որպէսզի ձայնը դուրս չգա: Բայց սկեսուրի և հարսի միջև աչքի ընկնող տարածայնութիւններ չեն նկատուում, ինչպէս մեր շատ գաւառներում: Տեգրկանանց մէջ էլ կռիւներ չեն սլատահում, որովհետև այստեղ սովորութիւն չունեն մեծ ընտանիքներով ապրելու. մէկն ամուսնացաւ թէ չէ, բաժանում է իր ընտանիքից և առանձին տուն կազմում:

Չնայած տղամարդկանց երկար տարիներով օտարութեան՝ մէջ մնալուն՝ սեռական անբարոյականութիւնը կանանց մէջ տարածւած չէ շնորհիւ այն հանգամանքի, որ կանանց համար դրսի կեանք չկա, նոյնիսկ հարեանական լարաբերութիւնները զարգացած չեն այստեղ:

Սաստիկ տարածւած է բամբասելու ախտը, մանաւանդ կանանց մէջ. դա սալմաստեցու ամենափատ արատն է, ալ՝ քօհօլ՝ ավաճառութիւնիցն անգամ փատ:

Ջահիլներն իրար դուր գալու համար միջոցներ չեն ձեռնարկում. հազնուում են շատ փատ, համարեան ցնցոտիներ, մինչև որ ամուսնա-

նուժ են: Արգելւած է տղային և աղջկան իրար հետ խօսելը կամ կանգնելը:

Մ Տ Ա Ի Ո Ր Ե Ի Բ Ա Ր Ո Յ Ա Կ Ա Ն
Յ Ա Տ Կ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Հասակաւորների մէջ խաղեր չկան և չեն էլ կարող լինել, որովհետև գիւղերում հասակաւոր տղամարդ շատ քիչ կարելի է գտնել, համարե՛ս ամենքն օտարութեան մէջ են լինում: Պարեր նոյնպէս գոյութիւն չունեն բնիկների մէջ. այժմ Սալմաստում միայն երեք տեսակ պար կա, որ մտցրել են աղբակեցի գաղթականները. — «գ'օ'ն'գ'»՝ խմբական է, որ պարում են տղամարդիկ և կանայք խառը. «ծեռնախաղ»՝ կանանց կենդապար է, չափազանց տրգեղ և անվայելուչ. «շա'ռանի»՝ տղամարդկանց պար է, աւելի ճիշտը՝ փայտախաղ. երկու տրդամարդ աշխատում են փայտերով իրար գլխից գլխարկները թռցնել:

Երգեցողութիւնը գոյութիւն չունի այս ժովրդի համար. ոչ միայն հայերէն, այլև թուրքերէն երգել չգիտէ սալմաստեցին, չափազանց պրօզայիկ ժողովուրդ է: Երաժշտութիւնը նոյնիսկ օտար է սալմաստեցուն, եթէ հաշլի չառնենք այնքան էլ չտարածւած «գուռնան ու դրիօ'լը», որոնք գործ են ածւում հարսանիքների

ժամանակ միայն: Վերջերս սկսել են մուտք գործել (մէկ-երկու տեղ միայն) քառն ու ք'ա'մա'ն'չա'ն:

Հոգեկան հիւանդութիւնները, խելագարութիւնը մասնաւորապէս, բաւական աչքի ընկնող երևոյթ են: Ապշութիւնն է աւելի տարածւած տեսակը:

Ինչպէս ասացինք, այստեղ զարգացած չեն հարևանութիւնը և դրսի կեանքը, ապրում են քաշւած, իւրաքանչիւրն իր համար և իրանով. եթէ կռիւնք ու անբաւականութիւններ պատահում են երբեմն, այդ լինում է բամբասանքի պատճառով կամ այդու դուռը քանդելու, ծառը կտրելու համար:

Սամաստեցիներն աչքի չեն ընկնում քաջութեամբ, մինչև իսկ վախկոտ են, բայց մեծախօս: Քիտեն խոստումներ անել, կեղծաւորել, շողոքորթել (սովորութիւններ, որոնք թուրքական ազդեցութեան հետևանք են), բայց իրանց խոստումը կատարելու մէջ շատ անգամ են մեղանչում: Նախանձոտ են չափազանց, դիւրագրգիռ են, բայց ոչ պատւասիրութեան պատճառով (որից զուրկ են), այլ շահի համար: Վրէժխնդիր են լինում գաղտնի ճանապարհներով, երբ կարելի է թագնւել, չճանաչուել:

Մաքրութեան մասին կարծէք գաղափար չու-

նեն (նոյնպէս հետեւանք թուրքական ազդեցութեան). կեղտ և կեղտ, տներում, բակերում, գոմերում, փողոցներում: Բաղնիք չկա ամբողջ Սալմաստում. այստարի միայն բաղնիսի պէս մի բան է շինւած Ղալասարում, ուր յաճախում են գլխաւորապէս «դրսեցիները». չեն օգտուում նոյնիսկ գետից և Ուրմիի լըճից ամառը լողանալու համար:

ՀԻՒՍՆԴՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ

Սալմաստը բաւական անառողջ տեղ է. այստեղ յաճախ են պատահում աչքացու, վզի ուռուցք, մազաթափութիւն, հարբուխ (շօ'բա'), խռխուոց (խոռուզակ), թոքային հիւանդութիւններ, ստամոքսային հիւանդութիւններ, կապուտ խազ (հազ), գլխացաւ և այլն, իսկ ամենից շատ տարածւած է ժանտաջերմը (տո'ղցո'ց). այս հիւանդութիւններն առաջանում են թէ կլիմայի ազդեցութիւնից, թէ կեղտոտ ալրեւոց (մանաւանդ թուրքերի մէջ): Տները լայսը պակաս է, փողոցները միշտ լի տնասուկների աղբով, որ ողջ տարին փռում են չորացնելու համար, որպէսզի ալրեւոց աթար պատրաստեն: Խոնաւ տների յատակներն առանց բացառութեան հողից լինելով, անբուսում գոյանում են զանազան միջատներ: Թոնի-

ըր, որի մէջ կախում են ոտները, և «ք'ո'ւր' սուն» սաստիկ նպաստում են ոսկրոցաւին, որովհետեւ տանը քրտնելու աստիճանի տաքացնելով միայն ոտներն, իսկ մէջքը սլաղացնելով՝ դուրս են գալիս փողոց, ուր սառնամանիք է տիրում, և այդպիսով մրսեցնում ստները :

Ոչ մի հիւանդանոց չկա Սալմաստում. կա 2 ասորի բժշկի և միքանի ինքնակոչներ. այս վերջինները սունկի պէս բուսնում են. ով սոված է, թողնում է իր գալլաքութիւնը և գալիս Սալմաստ իբրև ատամնաբոյժ. կառավարութիւնը չէ խտնւում, և այդպիսով «ազգային սափրիչները» շահագործում են ազէտ ժողովրդին . . .

Սալմաստեցին հիւանդանալուց այնքան էլ չէ դիմում բժշկի, այլ բժշկւում է զլիսաւորապէս տնային եղանակով, զանազան պառաւների խորհուրդներով, կամ աւելի յաճախ իրան լանձնում է բ'ութեան տնօրինութեանը: Հիւանդին առողջացնելու ամենալաւ միջոցը համարում են հիւանդի սրտի ուզած ուտելիքը կամ խմելիքը (սրտի ուղեւիք) տալը:

Ցաւի պատճառը համարւում են սատանաները. մէկի հիւանդանալու դէպքում ասում են. «Ք'ա'ն'ց' մեր աղէյքերը զա'ր'կած էն»

(մեզնից լաւերն են խփել, այսինքն՝ սատանաները): Սատանային պատկերացնում են քահանայի պէս. նա հագած է տէրտէրի սեւ, երկար շորեր, երկար մագերն արձակած, գզգզլաւած, ձեռին դադանակ կամ նիզակ. նա երբեմն երևում է կառուի կամ շան կերպարանքով:

Հիւանդու թիւնները չար մարդկանցից վախենալով՝ նրանց չեն մերձենում:

Բժշկուելու մէջ մեծ դեր են խաղում թիւիսիմները (թուղտ), որ սաստիկ տարածւած են. «թուղտ էն անելի» համարեա՛ բոլոր քահանաները, նրանց որդիներն ու տիրացուները:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴԵՂԵՐ

Շօ՛բա՛ (հարբուխ)

Երբ մէկը հարբուխ է ստանում, ասում են՝ «պիճ ի ծնւե» (ապօրինի գաւակ է ծնւել):

Հիւանդից չվարակուելու համար ասում են հիւանդին. «Ճա՛խչէն էմ իկ՛ա՛լի, դա՛ւա՛լի միս էմ կերե, բրժի պարկը շ՛լ՛ա՛յս ի» (ջաղացից եմ գալիս, ուղտի միս եմ կերել, բրդի պարկը շալակիս է):

Հիւանդն իր ցաւն ուրիշին փոխադրելու համար ասում է հանգիստողին. «Սև ուլիկ՛ (ուլունք) կողգես»:

Ս.Ողջանալու համար աղն ածում են շորի

մէջ, վրան խնչում, ամուր կապում և գցում
փողոցը. վերցնողը հիւանդանում է, գցողն ա-
ռողջանում:

Եօթը բակից կապույտ փալաններ են ժողո-
վում գաղտնի և ալրում:

Եօթը բակից գաղտնի փոքր քարեր են վեր-
ցնում և բերանները գցում:

Շալվարները գիշերը կապում են գլխներին
ու քնում:

Տաք տեղաշորերի մէջ քրտնում են:

Գ յ խ ա ց ա լ

Բժշկելու նպատակով զանջափիլը լուծում
են ջրի մէջ և քսում ճակատին, ապա ճակատը
կրակին դէմ անում և պահում այնքան,
որ ջուրը ցամաքում է:

Թիլիսիմ են անում:

Գլուխն ամուր կապում են:

Գլուխը սեղմում են:

Բողկ ու գետնախնձոր են կապում ճակա-
տին:

Մազերից ու ականջներից ամուր քաշում են,
եթէ ձայն դուրս եկաւ, ուրեմն կառողջանա:

Աղջ տաքացնում են, ածում շորի մէջ և
դնում գլխին:

Քացախն ու օղին խառնում, ճակատին են
քսում:

ԹԹու վարունկ են դնում ճակատին :

Փ ո Ր ա ց ա Ւ

Առողջանալու համար պղպեղով օղի են խըմում :

Հիւանդի ձախ թեն ամուր կապում են, և հիւանդն այդ թելի վրա պառկում է :

Հիւանդի երակները սեղմում են բժիշկ պառաւները :

Ծունկը դէմ են տալիս հիւանդի մէջքին և ճռռացնում :

Իւղով փորը տրորում են :

Տաք տեղաշորում պառկեցնելով՝ քրտնացնում են :

Առանձին մագիկ կան, որոնք երկնքից օտուած են այդ ցաւը հետևեալ մէթօղով բժշկելու շնորհքով. մի ճիպոտ աղեղնաձև ծռում են, ծայրերը թելով կապում, մի հիպոտ էլ (իբրև նետ) դէմ տալիս թելին և սպառնական դերք բռնած դէպի հիւանդը՝ լարում են նրա վրանետն ու հարցնում թուրքերէն.

— Հա՛րդան գ'ա'լ'ը'ր'սա'ն' (հրտեղից ետգալիս) :

— Սանջը գաղննան (փորացաւի սարից),

— պէտք է պատասխանէ հիւանդը :

— Հա՛րա գէգ'ը'ր'սա'ն' (ուր ես գնում) :

— Սա՛ջը գաղընա (փսրացաւի սարը) :

— Գէթ'մա՛, վրդըմ (մի գնար, խփեցի), — Ըս-

պառնում է բժշկողն ու աւելացնելով՝ «վճար, քի երբ՝ դրբ» (խփիբր, որ տեղն է), բաց է թողնում ճիպոտը (նետը) հիւանդի վրա. փորձը երեք անգամ կրկնելով՝ առողջացնում է հիւանդին :

Պ ե ղ ն ու թ ի լ ն

Կան մարդիկ, որոնք երկնքից օժտւած են այս հիւանդութիւնը բժշկելու ձիրքով: Իրանք լուռութեամբ երկու անգամ ապտակում են հիւանդին, և նա առողջանում է (հիւանդութիւնն առաջացած են համարում վախից):

Չ ո Ր ա լ ի ո Ր ի կ (փորկապութիւն)

«Պ'ա'նա'գո'ւր'չա'գ'» են տալիս ուտելու :

Կաթ են խմացնում :

Ն ՚ Տ ա յ ա ՚ Ն ի ՚ (փորլուծութիւն)

Կօֆէ կամ մուգ թէյ են տալիս :

Գխտորը մանրում են, կիսաեփ (իլիթմա) ձւի հետ խառնում և անօթի ժամանակ ուտեցնում :

Փ խ ս ե լ (փսխել)

Փսխելու դէմ դեղ չկա :

Փսխել տալու համար «իշուկաթնուկ» բոյսի հիւթն են ուտում կամ տաք ջուր են խմում :

Շ ա լ ֆ ո ռ կ ա մ շ ա ռ վ ա ռ (հաւկուր)

Ծոծրակից կամ թւից արիւն են առնում :

Սև ապակին (սատանայի եղունկ) մանրում,
ցանում են սև թոքի վրա, խորովում և ու-
տեցնում:

Ն ո Ր Է Ն Ի Ա Ո Ն Ի Լ (լուսնի նորից)

Փոքր երեխաներին տալիս են խմելու ու-
ռենու այլևաճ փայտից քերած մուր՝ ջրի մէջ
լուծած:

Մեծերի լեզւին կապոյտ շիբ են քսում:

Խ ա զ (հազ)

Ծառի խէժ են ուտում կոկորդը կակղա-
ցնելու համար:

Թէյի հետ զանջաֆիլ են տալիս:

Քրտնացնում են:

Նաբաթ են տալիս տաք ջրի մէջ եռացրած
և ուհանի սերմի հետ եփած:

Դղումը եփում, կրծքին են դնում տաք-տաք:

Հում կաթ են խմում:

Ա ս մ ա ց ա լ (ատամնացալ)

Աղ կամ շիբ են դնում ատամին:

Խուսկը ծեծում, դնում են դէմքին (թշին):

Ծխախոտի ծուխը պահում են բերանում:

Ատամի վրա մեխակ են դնում:

Օղին պահում են բերանում:

Վառած ընկուզով կամ եռացող ձէթով դա-
ղում են ցաւող ատամը:

Ուռոց (ուռուցք)

Ձէթ են քսում ուռուցքին:

Կտաւատը կաթի մէջ եփումեն, դնում ուռուցքին, որպէսզի ծակւի, թարախը դուրս գա:

Նոյն նպատակով շաքարով խմոր են դնում:

Նոյն նպատակով եփած սոխ են դնում:

Նոյն նպատակով դմակի կաշի (շուրգուն, աստառ) են դնում:

Ծակեւելուց և թարախը դուրս գալուց լետո «եզան լեզու» և «բլ'աղօթիկ» բոյսերն են դնում, որ վէրքը մաքրեն և առողջացնեն:

Մասշուրք (մատնաշունչ)

Ուռուցքի համար գործադրուող միջոցներին են դիմում:

Իւղ են քսում խմորին, տաքացնում և դրնում վրան:

«Տեղտ» ծաղիկը ձւի դեղնուցի հետ խառնում, վրան են դնում:

Ծծի ուռուցք

Գորտի փորը պատում, ծծին են դնում, ծիծը ծակում է, թարախը դուրս գալիս:

Չանազան սպեղանիներ են դնում, որպէս ուռուցքը և մատնաշունչը բժշկելիս:

Սրբերին են դիմում:

Գեղձերի ուռուցք

Մաժում (տրորում) են ձեռքով:

Շորի փեշից քաշում են:

Կանգնում են դէպ աղօթարանը և մատը
հիւանդի բերանը մտցնելով՝ ճնօտը վեր
քաշում:

Վ. Ի զ ու ռ ո ճ (վզի ուռուցք)

Դմակ են դնում, ծակում է, ապա սպե-
ղանի են դնում:

Մաժում են:

Շ խ ս ու լ կ (գորտնուկ)

Իւղ, ճարպ կամ հում սեր են քսում:

Սրբերի են դիմում:

Իմում են նոր լուսնին և երեք անգամ
ասում.

Նո՛րը, նո՛ր,

Ես խալիւո՛ր,

Տու թաքաւո՛ր.

Էս չա՛փա՛լ՝ շխտուկ կասի.

«Ես նո՛րէն խո՛րո՛տ էմ»:

Այս ասելով՝ լժքում են գորտնուկի վրա և
աւելացնում.

Տու չո՛ր՛ցուցես,

Չո՛ր տա՛ր՛ցուցես:

Լուսինը բարկանում է գորտնուկի վրա,
որ նա համարձակել է իրան լուսնից գեղե-
ցիկ համարել, և ոչնչացնում է նրան, որով
հիւանդն առողջանում է:

ԱՐԻԱՆՐ ԿՏՐԵՂՈՒ ՆԱՄԱՐ

Սարգի ստտայն են դնում վրան:

Եռացող իւղ են ածում վրան:

Թաղիքն այրում են կիսովին և դնում վրան:

Ձէթով ելիած սոխ են դնում:

Բրդէ շորն այրում (խանզարո՛ւթ'), վրան

շաքար են ցանում և դնում վէրքին:

ՈՏՐ ՂՈՒՐԱ զԱՂ ԿԱՄ ԿՈՏՐԵՂ

Տաք ջրով մածում, դցում են տեղն ու

կապում:

«ՍԼ Ծամոն» (կայրաձիւթ) են դնում վրան:

Ոսկորն ուղղում են, շրէշը ձւի դեղնուցի

հետ շաղախում, քսում կտաւին և կտարած

տեղը նրանով կապում՝ կողքերից տախտակ-

ներ դնելով:

ՅՐՏԱՏԱՐ ԼԻՆԵՂ

Յրտատար եղած տեղին հինա են դնում:

Փայտէ գդալի վառւող պոչով այրում են:

ԱՂՐԵԱԾ

Կրակից կամ ջրից այրւած տեղին աղ են

ցանում:

Տաւարի ականջը կտրում են, արիւնը քը-

սում այրւած տեղին:

Բշտիկները պատռում են և վրան դնում

ջրից ու ձւի սալիտակուցից պատրաստած շա-

ղախը. դրանից մի-երկու օր չետո խաւիժ են

դնում:

Նո՛ւզո՛ւլ՝ ա՛ (ականջի թարախակալել)
Քիչ տաք իւղ կամ ուխտատեղիների կան-
թեղներից վերցրած ձէթ են լցնում ականջը:

Շաքարի կապույտ թուղթը կլորացնում ու
դնում են ականջում, որ մաքրի:

Ուրդն ած ակալից

Ջրով կամ իւղով մաքրում են:

Խլուք իւր

Սրբերին են դիմում:

Տա՛յցո՛ց - տո՛ղ՛ց (ջերմուտենդ)

Հիւանդին վախեցնում են (հիւանդութիւ-
նը վախից առաջացած են համարում):

Մի կտոր բամբակ են տալիս տէրտէրին,
որը պատարագի ժամանակ միջից կիսում է՝
ինչ-ինչ աղօթքներ մըմուտով, նորից միացնում
են կտորներն ու կապում թէւին:

«Քինադինա» են ընդունում:

Շաբաթ իրիկնադէմին տաք ջուր են վեր-
ցնում և դնում գերեզմանատուն՝ առանց ոչ-
ոքի հետ խօսելու ճանապարհին և այնտեղ
հիւանդին լողացնում այդ ջրով՝ գլխաւորապէս
հրէայի և սպանւածի գերեզմանների վրա:

Հիւանդի գլխին սառը ջուր են ածում ան-
ակնկալ կերպով և այդպիսով նրան վախե-
ցնում:

Գ Ր Ո (բոր)

Գնում են Ջեա'ջո'ւկ գիւղի Փրիշատ ուխտատեղին, այնտեղի հանքային աղբիւրի ցեխից քսում մարմինը և ջրի մէջ լողանում:

«Գրուի խո'տը» ծեծում, քսում են մարմընին և լողացնում:

Կ Ա Ր Ա Մ Ի Ե Բ Ա Մ Ի

Կլիզմայով լուծել են տալիս, ապա ծեծում են «շան հաւո'ղը» և քսում ուռած կարմըրած տեղերին:

Կ Ա Տ Ա Ղ Ա Ծ Ի Ղ Է Մ

Կծող կատաղած շան մազն ալրում, դնում են վէրքին:

Լոբին կիսում, վէրքին են դնում:

Դիմում են սրբերին:

«Թուղտ» են անուն և կարում հիւանդի թւին:

Մաղով մոխիր են մազում երգքից, եթէ մոխրի հոսանքը դռան կողմը դնաց, ուրեմն հիւանդը կմեռնի, եթէ դէպի դռան հակառակ պատը դնաց, ուրեմն կառողջանա:

Եթէ կտտաղած հիւանդին սակի ցոյց տան, հիւանդը կմեռնի:

Օ Ա Ի Կ Ծ Ա Ծ

«Օցի ուլիկ'» (օձի ուլունք) են դնում կըրծած տեղին:

Շան լակոտն սպանում են, փորոտիքը հանում և տաք տաք կապում կծած տեղին: Այդպէս կրկնում են միքանի անգամ:

Թ ու Ն Վ Ա Ն Ր Ո Ւ Մ Ն

Կաթ և թան են խմացնում, մածուն են ուտեցնում, հիւանդը սիրտը թափում է և առողջանում:

Ա Ն Գ Վ Ա Յ Ա

Թրիաք, «մխի դեղ», նարաթ և ջովհար խառնում, գցում են աչքի մէջ:

Զւրի դեղնուցը խառնում են նարաթի հետ, տաքացնում և դնում աչքին:

Ո Ս Կ Ր Ա Գ Ա

Մածում են իւղով:

Խ Ո Ռ Ո Ւ Գ Ա Կ (խ ու խ ո ո ց)

Սրբերին են դիմում, մատաղ են անում, դիմում են Տիրամօրը և խոստանում, որ եթէ հիւանդն առողջանա, եօթը գիւղ շրջելով ալիւր կմուրան և կտան «Տիրամօր խեղճերին»:

Լողացնում, քրտնացնում են:

Արիւն են առնում, գլխաւորապէս գլխից և մէջքից:

Կ Ա Ա Ղ Ո Ւ Տ խ ա գ

Մտնում են թոնիրը, քրտնում, տաք տեղ պառկում և զանջափելով թէլ խմում:

Դիմում են սրբերին և մատաղ (զոհ) անում:

(Սա ամենավատ հիւանդութիւնն է համար-
ւում և վարակիչ է):

Մ Ա, Հ, Թ Ա, Գ, ՈՒՄՆ ԵՒ ՄԵՌԵԼՈՅ

Մահւան ժամը որոշւած է նախախնամու-
թիւնից. երբ «ա՛ջա՛լ՛ը» (վախճանը) հասաւ,
մարդ մեռնում է. իւրաքանչիւր մարդ եր-
կնքում մի «փխալա» (փոքրիկ հողէ աման,
բաժակ) ունի, երբ այդ փխալան լցւեց (թէ
ինչո՞վ՝ չգիտեն), մարդ կմեռնի, ուստի երբ
ուզում են ասել, թէ այս ինչը դեռ չէ մե-
ռել, ասում են՝ «ա՛ջա՛լ՛ը չի էկել, փխալան չի
լցւել»:

Եթէ հաւը կանչեց, այդ տնից մէկը կմեռնի:

Եթէ երազում տան գերանը կոտրւեց, տան
մեծը կմեռնի:

Եթէ «գրողը» խփի մարդու գլխին, կմեռնի:

Բուն եթէ կարից վայեց, այդ տնից մէկը
կմեռնի:

Առաջին թխած հացը եթէ իսկոյն ուտեն,
ուտողի առաջին ամուսինը կմեռնի:

Եթէ հաւն օրական երկու ձու ածեց, տը-
նից մէկը կմեռնի:

Հիւանդը նրանով է իմանում, թէ մեռնե-
լու է, որ աչքին զանազան բաներ են երե-
ւում — սղոց, կացին, կաթու, սև մարդ և այլն:

Հոգին առնում է հրեշտակը, որի երևալուց հիւանդի լեզուն կապւում է: Ով չար է, նա դժւարութեամբ է հոգին տալիս, ուստի հրեշտակը նրան դանակոծում ու մարմինը կապտացնում է. իսկ ով բարի է, հրեշտակը նրան խաբում է՝ տալով մի խնձոր, կամ ծաղիկ, կամ մի փետուր: Տխմարութիւնը համարւում է արդարութեան նշան, իմաստութիւնը՝ մեղք, չարագործութիւն...

Երբ հիւանդը հոգին աւանդելիս լեռարգիայի մէջ է ընկնում, տնեցիները նրան մեռած են համարում, վրան թափւում, լալիս, ականջում կանչում, և հիւանդը միքանի բոսէ ուշքի է գալիս, օսլա մեռնում. դա կոչւում է «խոքրտա՛ր՛ց՛» (հոգեդարձ) — հոգին աստծոմօտ է գնացել և դարձել: Եթէ «խոքրտար՛ց՛» եղողը մինչև կէս ժամ չմեռաւ, ուրեմն երէք օր էլ կապրի: Մեռնողներից շատերն այդպիսի դէպքում պատմում են, թէ ինչպէս գրնացին աստծու մօտ, հրեշտակների հետ արքայութեան մէջ գրօսնեցին և այլն, իսկ դժոխք երբէք գնացած չեն լինում... «խոքրտա՛ր՛ց՛ը» ժողովուրդը բացատրում է նրանով, որ հրեշտակը մեռածի ազգականների ողբն ու կոծը լսելով՝ խղճահարւում և մեռածի հոգին նորից է վերագարձնում: Հոգին գարձնելու

համար արած լացն ու կոծը մեղք է համար-
ւում, որովհետև երկրորդ անգամ հոգին առ-
նելիս հրեշտակը չարչարում է մեռնողին,
թէ կուզ վերջինս արդար էլ լինի:

Մեռած թէ կենդանի լինելը ոտների ջեր-
մութիւնից կամ պաղութիւնից են որոշում:

Մեռնելիս՝ ձեռներով փակում են բերանն
ու աչքերը:

Մեռնելուց դիակը դնում են նաչի մէջ,
տէրտէրը «հոքոց» է ասում, ապա տանում
են եկեղեցի, քիչ յետո հանում են եկեղեցու
բակը, լողացնում տախտակի վրա տաք ջրով,
պատանում և դնում եկեղեցում: Մեռելի շո-
րերը լացողին է հասնում:

Մեռելի ազգականներն ինքնաեռով կամ
թէյամանով ջուր են տանում մեռելատունը,
որպէսզի մեռելատիրոջ «սիրտն առնեն», և
մխիթարում են խօսքերով: Այս գործողու-
թիւնը կրկնւում է եօթն օր:

Մեռելին թաղում են ընդհանրապէս մի օր
եկեղեցում պահելուց յետո: Թաղելու ժամա-
նակ երբեմն կանչում են թուրք լալիան կին,
որ սուգ է ասում, և միւսները նրան ձայ-
նակցելով՝ լալիս են: «Գանձ» երբեմն ասում
են, երբեմն ոչ: Թաղելու ժամանակ կանաչք
գերեզմանատուն չեն գնում: Գերեզմանը փո-

րելու ժամանակ գերեզմանափորին «օղորմի ասլաճ» են ասում բարևելիս և «օղորմի ծընողացտ» պատասխանն ստանում: Մեռելի հետ թաղում են և՛ իր շորերի մի մասը: Թաղելու ժամանակ միքանի շահի փող են գցում գերեզմանի մօտ, որպէսզի երբ հարևան մեռելները պրէտէնզիա լայտնեն նոր թաղւածին, թէ ինչ իրաւունքով է նա՝ իրանց հողը սեփականում, նոր թաղւածն այդ գցած փողը տա նրանց և դրանով իր բաժին հողն առնէ:

Թաղելուց յետո ամենքը լւացւում են. լւանում են նաև թաղւածի մնացած շորերն ազգականների բերած սապնով:

Հետևեալ օրը գերեզմանի վրա դնում են ծաղիկ, տանձ, խնձոր կամ դդում:

Թաղումից յետո մեռելի մերձաւոր ազգականները «խռովում» են աստծուց և նրա տունը — եկեղեցի չեն գնում մէկ-երկու ամիս:

Թաղումից յետո տէրտէրը եօթն օր օրհնում է մեռելատունը, երբեմն այնտեղ ճաշում կամ մի բաժակ դինով բաւականանում է: Այդ եօթն օրւա ընթացքում հրեշտակը մեռածի հոգին պահում է օդի մէջ, որ նախօրօք տարած է լինում աստծու մօտ, դրախտը և վերադարձրած: Եօթներորդ օրը մեռելի վիշտակին պատարագ և ճաշ (օխտան խաց) է լի-

նում, և հրեշտակը մեռածի հոգին վերջնականապէս երկինք է տանում:

Քառասուն օր սուգ են պահում. շոր, գլուխ չեն լւանում, չեն գործում:

Իրանից չետո թաղւածին լիշում են մեռելոցներին, որոնք թեթեացնում են մեռելի մեղքերը:

Անկնունք երեսային, աղքատներին և սպանւածներին թաղելուց առաջ եկեղեցի չեն տանում, պատարագ չեն անում և մեռելոցներին չեն լիշում...

Հ Ո Ւ Ո Ւ Ե Ի Հ Ա Ն Դ Ե Ր Չ Ե Ա, Լ

Կ Ե Ա Ն Ք Ի Մ Ա Ս Ի Ն

Հոգին մի «ղուշ» (թռչուն) է, աղաւնու պէս, որը եթէ թռաւ, էլ ետ չի գալ: Մեծերի հոգին մեծ է, փոքրահասակներինը փոքր. ծերերին անւանում են «ճո՛չահոքի» (մեծ հոգի ունեցող):

Հոգին գտնւում է կրծքի ձախ կողմը. իբրև հոգի ընդունում են բաբախող սիրտը, որ իբր ման է գալիս կրծքի ձախ կողմում, իսկ սիրտը ժողովրդի կարծիքով անշարժ է, կուրծքն է, որը ցաւելիս ասում են՝ «սիրտս ցաւալրի» (սիրտս ցաւում է):

Հոգին դուրս գալիս հրեշտակը կանգնում

է մարդու գլխին, թեւերը քշտում, ձեռք տանում մարդու կողորդով և երեք անամ ասելով «խո՛ղածին, խո՛ղ տա՛ր՛ցի՛» հոգին հանում:

Բոլոր մարդիկ հոգի ունեն, իսկ անասունները միայն «նա՛ֆա՛ս՛» (շունչ):

Հոգին աստծու մօտից գնում, նստում է մի խնկի ծառի վրա: Երբ «Կապրէլ» հրեշտակը փողը փչէ, քամիներ կբարձրանան, սարուձոր կհաւասարեցնեն, ջրհեղեղ կլինի, եղած մարդիկ կկտորւեն, և կստեղծւեն նոր մարդիկ, որոնք այնքան փոքր կլինեն, որ տերւերի տակին կպահւեն, բայց չնայած փոքրութեան՝ մեզնից ուժեղ և խելօք կլինեն, մեռածների ոսկորները յարութիւն կառնեն, և այն ժամանակ հոգիներն ու մարմինները կըսկսեն միմեանց հետ վիճել և իրարից գանգատւել: Հոգին կասէ.

— Տու քեզի գա՛ն՛ թրիր (զարդարել) էս, ընձի թողիր էս կրայքերի (կրակների) մէջ:

Մարմինը կասէ.

— Տու կ՛նա՛ցիր (գնացել) էս արքաւութո՛ն, ընձի թողիր էս պողը խո՛ղի մէջ՝ ճո՛չ քարը վ՛րա՛ս:

Իրանից լետո հոգին կգնա աստծու մօտ, իսկ մարմինը նորից գերեզման՝ այնտեղ փրթելու: Յետո աստուած հոգիների մեղքերը

կկշռի, եթէ մի եղունկից ծանր եղաւ մեղքը, հոգին դժողք կգնա, իսկ եթէ եղունկից թեթեւ — արքայու թիւն և կնստի մի խնկի ծառի վրա:

Աշխարհի վերջին մնում է երեք հարիւր տարի: Մի ձուկ պատում է աշխարհս, բայց պոչն ու գլուխն իրար չեն հասել դեռևս, երբ հասնեն, աշխարհը կփշրի ձուկը:

Աշխարհի վերջը հասնելուց երբ քամիները բարձրանան, բոլոր կենդանիները կմեռնեն, բացի գայլից, որովհետև նա ոտները կխրի գետնի մէջ, որպէսզի քամին չտանէ իրան, սարերովը տա, ջարդի, թէև քամին ուժ կանէ, բայց գայլին չի կարողանալ տեղից շարժել, այլ միայն կքերթի նրա մորթը:

Վրախտը մի մեծ, անծայր (էլի ծայր կունենա) այգի է երկնքում, մէջն ամեն տեսակ լաւ պտուղներ, երգեցիկ թռչուններ, անուշահամ աղբիւրներ: Արդարները չեն ուտում պտուղները, որովհետև ուտելու կարիքը չկա դրախտում, այլ միայն զլարճանում են նրանց տեսքով:

Վժողքը մի մութ այգի է նույնպէս երկրնքում, ուր միշտ անձրև է գալիս, սաստիկ ցեխ է, բայց անձրևները և ցեխը չեն կարողանում հանգցնել մշտավառ կրակները: Այդտեղ

մեղաւորները քնու՛մ են փշերի վրա. միշտ սոված ու ծարաւ են, բայց երբ հաց կամ ջուր են ուզում, «Պեղզեպու»-ն (սատանաների մեծը) հրամայում է տալ հացի տեղ կրակ, ջրի տեղ հալած կլայել: Մեղաւորների մեծամասնութիւնը կարի կարասների մէջ է լինում, որոնց տակն անշէջ հուր է վառում:

Մեղաւորների տանջանքներից մէկն էլ «մազէ կարմունջ»-ն է, որով արդարներն ապահով կոնցնեն, իսկ մեղաւորները կգլորւեն և կընկնեն կամուրջի տակը կանգնած սատանաների «ջիգա՛»-ների (տէգերի) վրա և ծակստելով՝ կտանջւեն:

Հ Ա Ւ Ա Տ Ք

Ա Ս Տ Ի Ա Ծ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն , Ս Ր Բ Ե Ր Ե Ի Կ Ր Օ Ն Ա Կ Ա Ն Գ Ր Ի Ա Ծ Ն Ե Ր

Աստուած նստած է երկնքում ոսկէ աթոռի վրա և զիշեր-ցերեկ գրում է մարդկանց գործերը: Նա մարդի նման է, ծեր, ճերմակ «փառաքմիրուս» (մեծ, փառաւոր միրուքով, միքանիսն էլ ասում են, թէ աստուած ջահիլ է): Քրիստոս նստած է աստծու մօտ: Քրիստոս երեք տեսակ է երևում մարդկանց (յաճախ է երևում) — մանուկ, այր և ծեր: Սուրբ-հոգին մարդկանց հոգիներից կազմւած մի հոգի է: Հայրը, որդին և հոգին առանձին-առանձին աստուածներ են. հօր-աստծու իրաւունքները մեծ են Քրիստոսի իրաւունքներից, իսկ Քրիստոսինք սուրբ-հոգուց: Աստուած թէև ամբողջ ժամանակ զբաղւած է գրելով, բայց գրելու ժամանակ զանազան բաներ են անցնում նրա մտքով, որոնք լերանց-իրանց կատարւում են աշխարհի վրա. առանց աստծու ոչինչ չէ լինում, նա է տալիս ցաւ, ուրախութիւն, աջողութիւն, անաջողութիւն, ուստի նրա կամքի գէմ չալէտք է գնալ:

Աստուծոյ մօտ նստած են և՛ Աբրահամն ու
Եղիան:

Կանայք ընդհանրապէս դիմում են աս-
տուածածնին, ուստի դրանց մէջ շատ յարգւած
է «Տիրամէր» ուխտատեղին, որ Վանի կողմե-
րումն է: Իէմքի վրա մի տեսակ վատ վէրք
է դուրս գալիս (սիֆիլիսի վէրքի պէս) և դէմքն
այլանդակում, որը «տիրամօր ետրա» է կոչ-
ւում և երբէք չէ առողջանում. այդ վէրքն
ունեցողին կոչում են «տիրամօր մարթ» կամ
«տիրամօր կնիկ», որոնք առանձին յարգանք
են վայելում կանանց մէջ. ուստի եթէ մէ-
կը հիւանդանում է որևէ հիւանդութեամբ,
հիւանդի մայրը դիւղերը շրջում, ալիւր, փօղ,
ասեղներ, թաշկինակներ է ժողովում «տիրամօր
սէրին» և յանձնում «տիրամօր կնիկ»-ին, որ-
պէսզի հիւանդ որդին առողջանա: «Տիրամօր
ետրա» ունեցողներն «աղօթում» են հիւանդնե-
րին և փող ստանում: Նրանք այդքան յարգ-
ւած լինելով հանդերձ՝ ոչոք չէ ցանկանում
ունենալ «տիրամօր ետրա», ուստի կանայք ի-
րար անիծելիս՝ ասում են. «Տիրամօր ետրան
ընի (ընկնի) վրա՛տ»: Մի այլանդակւած աղ-
ջիկ, որ կոչւում է «տիրամօր ախճիկ», համա-
րեա՛ ամեն տարի գալիս է Սալմաստ Վանի
կողմերից և ժողովարարութիւն անում. նա

շորի մէջ փաթաթած մի խաչ ունի, որ անւանում է «սուրբ նշան», և մեծ քանակութեամբ մետաքսէ թաշկինակներ է ժողովում՝ իրրթէ «սուրբ նշանը» փաթաթելու համար... Այդ աղջիկն ընկնաւոր է. ընկնում է, ոտներով գետինը դոփում, խռխռացնում, բերանը փրփրացնում և սթափւելուց տիրամօր պատուէրները հաղորդում. կատարեալ պիւթեան քրմուհի...

Աստուածածինը երկու քոյր էլ ունէր — Եղիսաբէթ և Խաթուն. Եղիսաբէթը Յովհաննէս Մկրտչի մայրն էր: Միքանիսն էլ ասում են, թէ աստուածածինը քոյր-եղբայր չունէր: Աստուածածնի հօր անունը Մովսէս էր և ոչ Յովակիմ:

Աստուածածինը գնացել էր աղբիւրը ջուր բերելու, երբ «Մուքայէլ» հրեշտակը նրան մատուցեց «համասփիւռ» ծաղկի մի փունջ. աստուածածինը հոտոտեց այդ ծաղիկը և նրա հոտից իմացաւ, որ Քրիստոս իրանից է ծնւելու:

Սալմաստեցի տղամարդկանց համար ամենամեծ սուրբը «Պարտումո՛ս» (Բարդուղիմէոս) առաքեալն է, որ գտնւում է Աղբտկում (Թիւրքիա) և եօթն անուն ունի (անունները չկարողացան թւել պատմողները). սակայն Ժողովուրդը միւս սրբերի վրէժխնդրութիւ-

նից վախելով՝ երկդիմօրէն աւելացնում է, թէ միւս սրբերն էլ մեծ են... «Պարտումո՛ս առաքեալին տիկ՝ էն խանե (կաշին քերթել են բոլորովին) խայերը (հայերը)»: «Տիրամէրը տղամարդկանց աչքում մի աստիճան ցածր է «Պարտումո՛ս» առաքեալից, բայց այս բանը յայտնում են կանանցից ծածուկ, ապա թէ ոչ կանայք կյարձակեն այդպէս ասող տղամարդի վրա:

«Տիրամէր»-ից յետո մեծութեան կարգով գալիս է Խոսրովայի ասորական «Ղրղիշա» սուրբը, որին յաճախում են առանց կրօնի և ազգութեան խտրութեան հայերն, ասորիները, թուրքերն ու քիւրդերը. սրա հողն առողջացնում է «շխտուկ» (գորտնուկ) հիւանդութիւնը: Այս սուրբը գտնւում է մի մրգեղէնի այգում, որի պտուղներն ուտում են յաճախորդները, բայց դուրս տանել չեն կարող, որովհետեւ դուրս տանողը կչորանա...

Ապա գալիս է ս. Կարապետը (Մուշում), ուր կանայք չեն կարող գնալ, որովհետեւ ճանապարհին կամ կքարանան, կամ կմեռնեն այն պատճառով, որ ս. Կարապետը կանանց հետ վրէժ ունի, նրա գլուխը կտրել տւողը կին էր: Լարախաղացներին համարում են եօթը տարի պաս պահելուց յետո ս. Կարապետի շնորհքն

ստացած: Զահիլ հարսները երբեմն ամբողջ եօթը տարի պահում են ս. Կարապետի պասը, որպէսզի սուրբն իրանցից որպէս այլ կանանցից վրէժխնդիր չլինի:

«Փրիշատ» (Մա'հ'լ'ա'մ գիւղի տէրաւերի ասելով «Ամենափրկիչ») սուրբը (Զեա'ջո'ւկ գիւղի մօտ) բժշկում է բորոտներին և ականջիցաւ ունեցողներին:

«Մար-Եաղ'ուր» (հայր—սուրբ-Յակոբ) կամ աղջատլած «Մարդ'-Եաղ'ուն» սասորական սուրբը (Հին-Քաղաքում) բժշկում է ընկնաւորներին, խելագարներին և ջերմախտաւորներին: Իրանց հետ մի աքաղաղ են տանում այդ սրբի «զգաստարան» կոչւող խորանը հիւանդի հետ, եթէ աքաղաղն այդտեղ կանչեց, ուրեմն հիւանդը կաւողջանա, եթէ ոչ, ուրեմն չի առողջանալ. այդ աքաղաղը մորթում ու մաքրազարդում է սրբի պահապանը... Այս սրբի հրաշքների մասին շատ են պատմում:

(Միւս սրբերի և ուտատեղիների մասին տես «Պաս և ուխտագնացութիւն» գլուխը):

Աստուծաշնչի բովանդակութեան հետ համարեա՛ ծանօթ չեն, ունեցած տեղեկութիւններն էլ աղաւաղւած են. բայց այս են ասում, թէ աստուծաշունչը մարդիկ չեն գրել, այլ ինքն աստուծ, և գրել է հայերէն: Աստուծաշունչ

ասելով հասկանում են միմիայն հին կտակարանը:

Ամենասիրւած գիրքն է աւետարանը, յետո սաղմոսն ու նարեկը:

Հ Բ Ե Շ Տ Ա Կ Ն Ե Ր Ե Ի Ո Գ Ի Ն Ե Ր

Հրեականներն աստճու ծառաներն են (մըշա'կ). ամենամեծ ծառան «Կապրէլն» է, որ մարդկանց հոգիներն առնում է աստճու հրամանով: Հրեշտակները սովորական մարդիկ են, նրանց պէս հագնւած, բայց աւելի ժրպտադէմ և բացի ձեռներից թւեր էլ ունեն: Հրեշտակները երևում են յաճախ միայն մանուկներին. այդ լինում է այն ժամանակ, երբ երեխաներն ըստերևոյթին առանց պատճառի ժպտում են, իսկ մեռնելու ժամանակ ամենքին են երևում: Իւրաքանչիւր մարդի ուսերին երկու հրեշտակ կա—աջ ուսին բարի հրեշտակն է, ձախին չարը (չար հրեշտակը և սատանան տարբեր բաներ են): Բարին մարդի բարի գործերն է արձանագրում, չարը չար, և մարդը մեռնելուց ներկայացնում են իրանց գրածներն աստճուն, որը համեմատում է իր գրածների հետ, որպէսզի եթէ իր գրածների մէջ բան բաց թողած լինի, հրեշտակների գրածներից աւելացնի, բայց եր-

բէք չի պատահում, որ աստուած բան բաց թողած լինի:

Աստուած առաջ ստեղծեց աշխարհը, մարդկանց և ապա կաւից միքանի հատ հրեշտակ ծեփեց, օրհնեց, փչեց բերաններին, որոնք թւեր առան, թռան և յետո բազմացան (իսկ թէ ինչ կերպ բազմացան, այդ չգիտեն, ասում են, թէ աստծու ձեռից ամեն բան գալիս է, ինչ կուզի՝ կանի):

Սատանաները սովորական մարդիկ են, բայց խորամանկութեամբ ճարել են մի տեսակ սև գլխարկներ, որ դրել են գլխներին և չեն երևում. եթէ գլխարկները վերցնեն, կերևան: Նրանց դէմքերն էլ սևացած են, ոտների մատներն ու կրունկներն հակառակ են դասաւորւած, այնպէս որ երբ ցանկանում են առաջ դնալ, ետ են գնում, և ընդհակառակն: Բացի այդ՝ նրանք եղջիւրներ էլ ունեն, և եղունկները երկար են: Սատանաներն ամուսնացած են, իւրաքանչիւրը մի-մի սատանա կին ունի. տղամարդ-սատանան տղամարդկանց «կոխելու» համար է, կին սատանան կանանց: Կին սատանաները կոչւում են «դ'այա», իսկ գլխաւոր սատանա «Պեղգեպու»-ի (Բեհեղ-ղերուղ) կնոջ անունը «Կապուստ» է: Կին-սատանաները միշտ աղջիկ են ծնում և երբէք

տղա: Պեղզեպուլից յետո մեծը Սաղայէլն է:
Սատանաները երեք գունգ են—մէկը՝ երկնքից կախ, միւսն՝ աշխարհիս վրա, երրորդը՝ գետնի տակ: Սատանաները կարողանում են զանազան կերպարանքներ ընդունել մարդկանց երևալիս: Նրանք մարդկանց յաճախ հրաւիրում են իրանց հարսանիքին և վերադարձնելիս փող էլ են նւիրում, բայց դնում են նրա հոգին, որպէսզի ապագայում մեռնելուց յետո դժողք գնա: Երբեմն էլ մարդին ծաղրելու նպատակով նրա գրպանն են դնում միքանի գլուխ սխտոր, որոնք յաճախ օսկու են փոխարկւում: Իրանց հարսանիքն անելիս սատանաները նոր շորեր չեն կարել տալիս, այլ գողանում են կանանց շորերը, հագնում և նոյն գիշերը վերադարձնում: Երկրային սատանաներն ապրում են աւերակներում և ընդհանրապէս մութ տեղերում. գիշերները նրանք թափառում են՝ զբաղւելով գողութեամբ, մութ տեղերում մարդկանց վրա քար գցելով, ընդհանրապէս ծաղրելով («թռանա էն սրնները»): Երբ մի բան է կորչում, ասում են. «Սատանա՛, ի՛նչ էս գ՛տե, ես էլ է՛մ գ՛տե, պե՛, կիսենք, կէսն ընձի, կէսը քեզի»: սատանան կարծելով՝ թէ մարդի գտածն աւելի շատ է, խաբւում է և կորուստը ցոյց տալիս մարդին:

Կին սատանաները կանանց «կոխելու» համար հանում են իրանց վզնոցները, գցում ջուր տանող կնոջ սափորի վրա և կնոջ բեռը ծանրացնում:

Մարգիկ տեսան, որ սատանաները շատացել են, գնացին, աստժուն գանգաուեցին. ասուած էլ երեք մեծ «գո՛ւնգ՛» (կաւէ խողովակ) շինեց և սատանաների ամենմի գնդին փակեց մի-մի գո՛ւնգի մէջ, որոնց բերանները փակեց և գցեց ծովը. ձկնոր սները գնացին ձուկ որսալու, այդ գո՛ւնգերն ընկան ուռկանների մէջ, ձկնորսները բաց արին, որ տեսնեն, թէ մէջն ինչ կա, սատանաները դուրս թափուեցին ու փախչելով՝ նորից ցրուեցին երկրիս երեսին:

Կանայք դուրսը տաք ջուր թափելիս ասում են՝ «Քիրիստո՛ս պախապան», որպէսզի սատանաների զաւակների ոտները չայրւեն, որովհետև վախենում են նրանց ծնողներից: Սատանաներն իրանց տգեղ զաւակներին երբեմն փոխում են մարդկանց ճերմակ զաւակների հետ:

Սատանաները մազի տեսք առած՝ մտնում են ծննդկան կանանց բերանով, թոքը հանում և գցում ջրի մէջ, որից ծննդկանը մեռնում է. որպէսզի սատանան այդ բանը չանէ,

Տննդկանին սոխ են տալիս ուտելու, և սատանան սոխի հոտից գարշելով՝ չի մօտենում:

Սատանաները սիրահարած են լինում ծըննդկաններին, ուստի վերջիններիս գլխատակին շամփուր, նարեկ կամ աւետարան են դնում, մօտները պառաւ կին է քնում, որ սատանաները չմօտենան:

Սատանայից չկոխելու համար շատերը մատներին պողպատէ մատանի են կրում, որից սատանան վախենում է:

Սատանաները կերակրւում են ջրաղացներից գողացած ալիւրով, որ խմոր են անում և հում-հում կլանում:

Սատանաները ձի հեծնել շատ են սիրում. երբ ձին առանց մտրակւելու կամ խթանւելու վազում է, ասում են, թէ սատանան է քրշում, ուստի պողպատի մի կտոր կամ ասեղ են խրում ձիու բաշի մէջ, և ձին կանգնում է:

Ոչխարները և ընդհանրապէս կենդանիները երբ վազվզում են այսուայն կողմ, ասում են, թէ սատանան է խառնում նրանց:

Մարդիկ երբեմն բռնում են կենդանու կերպարանք առած սատանային, բարձում և տուն բերում, բայց նրանք շուտով չքանում են, յաճախ իրանց բեռներով միասին: Եթէ մարդիկ նախօրօք գուշակում են, որ իրանց

գտած կենդանին սատանա է, շղթալում են վիզը, կամ ասեղ են ցցում կրծքին, նա էլ մնում է և կատարում մարդկանց պատուէրները, միայն հակառակ ձևով, ուստի բան անել տալու համար պէտք է հակառակը հրամայել: Ազատուում է այն ժամանակ միայն, երբ մէկն անգիտօրէն հանում է նրա կրծքից ասեղը. նա իրան ազատող մարդին զանազան բաներ է խոստանում, որ և միշտ կատարում է. սատանան երբէք չէ դրժում իր խոստումը:

Յօրանջելիս բերանները խաչակնքում են՝ ասելով. «Քիրիստո՛ս պախապան», որպէսզի սատանան փորները չմտնէ:

Երբ մէկը գետնին խփում է, ասում են. «Սատանան քո պեռ կծանդրացուցի, մեխկ՛ ի»:

Մուտ տեղը ջուր չեն խմում, որ չլինի թէ սատանան ջրի մէջ մտած լինի կամ գըլխներին խփէ:

Երեխայի (երբեմն և մեծահասակի) եղունկները երբ կտրտում են, ածում են ծոցն ու ասում՝ թո՛ղ սատանան տանէ, իր համար եղունկներ շինէ:

Գաշտերում ընկած հաստ ապակու կտորները համարում են սատանայի եղունկներ, որ սատանաները գցում են տարին մի անգամ.

այդ ապակին մանրում ու դեղ են պատրաստում նրանից: Բժշկութիւնը համարւում է սատանայի գործ:

Երբ մարդկանց մազերը դիզանում են, ասում են, թէ սատանաներն են քաշում:

Եթէ մի բանի վրա երկու մարդ վիճում ու չեն կարողանում հաւասար բաժանել, սատանան խլում է այդ բանն ու ինքը վայելում:

Սեղանի վրա սատանայի անուն չեն տալ, որպէսզի կերածը սատանայի բաժին չդառնա:

Սատանաներից մէկն է և՛ «Խլվիկ»-ը, որի տօնը կատարում են նաւասարդին՝ նրանից վախենալով. նա երեխաներին (երբեմն և՛ հասակաւորներին) խաբում, տանում է և սարից ցած գլորում. ուստի երեխաներին վախեցնում են Խլվիկի անունով:

«Խրճիգ»-ները (տիկնիկներ—խաղալիք) գիշերը սատանաներ են դառնում, իսկ ցերեկները նորից տիկնիկների են փոխարկւում:

Արձագանգը սատանայի ծաղրն է:

«Խինած-խինուկը» (սարգը) սատանաների համար ճրագ է տանում:

Չար ոգի է նաև՛ «կրո՛ղ»-ը (գրող), որի անունով անիծում են իրար «կրո՛ղ քեզի տանի» խօսքերով:

Սարերում և անտառներում ապրում են

դւերն ու «մարթակէլ»-երը (մարդագայլեր): Մարդագայլի մարմինը կենդանու պէս է, իսկ գլուխը մարդի գլխի պէս: Նա գողանում է երեխաներին. «Թֆանգ'ը չի պա'յւի դա'ր վ'րա'ն', խա'ն' չալը ուր պո'նէն չը'լի», նրա վրա ձեռ չի վար բերւիլ, փակ դռները բացւում են նրա առաջ: Երբ աստուած բարկանում է մարդկանց վրա, մարդագայլ է ուղարկում: Մի մարդ մտադրւել էր բռնել մարդագայլին, ուստի երբ գիշերը եկել էր մարդագայլը՝ շուրջը զարշահոտութիւն տարածելով, մարդը հարցրել էր, թէ ինչո՞ւ է նա երեխաներին տանում. մարդագայլը պատասխանել էր, թէ «կտրին նայիր». մարդը նայել և երկու հրեշտակ էր տեսել կտրին. մարդագայլն ասել էր. «Ես չեմ ուզում գալ, բայց ինձ այստեղ են քշում այդ հրեշտակներն աստծու հրամանով:

Դե-կանայք ունեն հսկայական ծծեր, որ գցում են աջը ձախ ուսին, ձախն աջ ուսին, հեծնում խնոցին (ուստի կոչւում են «ծծում խեծնող» — խնոցի հեծնող) և մտրակելով՝ արշաւում քէֆի, կամ գողանալու թագաւորների գեղեցիկ աղջիկներին՝ իրանց որդիներին կին դարձնելու համար:

Դեերն ապրում են և՛ ձիթանոցներում

(բա՛ղրխանա, սը՛րանոց). նրանք սաստիկ ու-
ժեղ են:

Վեերի մասին ընդհանրապէս պատմում են
այն, ինչ յատնի է «Հազարումի գիշեր»-ի հէ-
քիաթներից:

«Կիրակի» օրը նոյնպէս ոգի է՝ ծեր մարդի
կերպարանքով, ճերմակ միրուքով. եթէ այդ
օրը կամ օրամտին կար կարեն, կիրակիի ճեր-
մակ դէմքն արիւնլւա կգառնա ասեղի ծակ-
ծկելուց. եթէ գլուխ լւանան, կիրակին «շի-
շը» (շամփուրը) կցցէ գլուխ լւացողի կուրծքը.
Եթէ ճրագը շուտ չվառեն կամ գիշերը հանգ-
ցնեն, կիրակին երագի մէջ մարդին մութ դը-
ժոխք կտանէ և կնախատէ:

Չորեքշաբթմուտ և ուրբաթմուտ նոյն-
պէս ոգիներ են. այդ օրերի պասերն աս-
տուած է տնօրինել, այդ երեկոներն էլ չի կա-
րելի բանել: Այդ երկու օրերն օգնում են
ճննդկաններին հեշտութեամբ անցկացնելու
երկունքը, և այդ օրերը ճնած երեսաները
խելօք ու գեղեցիկ են լինում, նրանց անուն-
ներն էլ որոշում են իրանք ուրբաթն ու չո-
րեքշաբթին՝ երագում ճնողներին յայտնե-
լով: Այդ օրերը կանանցից խիստ յարգւում են:

Եթէ օձը եօթը տարի մարդ չի տեսնում,
մարդի ձայն չի լսում, կերպարանափոխում,

դառնում է վիշապ. գլուխը մնում է օձի, բայց ոտները և թևեր են բուսնում. հրեշտակներն այդ ժամանակ նրան երկինք են տանում, որպէսզի ազբէւրների ջրերը չկտրէ:

ԱՇԽԱՐՀԱԾՆՈՒԹԻՒՆ. ՀԱՒԱՏԱԼԻՔ
ՏԱՐԲԵՐԻ, ՖԻԶԻՔԱԿԱՆ ԵՐԵՒՈՅԹՆԵՐԻ
ԵՒ ԲՆՈՒԹԵԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ
ՄԱՍԻՆ

Տիեզերքի ստեղծագործութեան մասին ժողովուրդը ոչինչ չգիտէ և մեղք էլ է համարում «աստծու պա՛ն՛»-երի խորքերը թափանցել:

Թէ երկիրն ինչի վրա է լինւած, նոյն բաներն են ասում, ինչ որ ընդհանրապէս տարածւած է հայ ժողովրդի մէջ, այն է՝ վիշապի մէջքի կամ ձկան վրա է կանգնած և այլն: Երկիրը տափակ է և ծայր ունի, որ շատ հեռու է մեզնից, ուստի երբէք չենք հասնիլ, եթէ մինչև կեանքներիս վերջըն անգամ գնանք:

Երկինքն էլ երկրի պէս մի բան է, միայն հողի գոյնը կապուտ է. այնտեղ նոյնպէս կան տներ, այգիներ, ջրեր, կենդանիներ և այլն, բայց այնտեղի բնակչութիւնը կազմւում է աստծուց, հրեշտակներից, մարդարէններից, հայրապետներից և այլն: Երկինքը լինւած է երկրին իր չորս եզրերով:

Արեգակը ջրաղացքարի չափ մի ճրագ է, աստճուկ ցերեկւա ճրագն է, իսկ լուսինը, որ արեւից մեծ է, աստճուկ գիշերւա ճրագն է: Արեւը քոյրն է, լուսինը եղբայրը. նրանք ման են գալիս աստճուկ հրամանով:

Այն վիշապը, որի վրա լեւաճ է երկիրը, կանգնած է մի ուրիշ երկրի վրա. երբ արեւն ու լուսինը մայր են մտնում, գնում են լուսաւորելու վիշապը վրան կանգնած երկիրն, ուր նույնպէս կան մարդիկ, կենդանիներ և այլն:

Լուսնի խաւարումը բացատրում են նրանով, որ ինչ-որ տեղ մեծ քանակութեամբ մարդիկ են կոտորել: Լուսինն առաջին անգամ տեսնելուց երեսներին խաչ են հանում: Պառաւ կանաչք արշալուսին բարձրանում են կտուրները և արեւը ծագելիս՝ նրան երկրպագում ծնրադրութեամբ:

Աստղերը նույնպէս ճրագներ են, որ պատկանում են մարդկանց. իւրաքանչիւր մարդ մի աստղ ունի երկնքում: Երբ մի ասուպ թռչում է, ասում են, թէ մի մարդ մեռաւ, նրա ճրագը հանգաւ. կամ մեռնելուց ասում են՝ «դա՛ր՝ ասղ՛ը խանգ՛աւ» կամ «դա՛ր՝ ճըրաքը խանգ՛աւ»: Երեխան ծնւելուց քիչ լետո նրա աստղն էլ է ստեղծւում: Յարգագողի ճանապարհի մասին ոչինչ չգիտեն:

Ծովերն ու մեծ գետերը լատակ չունենն, ուստի եթէ քար գցես մէջները, քարը գիշեր-ցերեկ անվերջ կգնա:

Կանաչ-կարմիրը (ծիածանը) երկնքի գօտին է, որ գտնուում է աստծու մօտ, որը կապելով երկնքի մէջքին անձրևից լետո՛ ուզում է մարդկանց ասել, թէ չվախենա՛ք, անձրևը ջրհեղեղ չեմ դարձնիլ: Ծիածանի տակով անցնող մարդիկ փոխում են իրանց սեռը:

Կայծակն աստծու չախմախից (կայծաքարից) գուրս եկած կայծն է: Կայծակից առաջացած հրդեհը չեն հանգցնում, որովհետև դրանով աստծու բարկութիւնը շարժած կլինեն. այդպիսի հրդեհն առաջանում է աստծու կամքով: Կայծակնահար եղած ժայռը կամ ծառը սուրբ է, որովհետև աստծու նահատակն է:

Մարգարէները մտրակով խփում են ամպերին, որպէսզի նրանց քշեն ծովը՝ ջուր տալու. այդ հարւածներից առաջ է գալիս որոտը: Ամպերը գնում, ջուր են խմում ծովերից և վերադառնալով իրանց տեղերը՝ միզում են երկրի վրա, որ կոչւում է անձրև:

Եթէ ասուած մարդի վրա բարկանա, մեծ-մեծ կարկուտ կուղարկէ, որ մարդկանց դրանով սպանէ. այդ կարկտի միջուկը քար է լի-

նուժ, որպէսզի հարւածը սաստիկ լինի, և քարի վրա գրւած է լինում մի անճանօթ, անընթեռնելի գրերով, թէ ինչ մեղքերի համար է ասուած պատժում մարդկանց¹⁾։

Սաստիկ որոտի ժամանակ երեսները խաչակնքում են, որպէսզի յիշեցնեն աստծուն, թէ ախր իրանք քրիստոնեաներ են, ասուած պարտաւոր է խնայել իրանց։

Երկրաշարժն առաջանում է նրանից, որ երկրի յենարան վիշապը կամ ձուկը շարժւում են։ Երկրաշարժ եղած դէպքում ասում են. «Սունն ու կերան քեզ պա՛րեխօս»։

Երբ երկնքի վրա վերջալուսին ամպերը կարմրում են, ասում են, թէ մի տեղ շատ մարդիկ են կոտորւել անմեղ տեղը, և նրանց արիւնը երկինք է ցայտել։

Քամիների մասին ոչինչ չգիտեն։ Քամիներից մէկը կոչւում է «սամէլ», որ փչում է երեկոները. այդ քամին տաք է և մահաշունչ է համարւում։ Երբ հրեշտակները վիշապ են ըարձրացնում, «պուլ՝ո՛ւլ՝ պա՛ն՝» (կլոր բան

¹⁾ Սալմաստեցին իրաւունք ունի այդպէս մտածելու. այստարի (1905 թ.) մայիսին մի այնպիսի կարկուտ եկաւ, որի հատիկները քառորդ գրւանքաձանրութիւն ունէին. ասում են, թէ այդպիսի բան յաճախ է լինում։

— սատանայի քամի, [Թաթառ) քամին էլ տակից փչում է, որպէսզի հրեշտակին օգնէ շատ բարձրացնելու վիշապին. քամու վայրում գրանուղ մարդին վիշապը յափշտակում է, իր հետ տանում և բարձրից գցելով՝ ջախջախում:

Արձագանգը սատանայի ծաղրն է:

Երկնային մարմիններին հայհոյելը մեղք է:

Որպէսզի անձրևը շարունակէ գալ, ամենքը բանում ու անձրևի տակ տարածում են՝ իբրև ողորմութիւն ուղեւում նշան:

ԿԵՐՊԱՐԱՆԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ,
ԿԱԽԱՐԳՆԵՐ ԵՒ ԿԱԽԱՐԳՈՒԹԻՒՆ

Ծիածանի տակով անցնող մարդը սեռը կը փոխէ:

Ով իր արմունկը համբուրի, [Թռչուն կը դառնա:

Եթէ մողէսի պոչը մի քար խփելով կարողանաս կտրել, ապա այդ պոչը շարժւելու ժամանակ՝ ինքդ էլ վեր-վեր [Թռչելով՝ կարողանաս շորերդ հանել և հագնել, ապա պոչը վերցնես և ծոցդ դնես դեռ շարժւելիս, էլ քեզ մարդ չի տեսնիլ, աներևոյթ կդառնաս:

Սատանան բռնելուց եթէ նրա գլխարկը կարողանաս խլել և գլխիդ դնել, աներևոյթ կդառնաս:

Եթէ օձը եօթ տարի մարդ չի տեսնում, մարդի ձայն չի լսում, կերպարանափոխում, դառնում է վիշապ. գլուխը մնում է օձի, բայց ոտներ և թևեր են բուսնում. հրեշտակներն այդ ժամանակ նրան երկինք են տանում, որպէսզի աղբիւրների ջրերը չկտրէ:

Հայի հաց չկերած թուրք մեռելը շուն է դառնում գիշերները և թափառում ճանապարհներին, առաւօտեան նորից դիակի է փոխարկւում. որպէսզի այլևս շուն չդառնա, պէտք է որ նորից հայ տէրտէր թաղէ:

Պառաւ կանայք երբեմն «մարթակէլ» են դառնում:

Կան տղամարդ կախարդներ, որոնք կոչւում են «սէհրի»-ներ. նրանք կարողանում են իրանց ուզած կենդանու կամ իրի կերպարանքըն առնել:

Կան կին կախարդներ, որոնք կոչւում են «դ'ա'րա'ջ'». նրանք մարդկանց հետ խօսքի բռնւելով՝ կապում են նրանց աչքերը և իրանք այդպիսով աներևոյթ դառնալով՝ կողոպտում նրանց:

Հետևեալ կախարդութիւններն են բանեցնում իմանալու համար, թէ կվերադառնան պանդուխտը, կգտնւի՞ կորուստը, բախտաւոր կլինին և այլն.

Թ ի գ ա ա՛ ց ե լ

Թեւերը քշտում են մինչև արմունկներին վեր, աջ ձեռքով երկու փոքր թիզ են չափում ձախ կռան վրա՝ սկսած ձախ ձեռքի մատներին դէպի վեր և ապա վերին մինչև մատները երկու մեծ թիզ չափում, որի հետևանքն այն է լինում, որ երկրորդ թիզը մատներին անցնում է. այդ ժամանակ ասում են, թէ բանը կաջողի, հետևանքը դրական կլինի. կամ՝ ըստ թիզ չափողի ցանկութեան՝ հակառակն է լինում. բայց թիզ չափողը պատճառաբանում է այդ երևույթը նրանով, որ իբր թէ ձեռքը կուչ է դալիս կամ բացւում է:

Շ ո՛ւ ր ք ա՛ յ ե լ

Մի շոր չորս կտոր են անում, ամեն-մի կրտորի մէջտեղը մի չոփ (փայտի կտոր, պարսկերէն՝ չուբ—փայտ) դնում, շորի երկու ծայրերն իրար բերում, այնպէս որ փայտիկը մընում է մէջը. ապա փայտիկը դրած տեղից սկսում են ոլորել մինչև ծայրերը և այդ գլանակները ձեռքին բռնած՝ նրանցով մի խաչ են հանում գետնի վրա, լետո գլանակները երեք անգամ գետնին դնում ու բարձրացնում, ապա բանալուց, ցոյց տալիս, որ փայտիկները շորի միջին դուրս են եկել:

Իս մի շատ հասարակ խաբեբայութիւն է.

փայտիկը շորից դուրս գտնելու պատճառն
այն է լինում, որ բանալու ժամանակ ո՛չթէ
երկու ծայրերն են յետ դալիս, որպէս ծալե-
լու ժամանակ, այլ մի ծայրն, ուստի բացւում
է շորի մէջտեղն, ուր փայտիկն է դրած լի-
նում, և շորի մի ծայրը նորից ծալուում է
միւս ծայրի վրա, միայն հակառակ կողմից:

Ք ա ր ք ա՛ լ ե լ

Հինգ մանրիկ քար են վերցնում, նրանցով
գետնին խաչ հանում և գցում. եթէ քարե-
րը գետնի վրա խաչաձև դիրք ստացան, ուրեմն
պատասխանը դրական է, եթէ ոչ, ուրեմն
բացասական:

Թ ա ս ո Վ Ճ ա լ պ ա՛ ց ե լ

Թասը լցնում են ջրով և մատով խփում
թասին, որից դուրս եկող ձայնին այս կամ
այն կամայական բացատրութիւնն են տալիս:

Հ ա ց ո Վ Ճ ա լ պ ա՛ ց ե լ

Մի կտոր հաց են բռնում ձեռքին և եր-
կար նայելուց՝ այս կամ այն բացատրութիւնը
տալիս:

Շ ո Ր Ո Վ Ճ ա լ պ ա՛ ց ե լ

Կախարդը վերցնում է մի քառակուսի շոր,
չորս ծայրերից չորս մարդի բռնել տալիս,
ինչ-որ բան մրթմրթում քթի տակ (փորձը կա-

տարող քահանան մեզ չասաց իր մըթմըթոցի բովանդակութիւնը), և նրան թւում է, որ իբր-թէ սատանաներն սկսում են երգել. այդ երգը գրի է առնում կախարդը և «թուղտ» (թիւիսիմ) շինում, որը կարում են վախեցածի գլխարկի մէջ կամ վզից կախում: Այս բանն ընդհանրապէս քահանաների մասնագիտութիւնն է. յայտնի են մանաւանդ Սարամերիկի և Հին-Քաղաքի քահանաներն ու վերջինիս ընկնաւոր որդին, որոնք իրանց գրբացութիւնը կատարում են գլխաւորապէս «Սողոմոնի» անունով ձեռագրի միջոցով:

Ճ Ա Ն Թ Ա՛ Ղ Ե Ղ

Վէգը գցում են, եթէ «ալչու» կանգնեց, ուրեմն պատասխանը գրական է: Աջողակ մարդին ասում են՝ «քո ճանն ալչու ի»:

Ս Ն Ո Տ Ի Ա Պ Ա Շ Ա Ր Մ Ո Ի Ն Ք

Հացը գետնին գցելը, կոխոտելը, հայհոյելը մեզք է համարւում, որովհետեւ նրա մէջ աստծու ձեռն է թաթախւել:

Երեսային չեն թողնում հաց բերելու, որպէսզի չթափւի և տան բա՛րա՛ք՛աթը կտրւի:

Հաց վերցնելիս չպէտքէ սուլել, թէ չէ սատանաները կթողովւեն հացի վրա և պար կը բռնեն:

Աղքատին ամբողջ հաց չեն տալ, որպէսզի տան բա՛րա՛ք՛աթը չկտրուի:

Գիշերը հացի սփռոցը դուրսը թափ չեն տալ նոյն նպատակով:

Թթխմորն արևին ցոյց չեն տալ նոյն նպատակով:

Նոր հացը թխում են՝ դեռ հինը չվերջացած՝ նոյն նպատակով:

Մաղած ալրի վրա խաչ են քաշում, որ սատանան մէջը չխառնուի:

Ալրի մէջ նշխարք են պահում:

Ամբարը բոլորովին չեն դատարկում, դեռ հին ալրից մնացած է լինում, երբ նորն ածում են, որպէսզի տան բա՛րա՛ք՛աթը չկտրուի:

Կանաչ բոյսը կրակը չեն դցում, որպէսզի երաշտ չլինի:

Մեծ պասի միջինքին մեծ հաց (կլօճ) են թխում միջուկով՝ մէջը դրած մի փող, կտրում ու բաժանում. ում բաժնի մէջ դուրս եկաւ փողը, նա կհարստանա:

Եթէ մի տան մէջ մէկն սպանուել է, այն տնից թթխմոր չեն տանում:

Ոտով փայտ չեն դցում թոնիրը, որպէսզի փայտի հետ սատանայի երեխան չընկնի թոնիրն ու այրուի, և յետո սատանան իր որդո՛ւ-

տեղ գցողի որդուն կամ հէնց գցողին տանի:

Թոնրի մէջ կախած ոտներն իրար չեն տալ,
սպա թէ ոչ սպարտքը կշատանա:

Թխած հացը թոնրի մէջ չեն կախում, թէ
չէ կախողը մեռնելուց «խոքըտա՛ր՛ց» կլինի:

Երաշտ ժամանակ որսկէսզի անձրև գա, մի
երկար շերեփ շորով փաթաթում, խրտւի-
լակ են շինում, ձեռքին ջրով լի մի աման են
բռնում և երգում թուրքերէն.

Չա՛մ՛ չ՛ի (գ՛)-խաթուն նա՛ ը՛ստիլը՛ր՛ (շե-
րեփ-տիկնիկն ի՛նչ է ուզում),

Ալլահտան եաղըշ ը՛ստիլը՛ր՛ (ասածուց
անձրև է ուզում),

Չա՛մ՛ չա՛նը՛ գօլը ը՛ստիլը՛ր՛ (շերեփը լիքն
է ուզում):

Ապա ամանի ջուրը գատարկում են շերեփի
գլխին:

Եկող կարկուտը կտրելու համար մի աբա
(սպարսկական երկար վերնազգեստ — վերարկու)
են գցում վրսները և առանց մէկի հետ
խօսելու՝ գնում են արտի մի ծայրից միւսը մի-
քանի անգամ գնում-գալիս՝ ինչ-որ աղօթք
մրմուռով: Պառաւներն էլ շամփուրներ և եր-
կաթէ ձողեր են գցում շէմքը: Կարկուտը
դանակով կխում են:

Եթէ շունը տաք-տաք կուտ (կուտանա)

ուտի, կկատարի:

Եթէ շունը խոտ ուտի, էժանութիւն կլինի, իսկ եթէ կատուն խոտ ուտի, թանգութիւն կլինի:

Թոնրի մէջ և կրակի վրա ջուր ածելը մեղք է: Իւղի օշնակի մէջ «օրհնած» իւղ են գցում, որ միջի իւղը չսպառւի:

Երեկոյեան տունը չեն աւլում, որ բա՛րա՛ք՝ աթը դուրս չգա:

Եթէ օձին ասես՝ «օղուրտ խէր ըլի, ասւած խետտ», օձը չի կծիլ:

Եթէ օձի թուքը մարդ կուլ տա, բոլոր կենդանիների ու բոյսերի լեզուն կհասկանա:

Եթէ օձի թագուհու ուլունքը մարդ ունենա, օձի կծածը չի ազդիլ:

Օձի շապիկն աղջիկները կարում են իրանց գլխարկի մէջ, որպէսզի ծամերը երկարեն:

Օձին եթէ սպանես, մինչև երեկոյեան աստղերը դուրս չգան, չի սատկիլ:

Եթէ «սա՛նա՛քիս»-ի (կզնաքիսի) կաշուց փողաման կարեն, միջի սղինձ փողը ոսկու կփոխարկւի:

Եթէ ջորին ծնի, աշխարհի վերջը կգա:

Եթէ մողէսի մօտ մարդ բերանը բաց կանգնի, մողէսը մարդի ատամները կհամրի, և մարդ կմեռնի:

Եթէ կատուն հիւանդի վրա նստի, հիւանդը կմեռնի:

Եթէ կատուն տանտիկնոջից առաջ է ծընում, «քառասունքը» (երեխայի քառասունքին երկացող մի հիւանդութիւն) կընկնի տանտիկնոջ ապագա զաւակի վրա. իսկ եթէ տանտիկինը կատուից առաջ ծնեց, քառասունքը կընկնի կատուի ապագա ձագի վրա:

Եթէ կատուն իր ձագին բերի ծննդկանի մօտ, իր ձագի ցաւը կտա ծննդկանի զաւակին. ուստի նորածնին նախապէս տանում են կատուի բնի մօտ, որպէսզի երեխան իր ցաւը կատուի զաւակներին տա:

Կատուին սպանելը մեղք է, որովհետեւ նա Քրիստոսի թաշկինակն է: Մի անգամ Քրիստոս ճաշի էր նստած, լանկարծ մի խումբ մկներ դուրս թռան և յարձակւեցին սեղանի վրա՝ սպառնալով Քրիստոսին սոված թողնել. Քրիստոս գցեց իր թաշկինակը մկների մէջ, որը կատու դարձաւ և մկներին խեղդոտելով՝ սեղանն ազատեց:

Եթէ կատուն երեսը լւանա, հիւր կգա:

Կատուի լւացւելու ժամանակ նրան կասեն՝ «թա'թ' թա'լ' անգճի իտեւը». եթէ կատուն թաթը գցեց ականջի ետևը, ուրեմն պանդուխտը կվերագառնա:

են կովին տերեւներն ուտելու:

Եթէ շունը ոռնա, նշանակում է հրեշտակ է տեսնում, ուստի տնեցիներէց մէկը կմեռնի:

Եթէ շունը երդիքից նայէ, տանը վտանգ է սպառնում:

Որպէսզի շունը չկծէ, ասում են.

Քիրիստո՛ս էկաւ ախշարք,

Շուն կար, ո՛տ կար, կլո՛խ չկար:

Գալլը մինչև որ շան միս չուտի, չի ծնիլ:

Եթէ արևով անձրև է գալիս, գալլը ծընում է:

Եթէ գալլը քաղցածանա, կռնա, և աստուած «մանանես» (մանանա) կուզարկէ նրան ուտելու:

Որպէ՞զի գալլը չկծի, իրանց լետեւից պարան են քաշում, կամ երկու քար իրար են խփում:

Եթէ տղայի գլխին աղջկա գլխարկ գնեն, գալլն այդ տղայից չի վախիլ:

Բուն եթէ կտրին երգէ, այդ տնից մարդ կմեռնի:

Եթէ բուն վայէ, գողեր կգան:

Ով կաջաղակի գլուխն ուտի, կխենթանա:

— Կաջաղակը եթէ կտրի վրա կչկչաց, ասում են.

Ղա' ջըլա', սլա' ըի', սլա' ըի',
Գո'ւնդո'ւկ'ըտ ո'սկի կ'ա' ըի',
Հա'յ սլա' ըի էս, քե'լի, մէ'տը'ր' էլ եա' ըի,
Հա'յ չար էս, ո'տտ կոտրելի, էլ մի' եա' ըի:
Կաչաղակը գնում է. եթէ նորից վերադարձաւ,
ուրեմն պանդուխտը կգա, կամ նամակ կու-
ղարկի:

Եթէ արեւմտին աքաղաղը կանչի, հիւր կգա:
Եթէ հաւի ձայնը կտրելի, մեռած մարդի
դիակը կբերեն:

Որպէսզի հաւը թուխս չնստի, լողացնում
են, կամ իր փետուրներից մէկը քիթն են
անցկացնում:

Ագա'ր' (մարտ) ամսի առաջին չորեքշաբթի
և մեծ պասը բռնած գիշերը չբերք կանայք
գնում են ջրաղաց, եօթն անգամ նաւի վրայով
ցատկաւում, որպէսզի գաւակ ծնեն, ապա
ջրաղացից ցորեն բերում, տալիս հաւերին, որ
թուխս նստեն:

Եթէ հաւն աքաղաղի պէս կանչէ, այն տը-
նից մարդ կմեռնի. այդ գէպքում հաւի աչ-
քերը կկապեն և երդիքից կզցեն, եթէ հաւը
գէպի դուռը գնաց, կպահեն, իսկ եթէ գէ-
պի թոնիքը գնաց, կմորթեն: Եթէ տանը հի-
ւանդ կա, կանչող հաւը տալիս են Փալչիին,
սա էլ մորթում է, միտն ինքն ուտում, իսկ

արնի մի մասը տալիս է հիւանդին խմելու, միւս մասով էլ «թուղտ» է անում նրա համար, որ աւողջանա:

Կնքահայր կամ կնքամայր չեղածները հաւչեն մորթում:

Եթէ թուխս գնելու ժամանակ հաւի ձւերի ամբու թիւնն ատամներով փորձես, բոլոր ձագերն աքաղաղներ կլինեն:

Հաւը թուխս գնելիս տղամարդիկ իրանց գլխարկներն առնում են բերաններն, իսկ կանայք իրանց շորի փեշերը գցում են գլխներին, որպէսզի ձագերը «ք'ա'քո'ւլ'»-ով կամ «պպուշ»-ով լինեն, և ասում են. «Հմեն ճուճու, մէ ղ'ուղ'ու» (ամենը ջուջու — հաւ —, մէկը ղուղու — աքաղաղ), կամ «ըմեն ճուճու, մէ շա'ր'բա'թ'» (ամենը հաւ, մէկն էլ թուխսկանին խմելու համար):

Եթէ արդէն մէկ-երկու ճուտ հանած թուխսկանին կուտ տաս, մնացած ճտերը չի հանիլ:

Եթէ ճուտը չի գնում հաւի յետեից, նշանակում է ձուն գողացւած է եղել:

Եթէ ագռաւը կռւա, ձիւն կգա, որովհետեւ «ղան» (թուրքերէն՝ ձիւն) է կանչում:

Ծիծեռնակն աստճուն ճրագ է տարել, ուստի սուրբ է, չպէտք է սպանել կամ հայհոյել: Ծիծեռնակին տեսնելիս՝ ասում են.

Ծիծեռնիկ', ծիծեռնիկ',
Աստծու ա'ր'թ'ա'ր' խաւիկ',
Վա'յլ քեզի քար կթա'լի,
ձկոթէն էրսւն թա'լի:

Ծիտն աստծու ճրագը հանգնողն է, սւստի ասաւած ասել է. «Անիծւի էն աղան, որ չի սպանի օցը, ճնջուղը ինա'ն' մուկը»:

(Թռչունների մի մասը թուրք է, միւս մասը հայ, թուրք են՝ ագռաւը, որովհետև թուրքերէն է ղռռում, — «ղո՛ռ» թուրքերէն. նշանակում է ձիւն — բուն, ծիտը, կաջաղակը և այլն. հայ են՝ աղաւնին, սարեակը, սոխակը, յոպոպը և այլն:)

Առաւօտեան տեղ գնալիս եթէ տխուր մարդի հանդիպեն, ետ կգտանան.

Կոյրին տեսնելիս՝ գործը չի աջողւիլ, կաղին տեսնելիս՝ կաջողւի:

Երեկոները գլուխ չեն սանրիլ:

Շաբաթ երեկոյեան մաստակ չեն ծամիլ:

Որպէսզի հիւանդը չմեռնի, պայտ կամ կենդանու գանգ են թաղում շէմքում:

Շաբաթ գիշերը գոմում աղբ չեն թողնիլ, թէ չէ գիշերը կգտռանցեն:

Տեղաշորերի ծածկօցը երեկոները քանդում են, որ մէջը սատանա չմտնի:

Աղջիկները մսի ջիլ («ծամերկնուկ») են ուն-

տու՛մ, որպէսզի ծամերը երկարեն:

Խուզած կամ թափւած մագերը գետնին չեն թափու՛մ, որ գլուխները չցաւի, ալ դընու՛մ են պատի ճեղքու՛մ:

Եղունկը կտրելուց դէն չեն զցու՛մ, կապու՛մ են թաշկինակի մի ծայրու՛մ և պահու՛մ, որ մեռնելիս իրանց հետ թաղեն, որովհետև հանդերձեալ կեանքու՛մ կպահանջեն:

Ատամն ընկնելուց թաղու՛մ են դռան ճըխանի տակ և ասու՛մ.

Ս.՝ քեզի շան ատամ, Տո՛ւ ընձի կ'առու ատամ:

Եթէ ոտնամաններից մէկն ընկաւ միւսի վրա, ուրեմն տիրոջը բամբասու՛մ են:

Եթէ ականջը կանչու՛մ է, մէկն իրան լիշու՛մ է, ուստի անուններ են տալիս, որի անլան վրա կանչելը դադարեց, նշանակու՛մ է նա է լիշու՛մ:

Թոկով ոտները կապելիս ասու՛մ են, թէ մի տեղ այդ ժամանակ մարդ են բանտարկու՛մ:

Եթէ գարշապարը քոր գա, կամ աչքը խաղա, կամ հացի պատառը կամ խմորի գղենդը ձեռքից ընկնի, կամ երեխան ոտների մէջ նայի, հիւր կգա:

Եթէ երեխան «նորէն ի առնելրի» (բերանի հիւանդութիւն, որ վերագրու՛մ է լուս-

նի նորելուն), երեխային տանում են լուսնի ծագելու ժամանակ երգիքի մօտ, գերանից մի կտոր կտրում, լուսնին ցոյց տալիս, և երեխան առողջանում է. կամ ծաղկազարդի «օրհնած» ճիւղն այրում, մոխիրն ածում են երեխայի բերանը:

Երեխան հիւանդանալուց ասում են՝ «աշկի առե» կամ «նիաթւե» (կապոյտ աչքերը չար են լինում), ուստի խմորից գունդ են շինում, դնում երեխայի դէմքին և ասում.

Չար աշկը չար փուշ,

Չար գիլլ'ա'ն' չար փուշ:

Յետո այդ խմորը գցում են վառած թոնիրը. եթէ խմորը տրաքւեց, նշանակում է՝ չար աչքը տրաքւեց, երեխան կառողջանա:

Եթէ ձեռի ափը քոր գա, փող կգա, ուստի ափը համբուրելով՝ ճակատներին կդնեն:

Եթէ թւի մկանը խաղա, հիւր կգա. ոտի մկանը խաղա, մարդ կմեռնի:

Գորտնուկից (շխտուկ) ազատւելու համար նոր լուսնին են դառնում և ասում.

Նո'րը, նո'ր,

Ես խալիւո'ր,

Տու թաքաւո'ր.

Ես չա'փա'յ' շխտուկ կասի.

«Ես նո'րէն խորոտ էմ»:

Ապա գորտնուկի վրա [Թքելով՝ աւելացնում են.

Տու չո՛րցուցես,
Չո՛ր տա՛ր'ցուցես:

Լուսինը բարկանում է գորտնուկի վրա, որ յանդգնել է իրան աւելի գեղեցիկ համարել, և չորացնում է նրան:

Լուսինը նոր դուրս եկած ժամանակ նայում են, ապա դառնում, իրանց մօտ կանգնած մարդին նայում. եթէ իրանց հետ բարի բան պատահեց, ուրեմն այդ մարդը բարի է, եթէ չար բան պատահեց, ուրեմն այդ մարդը չար է:

Եթէ մի կին տղա չէ ունենում, ձեռը քսում է մի նորածին աղալի դէմքի, ապա իր դէմքին, որպէսզի ինքն էլ արու գաւակ ծնի:

Իմանալու համար, թէ պանդուխտը շո՛ւտ կվերագառնա, երեխային գլուխը քորել են տալիս. եթէ ճակատի կողմը քորեց, շո՛ւտ կգա, ծո՛ծրակի կողմը քորեց, ուշ կգա:

Որպէսզի ատելի մարդը չվերագառնա օտարութիւնից, նրա գնալու ժամանակ յետեւից մի սև պտուկ են կոտրում:

Օտարութիւն գնացողի յետեւից ջուր են սրբակում, որ շո՛ւտ վերագառնա:

Փոքր երեխային չեն դնում տեղաշօրի վրա,

իրանց գլխից բարձր չեն պահում, գլխաբաց դուրս չեն տանում, որպէսզի սատանան չըխփէ:

Մեծ պասի երկուշաբթի օրն ով դուրս գատնից, պէտք է հետը մի փայտի կտոր բերի, որպէսզի գարունը շուտով գա:

Համբարձման գիշերը լողանում են, ապա գնում սարերից «ուրց» (խուրց, խունը) ու գինձ բերում, որպէսզի ձմեռւա «ցաւուչոռ»-ից ազատուեն:

Երբ երկինքը երկար ժամանակ ամպած է լինում, գիմում են արեւին այսպէս.

Արե', արե', ել', եա'րի',

Գա'յատ, բաբատ էկիր ի,

Ո'սկի թա'նա'ն' պերիր ի,

Ծառի տակը խորիր ի,

Կո'ր ք'ա'լ'ն էկե, կոխիր ի,

Սև հաւ էկե, կճճիր ի,

Տիրոխնին էկե, լացիր ի,

Տէրտէրն էկե, օխնիր ի,

Ժամխարն էկե, խանիր ի:

Ապա դառնալով աստճուն՝ ասում են.

Կտո'ղամ, կտո'ղտո'ղամ,

Ս.ս.ւ.ձ, արե' տու, տայիամ:

Եթէ ճրագն ինքնիրան հանգաւ, նշանակում է այնտեղ սատանա է մտել:

Աչքը խաղալուց կամ աջողութիւն կպատահի, կամ անաջողութիւն, կան մարդիկ, որոնց աջ աչքն է բարի, իսկ ձախը չար, և կան, որ ընդհակառակն է:

Մի տեղ գնալուց երեսներին խաչ են հանում, որ բանն աջողւի:

Փռշտալիս նոյնպէս են վարւում նոյն նպատակով:

Մի անգամ փռշտալուց գործը չի աջողւիլ, ուստի կասեն՝ «սա՛բը՛ արա» (սպասիր) և գործը չեն շարունակիլ. երկու անգամ փռշտալուց կաջողւի, երեք անգամ փռշտալուց բոլորովին չի աջողւիլ, ուստի գործը կթողնեն՝ ասելով թուրքերէն. «Ուլչ օլդը՛, փուլչ օլդը՛» (երեք դարձաւ, դատարկ եղաւ):

Եթէ երկու մարդ միևնոյն բանն են մտածում, ով շուտ է արտայայտում, նա աւելի շատ կապրի:

Նորահարսի ու փեսայի գլխին միրգ են ցանում, որ առատութեան մէջ ապրեն:

Ծննդկանի գլխատակին դնում են նարեկ, շամփուր կամ սուր, որպէսզի սատանաներն իրանց երեխային չփոխեն նորածնի հետ:

Երեխայի կտրած պորտը գցում են այն մարդի բակը, որի հարստութիւնը կամ արհեստը ցանկալի է որ երեխան ունենա ապագայում:

Ծննդկանին սոխ են տալիս ուտելու, որ պէսզի բերանիցը հոտ գա, և սատանան չմըտնէ փորը:

Երեխային դուրս տանելու ժամանակ կըրծքին հաց են դնում, որպէսզի սատանան չխփէ:

Առաջին թխած հացն ուտողի առաջին ամուսինը կմեռնի:

Եթէ հաւն օրական երկու ձու ածեց, ալդ տնից մէկը կմեռնի:

Կանայք դուրսը տաք ջուր թափելիս ասում են՝ «Քիրիստո՛ս պախապան», որպէսզի սատանայի զաւակի ոտները չայրեն, ապա թէ ոչ սատանան վրէժխնդիր կլինի:

Մատներին պողպատէ մատանիներ են կըրում, որպէսզի սատանան չմօտենա իրանց:

Յօրանջելիս բերանները խաչակնքում են՝ ասելով. «Քիրիստո՛ս պախապան», որպէսզի սատանան փորը չմտնէ:

Գետնին խփել չի կարելի, ապա թէ ոչ սատանան բեռը կծանրացնէ:

Մութ տեղը ջուր չեն խմում, որպէսզի սատանային էլ հետը կուլ չտան, կամ սատանան գլխին չխփէ:

Եղունկը կտրելուց զցում են ծոցն ու ասում, թէ թո՛ղ սատանան տանէ, իր համար եղունկներ շինէ:

Սեղանի վրա սատանայի անունն չեն տալ,
որպէսզի կերածը սատանայի բաժին չդառնա:

Կիրականամտին և կիրակի օրը կար չեն կա-
րիլ, որից կիրակիի ճերմակ գէմքը կարիւնոտ-
ւի. գլուխ չեն լւանալ, որովհետև կիրակին
շամփուրը կցցէ գլուխ լւացողի կուրծքը. ճը-
րագը շուտ կվառեն և ամբողջ գիշերը չեն
հանգցնիլ, որովհետև հակառակ գէպքում կի-
րակին երազում մարդի գոխք կտանէ և կը-
նախատէ (այս օրէնքն այնքան էլ ճիշտ չէ
գործադրուում):

Չորեքշաբաթմուտ և ուրբաթմուտ բանել
չէ կարելի:

Ով ծիածանի տակով անցնէ, սեռը կփոխէ:
Կայծակից առաջացած հրդեհը չեն հանգցնիլ,
որպէսզի աստծու բարկութիւնը չշարժեն:

Սաստիկ որոտի ժամանակ երեսներին խաչ
են հանում, որպէսզի յիշեցնեն աստծուն, թէ
իրանք քրիտոնեաներ են, սևստի աստուած իզուր
է ուզում իրանց պատժել:

Երկրաշարժից չվնասելու համար ասում են
«Սունն ու կերան քեզ պա՛րեխօս»:

Երբ վերջալուսին ամպերը կարմրում են,
ասում են, թէ մի տեղ կոտորած է եղել, և
կոտորւածների արիւնն է կարմրացնում ամ-
պերը:

Երբ լեռն արձագանգ է տալիս, ասում են, թէ սատանան է ծաղրում, ուստի երեխաներին արգելում է լեռների մէջ դիտմամբ արձագանգ առաջացնելու մտքով բարձր ձայներ:

Երկնային մարմիններին հայհոյելը մեղք է, որովհետև նրանք աստուծու ճրագներն են:

Որպէսզի անձրևը շարունակէ գալ, փոները բանում ու անձրևի տակ տարածում են:

Ով իր արմունկը համբուրի, թռչուն կդառնա:

Եթէ մողէսի պոչը մի քար խփելով կարողանաս կտրել, պոչը շարժւելու ժամանակ կարողանաս ցատկոտելով շորերդ հանել ու հագնել, ապա պոչը վերցնել շարժւելիս և ծոցդ դնել, աներևոյթ կդառնաս:

Եթէ սատանայի գլխարկ ճարես ու գլխիդ դնես, կաներևուլթանաս:

Կուտ (կուտանա) ուտողը «դա՛լ՛վա՛թւոր» կլինի:

Ինչ ազջիկ որ հարսնքահացի ալիւրը մաղի, ինքն էլ կամուսնանա:

Հայի հաց չկերած թուրք մեռելը շուն դառնալով գիշերները՝ դուրս է գալիս գերեզմանից և թափառում. եթէ հայ տէտէր թաղէ, այլևս շուն չի դառնալ:

Ս. Սարգսի գիշերը երազում ով ինչ փողոցում ջուր խմեց, այն փողոցում է ապրում նրա ապագա ամուսինը:

Ս. Սարգսի պատը լրանալուց ով շաբաթ օրը չլուծի պատը, այդ օրն էլ պահի, նա փորացաւով չի հիւանդանալ երբէք:

Տեառներնդառաջին նորայտակները եօթն անգամ ցատկում են խարոյկի վրայով, որ բախտաւոր լինեն:

Տեառներնդառաջի խարոյկի վրա խանձում են երեխայի մագերը, որպէսզի գլուխը չցաւէ:

Տեառներնդառաջի խարոյկի մոխիրն ածում են հաւաքունը, որ հաւերը շատ ձու ածեն, կամ թափում են կարի չորս անկիւնները, որպէսզի հարստանան:

Տեառներնդառաջի խարոյկի վրա շորի փեշն այրում են, որպէսզի «չոռուցաւը» հետն այրւի:

Ծաղկազարդի «օրհնած» ուռենու չորացած ճղները դնում են տաքացող կաթի տակ և վառում, որպէսզի կաթը բա՛րա՛ք՛ա՛թով լինի:

Ութի-ուրբաթամտին «կարկատ» (բոված հունդեղէն) չի կարելի չրթել, չրթողը Քրիստոսի ոսկորներն է չրթում, ուրեմն հրէա է. ճրագ չի կարելի վառել, դա կլինի Քրիստոսին թըշնամութիւն, և վառողը կդառնա հրէա:

Ով կարողանա համբարձման ամբողջ գիշերըն արթուն կանգնել կտրին և աչքերն անթարթ յառել երկնքին, նա կտեսնի «Լէյլի և Մա'ր'ջա'ն» աստղերը թռչելիս և ինչ որ նրանցից խնդրի, կստանա:

(Տես նաև «Հիւանդութիւն և բժշկութիւն» գլուխը):

ԲԱԽՏ, ՃԱԿԱՏԱԳԻՐ ԵՒ ԵՐԱԶ

Մարդիկ լինում են բախտաւոր և անբախտ: Բախտը մի էակ է, բայց թէ ինչի նման, այդ հարցին չէ պատասխանում ժողովուրդը:

Ղսմա'թն առանձին բան է, բախտն առանձին: Բախտն ամեն մարդ չի ունենում, այլ միայն բախտաւորները, որ կամ մշտական է, կամ որոշ ժամանակով. իսկ զսմա'թը պատահական է, որ բախտաւորներն էլ կարող են ունենալ, անբախտներն էլ:

Մեծ պատի միջինքին մի մեծ միջուկով հաց (միջինքի կլօճ) են թխում՝ մէջը դնելով մի փող. այդ հացը կտրում են ու բաժանում. ում բաժնի մէջ երևաց փողը, նա բախտաւոր է, տան «դա'լ'վա'թը» նրանն է. իսկ եթէ կտրելու ժամանակ դանակը փողի վրայով անցաւ, ուրեմն կտրողինն է բախտը:

Քանզի կարերը համարում են ճակատա-

գիր, անջնջելի, միշտ կատարւող, ճակատագիրը գրւում է այն ժամանակ միայն, երբ երեսխան միքանի ամսական է դարձած լինում:

Սակայն ճակատագրին հաւատալով հանդերձ՝ վնաս կրած գէպքում ոչոք չէ հաշտւում այն մտքի հետ, թէ այդ այդպէս էլ պէտք է լինէր, ճակատագիրն անխուսափելի է...

Երազն աստճու կամ սրբի գործ է. նրանով մարդկանց կամ բարի խորհուրդներ, հրամաններ ու նախազգուշացումներ են տալիս, կամ գուշակում են նրանց ապագան: Սատանաներն էլ են երազ տալիս, միայն չար երազներ, մարդկանց մոլորեցնելու, մեղսագործելու մտքով:

Կիրակի օրւա երազը եթէ նոյն օրը չկատարւեց, ուրեմն երեք շաբթից յետո կկատարւի:

Ս. Սարգսի նախատօնակին ջահիլները փոխինգ են ուտում, որպէսզի ծարաւեն և երազում ջուր խմեն. ինչ փողոցում որ ջուր խմեցին, այն փողոցից կլինի ապագա ամուսինը:

Երազների միջոցով մարդիկ սրբերից ստանում են նուև զանազան շնորհքներ— թիզ չափել, «թուղտ» անել, լարի վրա խաղալ և այլն:

Երազների մէջ սրբերը երբեմն բժշկում են հիւանդներին:

Երազները բացատրելու համար դիմում են էֆէմէրգիին, որ սաստիկ տարածւած է, գըտնւում է նոյնիսկ անգրագէտ տներում, որոնք ուրիշներին են տանում կարգալու:

Տեսած երազն առաւօտեան անմիջապէս պատմում են տնեցիներին, հարևաններին իբրև թարմ նորութիւն. դա մի տեսակ լրագրութիւն է: Կան մարդիկ, որոնք համարեան ամեն գիշեր երազ են տեսնում. ընդհանրապէս սալմաստեցին շատ երազատես է:

Տեսիլքին նոյնպէս հաւատում են. սրբերն օրը ցերեկով յաճախ են երևում մարդկանց:

ՊԱՍ ԵՒ ՈՒԽՏԱՍ.ԳՆԱՅՈՒԹԻՒՆ

Սալմաստի ժողովուրդն իր կրօնական ջերմեռանդութեամբ ոչ միայն աչքի չէ ընկնում, այլև զարմացնելու աստիճանի ազատամիտ է կրօնական հարցերում, մանաւանդ Սաւրայում (խաչագոյութեան հետևանք). ամենմի քայլափոխում կպատահէք բառի բուն նշանակութեամբ աթէիստների. սակայն և այնպէս պաս պահելը և ուխտագնացութիւնն անհրաժեշտութիւն է այստեղ, մանաւանդ կանանց համար. պաս են պահում, ուխտ են գնում և

միևնոյն ժամանակ ժպտալով ու ձեռք թափ տալով ասու՛մ. «է՛հ, ըմեն սութ ի»... Այս բոլորով հանդերձ ով պաս չէ պահում, նա «ը՛նդ՛ լիզ» կամ «տաճիկ՛ ի», հայ չէ:

Ոչ միայն եկեղեցական պարտադիր պասերըն, այլև ոմանք կամաւոր պասեր են պահում, ինչպէս օրինակ՝ «աստուածածնա աթո՛ռք»—մի շաբաթ, ս. Կարապետի պաս—եօթը շաբաթ կամ եօթը տարի. այլև ծոմ են պահում՝ մեծ պասին մինչև կէսօր, ոմանք (հետևելով թուրքերի «օրըջ» պահելուն) մինչև երեկո, ս. Սարգսի պասն ամբողջ վեց օր անլոյծ (քչերը), ծննդեան պասին մինչև կէսօր, ս. Գէորգի պասին մինչև կէսօր. պաս պահողներից ոմանք ս. Կարապետի պասին ամեն բան ուտում են, բացի մսից և պանրից, աստուածածնի պասին ամեն բան ուտում են, բացի խաղողից և ընկոյզից, ոմանք էլ միմիայն ընդհանրապէս միրգ չեն ուտում:

Հիւանդութիւնները բժշկելու առաջին միջոցներն են ուխտն ու ուխտագնացութիւնը. հիւանդը կամ ծնողները սրբից խնդրում են առողջութիւն՝ խոստանալով գիւղէգիւղ շրջելով ժողովարարութիւն անել, հաւաքած ալի փողը յանձնել սրբին, կամ խունկ, մոմ, մետաքսէ թաշկինակ են խոստանում սրբին,

կամ ասեղ են ուղարկում բաժանելու տիրամօր աղքատներին: Հիւանդ երեխայի մայրն ուխտում է եօթը տարի երեխայի մազերը չխուզել, եօթը տարին լրանալուց լետո խուզել և նրա կշռով ոսկի կամ արծաթ նւիրել սրբին, եթէ սուրբը հիւանդին առողջացնէ:

Բաւականաչափ ուխտատեղիներ կան Սալմաստում, բայց տեղացիները դրանցով չեն բաւականանում, դիմում են և ուրիշ տեղերի սրբերին, ինչպէս՝ Թադէոս առաքեալ, Բարդուղիմէոս առաքեալ, ս. Կորապետ, Տիրամայր և այլն:

Սալմաստի բազմաթիւ ուխտատեղիներից ամենամեծ ժողովրդականութիւն վայելողները հետեւեալներն են, որոնք ընդհանուր երկրպագութեան առարկա են թէ հայերի, թէ ասորիների, թէ թուրքերի և թէ քիւրդերի համար:

Անուններ.	Ուր գտնուելն ու ինչ լինելը.	Ուխտադնայութեան օրը և արդիւնքի ու պատկանելը.
Ղրղիսա:	Սոսրովա գիւղում մի այգու մէջ. մատու:	Գնում են ցանկապաժամանակ. արդիւնքն ասորի «արիւնա»-ինն (արքեպիսկոպոս) է:
Փրիսա:	Զեա՛ջուկ գիւղում. մատու. ընդ-	Գնում են «կարմիր կիրակի» օրը. արդիւնքը ներկայողքահանայինն

Մար - Եա- ղուբ:	<p>հանրապէս բո- րոտներն ու ականջացաւ ունեցողներն են յաճախում: Հին-Քաղա- քում. եկեղե- ցի. ընդհանր- բապէս խելա- գարների, ընկ- նաւորների և ջերմախտա- ւորների հա- մար է:</p>	<p>է: Յաճախում են և՛ ցանկացած ժամանակ: Գնում են ցանկացած ժամանակ. արդիւնքը Խոսքովայի արքեպիս- կոպոսինն է. սակառա- ւով տալիս է մասնա- ւոր անձերի:</p>
Ս. Յովհանն- նէս:	<p>Հին-Քաղա- քից հարաւ- հարաւ-արե- ւելք մի բլրի վրա մատուռ:</p>	<p>Գնում են զատկի և ս. խաչի երկու շարժի (մեռելոց) օրերը. ար- դիւնքը պատարագիչ տէրտէրինն է:</p>
Ս. Վառ- վառ:	<p>Հին-Քաղա- քից հարաւ- հարաւ-արե- ւելք մի հողա- չէն մատուռ:</p>	<p>Ս. Յովհաննէսից վե- րադառնում են այդտեղ, գնում են նաև զատկից յետո երրորդ կիրակին. արդիւնքը պատարագիչ տէրտէրինն է:</p>
Ս. Յովհանն- նէս Մար - Իւ- խանա:	<p>Սառնա գիւ- ղում. եկեղե- ցի. գլխաւո- րապէս ջերմ- ախտաւոր- ների համար:</p>	<p>Գնում են զատկից յե- տո չորրորդ կիրակին. արդիւնքը Սառնայի տէրտէրինն է:</p>
Ս. Սարգիս:	<p>Գուլիգան գիւղում. եկե- ղեցի:</p>	<p>Գնում են զատկից յե- տո հիգերորդ կիրա- կին. արդիւնքը պատա- րագիչ տէրտէրինն է:</p>
Վանքեր:	<p>Մա՛հ՛ լ՛ա՛ մից</p>	<p>Գնում են նոյնպէս</p>

	<p>հարաւ-արե- մուտք. աւե- րակ վանքի հետքեր, քա- րակոյտ:</p>	<p>ղատկից յետո հինգե- րորդ կիրակին. ար- դիւնքը ներկայող տէր- տէրինն է: -մարտ</p>
<p>Ս. Հախնա- գար:</p>	<p>Վա'ր'դան գիւղի արե- մտեան կող- մը, մի բլրի վրա աւերակ մատուռ:</p>	<p>Գնում են ցանկացած ժամանակ. արդիւնք չունի ընդհանրապէս:</p>
<p>Գրդասար: Բրդ - Շի- մօն:</p>	<p>Նոյնպէս: Խոսրովա- յում:</p>	<p>Նոյնպէս: Նոյնպէս:</p>
<p>Մար-Չայա -Ղ. դիւ:</p>	<p>Նոյնպէս:</p>	<p>Նոյնպէս:</p>
<p>Ս. Բարդու- ղիմեոսի աջ և հրա- շագործ ա- ւեսարան:</p>	<p>Հա'Ֆ'թվանի ս. Գէորգ եկե- ղեցում:</p>	<p>Նոյնպէս:</p>
<p>Ս. Թադէոս:</p>	<p>Հա'Ֆ'թվա- նից արեւլք. մատուռ:</p>	<p>Նոյնպէս:</p>
<p>Ս. Պօղոս:</p>	<p>Հա'Ֆ'վանի մօտ:</p>	<p>Նոյնպէս:</p>
<p>Սուբալա'ն- դա'ր:</p>	<p>Ղալասարի և կեղեցու մօտ. խաչքար:</p>	<p>Նոյնպէս:</p>
<p>Մար - Գ'օ'- վա'ր'գիգ (ս. Գեորգ):</p>	<p>Ղալասարի մօտ. մատուռ:</p>	<p>Նոյնպէս:</p>
<p>Ս. Գեորգ:</p>	<p>Ուլա'յում. եկեղեցի:</p>	<p>Նոյնպէս:</p>
<p>Մար - Շի- մօն:</p>	<p>Ուլա'յում. մատուռ:</p>	<p>Նոյնպէս:</p>

Ս. Քեորգ:	Մա՛հ՛ լ՛ա՛մ. Եկեղեցի:	Գնում են ցանկացած ժամանակ. արդիւնք չունի ընդհանրապէս:
Վարդան- Զօրավար:	Մա՛հ՛ լ՛ա՛մի մօտ. մատուռ:	Նոյնպէս:
Ս. Սարգիս:	Ք՛օ՛ չա՛միչ. Եկեղեցի:	Նոյնպէս:
Ս. Ասուա- ծածին:	Շէյթանաւա. Եկեղեցի:	Ասուածածնի տօնին:
Նոյնպէս:	Դէրիկ. վանք:	Նոյնպէս (այժմ քիւր- դերի անից չեն գնում):

ՏԱՐԻԱ. ԿԱՐԵՒՈՐԱԳՈՅՆ ՏՕՆԵՐԸ ԵՒ ՆԸ-
 ՐԱՆՑ ԱՌԻԹՈՎ. ԿԱՏԱՐԻՈՂ. ԾԷՍԵՐՆ ՈՒ
 ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ս. ՍԱՐԳԻՍ

«Երեք-մէկ» (երեք օր ծոմ) են պահում —
 չորեքշաբթի, հինգշաբթի և ուրբաթ. վերջին
 օրւա երեկոյին փոխինգ են ուտում, որպէսզի
 երազ տեսնեն. ինչ փողոցում որ գտնւեցին
 երազում, «ուղղին» (պարէնն) այնտեղից կգա.
 իսկ ջահէլներն ինչ փողոցում որ ջուր խմե-
 ցին երազի մէջ. այդ փողոցից կլինի իրանց
 ապագա ամուսինը: Ով պաս պահեց, նա ուր-
 բաթ գիշերը կտեսնի ս. Սարգսին իր տասնու-
 չորս ձիաւորով: Եկեղեցում այդ գիշեր
 փոխինգ են դնում, որպէսզի ս. Սարգսի ձին
 կօխի, և այգախոսվ օրհնուի:

Ս. Սարգիսը մի ուռում (յոյն) աղջիկ է տե-

սել, սիրահարուել, բայց ծնողները չեն տուել իրանց աղջկան, ուստի ս. Սարգիսը ձիով փախցրել է. ահա թէ ինչու նա միշտ ձիով է նկարուած լինում:

Երկու որբեր, քոյր ու եղբայր, Սիմօն ու Սիմիկ, ապրելիս են լինում մի գիւղում, որի ջուրը վիշապը կտրում է, և գիւղացիներն ստիպուած են լինում ջուր ստանալու համար ամեն անգամ մի զոյգ մարդ ընծայել վիշապին կլանելու: Հերթը հասնում է որբերին, բայց ս. Սարգիսը խղճալով նրանց՝ խլում է վիշապի ձեւից, յանձնում գիւղացիներին և խնդրում, որ պահեն մինչև իր վերագարձն, իսկ ինքը գնում է, վիշապին սպանում «ջիգա՛»-ով (նիգակ). գիւղը վերագառնալով տեսնում է, որ գիւղացիներն իրանց խնամքին յանձնուած որբերին մորթել, խաշել և կերել են, այնքան սոված են եղել. սուրբն անիծում է այդ գիւղը, և գիւղացիները խաշուում են իրանց խաշած որբերի պէս. ուստի այդ գիւղի անունը մնում է «Խաշինո՛ց» (իսկ թէ Խաշինո՛ցը ո՛րտեղ է գտնւում, այդ չգիտէին պատմողները):

Ով ս. Սարգսի պասը չլուծի՝ շաբաթ օրը պասը բանալով, նա փորացաւով չի հիւանդանալ:

Տ Ե Ս Ռ Կ Ը Ն Գ Ս Ռ Ս Զ

(Տեղիևնդա՛նա՛ն կամ տա՛ննդա՛ն էն)

Ժամերգութեան ժամանակ նորափեսաները մի-մի հատ մում են ունենում ձեռներին: Ժամերգութիւնը վերջանալուց ամենքը մի-մի մում են կայցնում եկեղեցում և բերում տուն. եթէ ճանապարհին հանգչում է մամը, նորից են վերադառնում եկեղեցի և վառում:

Կտուրներին խոտից ու վիշից խարոյկ են կազմում, եկեղեցում վառած մումով կայցնում. նորապսակները (կին և տղամարդ) եօթն անգամ թռչում են խարոյկի վրայով, որ բախտաւոր լինեն. երեխաների մազերը խանձում են այդ կրակով, որպէսզի գլուխները չցաւէ:

Կրակի մոխիրն ածում են հաւատուներ, որ հաւերը շատ ձու ածեն. կամ կտրի չորս անկիւններում շաղ են տալիս, որպէսզի հարըստութիւնն այնքան շատանա, որ կարողանան մոխրի պէս դէս-դէն ցրիւ տալ:

Խարոյկի կրակից կայցնում են ճրագը և ամբողջ գիշերը վառ պահելով միւս օրը նրանով վառում են թոնիրը:

Խարոյկի կրակի վրա փեշներն այրում են, որ «չոռուցաւ»-ը հետն այրւի:

Եթէ խարոյկի ծուխը դէպի արևելք գնա, տարին պտղաբեր կլինի, իսկ եթէ դէպի ա-

ընձուռաք — պատերազմ կլինի:

Խարոյկը վառելուց հրացաններ են պար-
պուս կտուրներին:

Այդ օրը «կարկատ» (բոված հունդ, աղանձ)
են ուտում:

Մ Ե Ծ Պ Ս Ս (ն ո՛չ պ ա խ ս ս)

Մեծ պատը մի շքախումբ է լիսուն ձիա-
ւորից բաղկացած, ամենմի օրն անցնելիս՝ մի
ձիաւոր հեռանում է խմբից, երեխայի ամեն-
մի պաս ուտելուց՝ մի ձիաւոր մտնում է նրա
փորը:

Պասի երկու շաբթի օրը կուչում է «կրճո՛ն»
այդ օրը խիստ չէ արգելում պաս ուտելը,
մանաւանդ փոքրերին. այդ օրւա ձիաւորը
բարի է լինում, երեխաների փորը չէ մտնում,
այլ միայն մատով սպառնում է, որ այլևս
այդպիսի բան չանեն, պաս չուտեն. այդ օրը
մաքրագարդում են երեկոցեանից մնացած բո-
լոր ուտիսւա բաները: Այդ օրը տնէտուն են
ընկնում և պաս շնորհաւորում: Երեխաները
սոխի մէջ եօթը փետուր են խրում և շի-
նում «գ՛ա՛ն՛ դլա՛ փաշա» կամ «պախս», կապում
թելի ծայրից և երգիքից կախում. ամենմի
շաբաթ անցնելուց փետուրներից մէկը հա-
նում են. վերջին փետուրը, որ հակառակ վեց

սև փետուրների՝ ճերմակ է լինում, հանում են զատկին և սոխը գցում կերակրի մէջ:

Պասի առաջին չորեքշաբթին կոչւում է «կատղած շան կիրակի»․ այդ օրը տօնում են, որպէսզի կատղած շները չկծեն: Ուրբաթ օրը կոչւում է «մկան կիրակի», որը նոյնպէս տօնում են, որպէսզի մկներն ամանների մէջ չընկնեն ու կեղտոտեն: Շաբաթ օրը կոչւում է «կէրծակի (կայծակի) կիրակի»․ տօնում են, որ կայծակից չզարնւեն:

Մեծ պասի միջինքը կոչւում է «գ'ա'շ'տ»: Այդ օրւա նախընթաց երեկոյին թխում են միջուկով մեծ հաց (կլօճ)՝ մէջը դնելով մի փոք. թխելուց կտրտում ու բաժանում են, ում բաժնի մէջ դուրս գա փոզը, նա բախտաւոր է, տան «գա'լ'վա'թ»-ը նրանն է. եթէ կտրելիս դանակը փոզի վրայով անցաւ, ուրեմն բախտը կտրողինն է: Միջինքին նորապսակները խնջոյք են սարքում (եթէ եղանակը լաւ է՝ այգիներում, դաշտում) և հրաւիրում բարեկամներին:

Պ Ա Ղ Կ Ս Ջ Ս Բ Դ (ծ ա ո գ ա ' ր ' ք ա ' ր ')

Եկեղեցում «օրհնած» ճիւղերից վերցնում, տուն են տանում, չորանալուց գցում են տաքացող կաթի տակ, այրում, որպէսզի կաթը

«բա՛րա՛ք՛աթով» լինի. այրւած ճիւղի մոխիրը
լցնում են իբր լուսնի նորից հլւանդ ման-
կան բերանը, որպէսզի առողջանա:

ՉԱՐՉԱԲՍՆՐԻ ՇԱԲԱԹ

Օրերն առանձին անուն չունեն, մինչև ան-
գամ «չիք-չորեքշաբթի» և «ութի-ուրբաթ»
անունները, որը կարծեմ ընդհանուր են հա-
յութեան մէջ, այստեղ չկան:

Ուրբաթ օրը «խառնաս-խատիկ՛» (խառնած
հատիկ, հունդերի խառնուրդից կերակուր) են
պատրաստում և ուտում կամ աղքատներին
բաժանում: Այդ օրը «կարկատ» չէ կարելի
չրթել. չրթողը Քրիստոսի ոսկորներն է չըր-
թում, ուրեմն հրէա է. Գիշերը դարբինները
սային խփում են: Նախընթաց երեկոյին գը-
լուխներն օծում են «օրհնած» իւղով, որի մի
մասը գցում են իւղի օշնակի մէջ, որպէսզի
իւղը բա՛րա՛ք՛աթով լինի: Այդ երեկո ճրագ
չեն վառում:

Չ Ա Ց Ի Կ

Ձւերը ներկում են, երբեմն նախշում ներ-
կերով: Հասարակութիւնից ժողոված փողով
առած մատաղները մորթում ու բաժանում
են: Կիրակի օրը գաթա կամ կաթնահունց են
թխում և միւս օրը մեռելոցին մի մասն աղ-

քատներին բաժանում:

Չատկից յետո երկրորդ կերակին կոչւում է «կանաչ», իսկ երրորդը «կարմիր»: այդ օրերը ձւերը ներկում են անուանների համաձայն — կանաչ կամ կարմիր:

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ (կաթնով)

Համբարձումը կոչւում է «կաթնով», որովհետև այդ օրը կաթնապուր են եփում:

Չորեքշաբթի երեկոյեան դռները դրսից դարդարում են ճիւղերով. երկու փշատի ցից են խփում շէմքի երկու կողմում, մի ցցի ծայրից մինչև միւսի ծայրը մի թել կապում, տակը կորեկ շաղ տալիս և կովին թելի վրայով անցկացնում, որպէսզի կաթը շատանա: Միւս օրը հինգշաբթի դռան վրայի ճիւղերը վերցնում, տալիս են կովին ուտելու նոյն նպատակով. իսկ ցցերը մնում են եօթն օր:

Չորեքշաբթի լոյս հինգշաբթի գիշերը ծառերը խոնարհւում, ծուներ են դնում: Այդ գիշերով կարողանա մինչև լոյս արթուն կանգնել կտրին և աչքերն անթարթ յառել երկնքին, նա կտեսնի «Լէյլի և Մա'ր'ջա'ն» աստղերին թռչելիս և ինչ որ խնդրի նրանցից, կստանա: Մի պառաւ սխալմամբ խնդրել է իր թանը ջուր դարձնել՝ փոխանակ հակառակը խնդրե-

լու, և նրա թանը ջուր է դարձել: Մէկն էլ խնդրել է քար դարձնել իրան և քար է դարձել: Մի պարտիզպան խնդրել է իր բահը թի դարձնել, որ և՛ կատարւել է:

Համբարձման օրն աղջիկները «ջո՛ւջո՛ւնա՛ էն խաղալրի» («ջան-գո՛ւլո՛ւմ» են խաղում, վիճակ են հանում): Զորեքշարթի երեկո գնում են հանգից եկող նախրի դէմ, նախրի առաջից բերանով եօթը փոքրիկ քար են վերցնում լուռումուռնջ, ածում կանաչ ամանի (կանանչիգ՛) մէջ, ուր քիչ ջուր ածած են լինում նախօրօք, բերանը կապում, տանում տուն, այնտեղ բերանը բանալով՝ գնում կտրին, որպէսզի քարերը գիշերը կարողանան տեսնել «Լէյլի և Մա՛ր՛ջա՛ն» աստղերին. առաւօտը— հինգշարթի— ամանի բերանի շուրջը ծաղկով զարդարում են, ամանը ձեռներում խաղացրնում ու «ջան-գո՛ւլո՛ւմ» ասում (տես «Վիճակի երգեր»): մի ուրիշ ամանում հաւաքում են աղջիկներից զանազան մանրիկ իրեղէններ, գլխաւորապէս մատանիներ. մի փոքր աղջկանստեցնում են, գլխին քող գցում և դարձրնում «խարո» (հարս). այդ հարսը՝ ամենմի «ջան-գո՛ւլո՛ւմ» ասելիս՝ հանում է ամանից մի իր, և ասւած «ջան-գո՛ւլո՛ւմ»-ը վերաբերում է հանւած իրի տիրոջը:

Վ Ա Ր Դ Ա Վ Ա Ռ (վ ա' ր' ք լ ո' ր)

Զուր են սրսկում իրար վրա և նոյնպէս
վիճակ են հանում, ինչպէս համբարձմանը:

Ն Ա Ռ Ա Ս Ա Ր Դ (Ն Վ Վ ի կ')

«Նվկիկ»-ի տօնը կատարում են նաւասար-
դին. Նվկիկ'ը բրդոտ գլխարկով սատանա է.
նա բարեկամի կերպարանքով գալիս, խաբում
է մարդկանց և իր հետ տանելով՝ ժայռից
ցած է գլորում: Այդ գիշերը գլուխ չեն լա-
նալ, գիւղից դուրս չեն գալ, Նվկիկ'ը կտանէ:

Երեխաները երեկոյեան թեւից գուլպա են
կապում, երգիքներից քաշ անում և երգում.

Ակլա մարեմ, մարեմ, մարեմ,

Զեր տղայի սօլը կարեմ,

Փշատ տւէլ—ատամ շարեմ,

Չամիչ տւէլ—ատամ սրեմ,

Ընգ'օ'ղ տւէլ—ճակատ կորրեմ:

Տնից միրգ են ածում գուլպայի մէջ, և երե-
խաներն անցնում են հետևեալ երգիքը:

Այդ օրերը ծառաները կամ նորից են վարձ-
ւում, կամ հեռանում են իրանց տէրերից.
մի խօսքով՝ այդ օրը ծառաների համար նոր
տարի է:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱԻՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Մի այնպիսի տեղ, ինչպիսին Սալմաստն է, ուր ժողովուրդը շնորհիւ ձախող հանգամանքների զբաղւած է միմիայն իր անձը պահպանելու հոգսով, բանաւոր գրականութիւնը չէ կարող զարգացած լինել. ամբողջ գաւառում չէ լսուում ոչ մի երգ տեղական բարբառով, մի «օրօր», մի «հօրօվել», տեղական դրոշմ կրող նոյնիսկ մի հէքիւթ. ոչ մի աշուղ անգամ չկա, աւանդութիւններից իսկ զուրկ են համարեան. ժողովուրդը կարծես հոգեւոր կեանք չունի, ոչ երեւակայութիւն, ոչ յուզումներ, ոչ բարձր տեսակի գլարճութիւններ. սալմաստեցու դէմքին դրոշմւած է միմիայն հոգսի կնիքը, գլարճանալու համար չէ էլ մտաածում դարերով ճնշւած և «փորձւած» սալմաստեցի հայր...

Բանաւոր գրականութեան եղած տեսակներից՝ որքան կարողացանք գրի առնել՝ զնում ենք ստորևում, այն էլ բերում ենք գլխաւորապէս Սալմաստի բարբառի վրա գաղափար տալու նպատակով:

Վ Ի Ճ Ա Կ Ի Ե Ր Գ Ե Ր ¹⁾

Լուսնայն ի ամբի տակին,
 ես եմ քս կենդի տակին.
 ես քեզ վա՛րանդ սիրացի—
 Մխակի ք'օ՛լի տակին:

Առւի վը՛րան' սաց պիտի,
 Իմ օ՛րգա՛գին դազ պիտի.
 ես ի՛նչ անեմ թո՛ւյո՛ւնդին,
 Իմ հարը շահրազ ⁴⁾ պիտի:

Թ Ո Ւ Ր Ք Ե Ր Է Ն

Ոո՛ւսան'րա՛ր' սուգա սա՛նի,
 Սախլասըն խուգա սա՛նի.
 Չո՛ւն'քի ազըմ ըսըսվա,
 Ա՛յգան' գօյմարամ սա՛նի:

Թա՛ւրիզ իչը՛նդա՛ բազար,
 Իչը՛նդա՛ բիր գըզ գա՛գա՛ր'.
 Ա՛յր'նդա՛ դիւիթ-գա՛լա՛մ',
 Թը՛բըբը՛ դա՛ր՛գը՛ հազար:

Չայը շայգան իչը՛նդա՛,
 Աա՛ս' վէրդի բազ իչը՛նդա՛.
 Թարի մուրազըն վէրսըն
 Բու գա՛լա՛ն' այ իչը՛նդա՛:

Նստած տեղըս Սալմաստ ի,
 Մատանիքս ²⁾ ալմաստ ի.
 Ուզողներըս իկ'ա՛ս' էն,
 Վը՛սկի ք'ա՛մա՛ր' պատրաստ ³⁾ ի:

Առւի վը՛րան' ամբիր ի,
 Վը՛սկի թփեր բա՛ն'դիր ի.
 Մէ տեղ աւէյ, ես ընսնեմ,
 Իմ դարիր ախպօք տանեմ:

Թ Ա Ր Գ Մ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Քո զամբախը Չրումն է,
 Աստած պահի քեզ.
 Որ անունս խայտառակած է,
 Չեռիցս չեմ թողնիլ քեզ:

Թաւրիզի միջուս շուկա,
 Մէջը մի ազջիկ ման կգա.
 Չեռին թանաքաման-գրիչ.
 Նստած՝ վիշտը կգրէ:

Թէյը թէյամանի մէջ,
 Չայն տաւ այգու մէջ.
 Աստած մուրազդ տա
 Այս կեող ամսի մէջ:

¹⁾ Ինչպէս երևում է, այս միքանի կտորներն էլ, թէև տեղական բարբառով, բայց վերցրւած են ուղղակի Երևանի նահանգում երգւող երգերից:

²⁾ Այս բառը գործ է ածւած ոչ սալմաստի բարբառով. Սալմաստում ասում են «մանիկ»:

³⁾ Այս բառը ես միայն այստեղ է գործածւած յանդի համար. Սալմաստում ասում են «հա՛ղըր»:

⁴⁾ Շահ-Արքասի անունից է ծագում. ամենմի մեծ, քաջ մարդի անւանում են «շահրազ»:

Իք'ը'մըզ, հա՛, իք'ը'մըզ,	Երկուսս, հա՛, երկուսս, Ոսկէթել բեռներս. Թաւիչ ներքնարկ, ծաղիկ բարձ Գրեներ, քններ երկուսս:
Գուլ'ա'բաթըն իւք'ը'մըզ.	
Մա'հ'մա'ր' դո'շա'յ, գո'ւլ'եաստղ	
Սալախ, հաթախ իք'ը'մըզ:	

Հ Է Ք Ի Ա Ք Ն Ե Ր

ԽՈՐԹ ՄԱՅՐԸ

Կլի չի ըլի մէ մարթ ինա'ն' մէ կնիկ',
կուներն մէ ախճիգ', մէ լաճ: Էտ մարթու կը-
նիկ'ը' կմեռնի, կեթա մէ թա'գա' կնիկ' կպե-
րի: Տա'ր' կնիկ'ը' զաստէն կխիւանդանա, ուր
էրկան կասի.

— Իմ սիրտս սիրա ի ուզելլի:

Մարթը' ինչի սիրա կպերի, կնիկ'ը' չի ու-
զի, կասի.

— Քո լաճու սիրաը' կուզեմ:

Էտ խեղճ մարթը' էնքան կասի.

— Ի՞նչ թա'ր'գ' մորթեմ, ախ իմ հալալ տղան ի:
Կնիկ'ը' կասի.

— Աղեկ' ի:

Էտ կնիկ'ը' կպերի տա'ն'ց (քրոջ ինա'ն' ախ-
պօրը') տէմը' պրնձէ փլաւ կլցի, տա'ն'ք կզար-
մանան, որ խորթ մէրը' ուրեկնցը' պրնձէ փը-
լաւ ի տալլի. տա'ն'ք կուտեն փլաւը: Մէ ճըն-
ջուղ կ'կ'ա, ծառի վ'րա'ն' կնստի, հա՛ կասի.

— Նիւ, ճիւ, մէ փշուր խաց տէէլ, ես

ծեզի մէ պա՛րի խաբար ասեմ:

Ախպէրը՝ մէ ք'թէլ պրինձ կլցի ճնջղան տէմ, ճնջուղ կվերցի, կեթա, մէ տ'ը՛ր' էլ կ'կ'ա, էլ էնէնց կասի: Ախպէրը՝ մէ ք'ը-թէլ էլ պրինձ կլցի տէմը՝, ճնջուղը՝ կվերցի, կեթա, մէ տ'ը՛ր' էլ կ'կ'ա, էլ էնէնց կասի: Ախպէրն էս տ'ը՛ր'ը՛ գատ չի թա՛լի տէմը՛. տա՛ր' քո՛ւր' խասկցող կլի, մէ տը՛ր' էլ պրինձ կթա՛լի տէմը՛. ճնջուղը՝ կասի.

— Ծեր խէր մէր տունը տա՛նա՛կ կսրեն, որ ծերը՛ սպանեն. ելէք՛, փախէք:

Տա՛ն՛ք կլեն, հա՛ կեթան: Ախպէրը՝ շատ ծարաւ կլի. քո՛ւրը՛ կասի.

— Կ'առու ոտի տեղ մի խմի, կլես կ'առ. կէլո՛ւն մի խմի, կլես կէլ:

Ախպէրը՝ կ'առու ոտի տեղի ճո՛ւրը՛ կխմի, կլի կ'առ, կ'նի իր քրոջ իտեէն, հա՛ կեթա:

Մէ թաքաւո՛րի լաճ կտանի էտ ախճկան, կանի ուրը՛ կնիկ՛:

Էտ խորթ մէրն էլ կ'նի ախշարք, շուռ կ'կ'ա, որ տա՛ն՛ցը՛ գ'նի. կ'կ'ա թաքաւո՛րի պալատը՛, թաքաւո՛րի լաճուն կասի.

— Ես իմ ախճիգ՛ տանես էմ, տէլ, թո՛ տանեմ, էլ պերեմ:

Էտ ախճիգ՛ կասի.

— Մի տու տանի. իմ կ'լոխ կթռչեցուցի:

Թաքաւո՛րի լաճ ախճիգ՛, կտտ, կտանի
խորթ մէրը՛, կտանէ՛, կթա՛լի ճո՛ւրը՛, ուր սև
ախճիգ՛ կպերի տեղը՛:

Թաքաւո՛րի լաճ կասի ախճկան.

— Ընչի՛ էտէնց սևցիր էս:

Կասի.

— Ե՛նքան արևի տէ՛մ է՛մ մնացե՛:

Էտ ախճիգ՛ մհու՛մ կպու՛նի, որ էտ կ՛առ
մորթի:

Կ՛առու քո՛ւրբ՛ ճ՛րէն կասի ժամխարին,
ժամխար կեթա ժամ, կճէնի.

— Վ՛ալ որ ուր աւաճ կսիրի,

Թաքաւո՛րի լաճուն կասի,

Ի՛մ կ՛առնիկ ախպօր չգինի:

Էտ ծէնը՛ կ՛նի թաքաւո՛րի լաճու՛ անգ՛ա՛-
ճը՛, կեթա, ուր կնիկ՛ կխանի ճ՛րէն, կպերի,
խորթ մօրն ինա՛ն՝ ուր ախճկան կկապի ծի-
ան պոչին, տա՛ն՛ցը՛ կանեն կտո՛ր-կտո՛ր:

Երգ՛ն՛ քէն իրե՛ք՛ խնձո՛ր էջաւ. մէկ՛ը՛ հա-
ք՛աթ ասող Կրպուշին, էրկուսն էլ կ՛րող
վարժապետին. մէյն էլ չկա, որ տանք անգ՛ա՛ճ
տրողին:

Ռ Ա Կ Լ Ա - Տ Ղ Ա Ն

Կլի չի ըլի մէ մարթ, մէ կնիկ՛. տա՛ն՛ցը՛
տղա չի ըլի. տր՛կեցքերըէն կխառցուցեն,

տր' կեցքերը կասեն.

— Իրկուն բա'ղլա ցանի պակտ, առատունը՝ ըմեն կլեն տղա:

Էտ կնիկն էտէնց ա'րաց, առատուն իշկաց, ըմեն էլած ի տղա, մէլն ասելըի՝ «մա'մա', քախծած էմ», մէլն ասելըի՝ «մա'մա', ծարաւ էմ», մէկէլը՝ «մա'մա', մսես էմ...» Մէրն ըմենին էլ կաւլի, կլցի թոնդիըը. իտե մէրը՝ կասի.

— Մէկը՝ չթողիմ, խօրը՝ խաց տանէր:

Ակէն մէկը՝ կասի.

— Թո'ղ ես տանեմ, մա'մա':

Մէրը՝ տա'ր' անունը՝ կտ'նի «ճռտօ-բալա». մէրը՝ կասի.

— Փշատի տակէն չընսնես, դա'ղ մէ դե կա, քեզի կուտի:

Տղան կեթա, կ'լի էն փշատի վ'րա'ն'. մէ ծծում խեծնոզ պառաւ կ'կ'ա, կասի.

— Մէ փշատ թա'լ', ուտեմ:

Էտ մէ փշատ կթա'լի:

— Տա'րով չկշտացամ, ճո'ղ կզի, — կասի:

Տղան ճո'ղը՝ կկզի. էտ տղային կպռնի, կըթա'լի ջլալի մէջ, կտանի կտ'նի ճանբախ, որ դինջանա. էտ տղան կ'լի, կփախնի, կ'կ'ա, փշատի ծառին կնստի:

Պառաւ կտանի, ուր ախճկան կասի.

— Տուռը պա՛ց՝, խո՛ղածին էմ պերե:

Ախճիգ՝ տուռ կսլա՛ցի, կիշկա, ջլալի մէջ պա՛ն՝ չկա:

Պառաւն իրեք՝ տ՛ը՛ր՛ էտէնց տղային կպե-
րի, տղան կփախնի. մէ տ՛ը՛ր՛ էլ տղային կը-
պերի տուն, կպերեն, որ խաշեն տղային, դա-
զանը՝ ճո՛ւր՛ կլցեն, կըեռցուցեն, որ խաշեն,
ուտեն, տղան կթոնի մէ պանցը թախչիկի
վրա՛: Պառաւը՝ դա՛ր՛ կասի.

— Դո՛ւր էլար, ես էլ ըլեմ:

Տղան կասի.

— Ոտս տ՛րիմ սանդեռքի վրա՛, էլամ:

Պառաւը՝ կանի, որ ըլի, կ՛նի կետին, կը-
մեռնի: Տղան դա՛ր՛ ախճկան էլ կսպանի, տա՛ն՝-
ցը՛ կխաշի, տա՛ն՝ց միս կուտի, կասի.

— Անո՛շ ուտեմ տատկէ միս.

Անո՛շ ուտեմ մամկէ միս:

Թ Մ Ր Կ Ա Հ Ա Ր Ը

Կլի չի ըլի մէ մարթ, մէ կնիկ՝. էտ մար-
թը՛ գհօլ՛ չի կլէր. մէ տ՛ը՛ր՛ դա՛ր՛ կնիկ՛ էն
մարթուն կասի.

— Ե՛լ՛, քէլի, կո՛ խառնիսի զուռնա կա,
դհօլ՛ չկա. ե՛լ՛, տու էլ քո՛ դհօլ՛տ տա՛ր, թը-
փի, փո՛ղ առ:

էտ էլ կլի, դհօլ՛ կվերցի, կեթա. էնքան

կեթա, կիշկա՝ մարթ չկա: Մուտ կ'նի, կը-
խասնի մէ մարաքի. կեթա դա՛ղ, որ քնի.
կնստի, կտսնի մէ կնիկ՝, մէ մարթ վսկի, ար-
ծաթ կպերեն, էնտեղ կտ'նեն, որ առատու-
նը՝ վերցեն, տանեն: Էտ մառն էլ ուր դճօլ՝
կթփի, տա՛ն՝ք էլ ախու կփախնեն: Էտ ա-
ռատունը՝ կլի, կվերցի էտ փողեր, կ'լի, կե-
թա: Կեթա, կխասնի մէ չէրի մէջ. կտսնի մէ
առջ: Էտ մառն էտ առջէն ի վախենալըի,
էտ առջն էլ էտ մարթէն ի վախենալըի. էտ
էլի, ուր դճօլ՝ կթփի, կթփի, էտ առջ կ'լի,
կխաղա: Մէ մարթ քուչայէն կընսնի, իշկա՝
էտ չէրէն մէ դճօլի ծէն ի իկ'ալի. էտ
էլ կմնի էտ չէրի մէջ, որ իշկա, էտ առջ կ'լի,
կփախնի: Էտ մարթ կեթա, աղային կասի.

— Ես մէ առջ պռնիր էմ էր, ընձի խմա
խաղցուցես էմ էր, էտ մառն էկաւ, փախցուց:

Էտ աղան էլ կպռնի, էտ առջ փախցուցո-
ղի մնէն տաս պեռ փառչա կառնի, կտա էտ
առջի տիրոջ, էտ էլ կ'լի, ուրախ-ուրախ կե-
թա տուն, ստեփ էտ, ուր կնիկ՝ հա՛ կուտեն,
հա՛ կուտեն:

ՆՐՆՔ ՆՂՐԱՆԵՐ

Կլի չի իրեք՝ ախպէր: Տա՛ն՝ց հա՛ր՝-մէկը՝
մէ պա՛ն՝ ի ասելըի. մէջն ասելըի.

— Ես աստժէ մէկ' սուրու սխճար կուզեմ
մէ ամարաթի մէջ:

Մէկ' հրիշտակ կերևա, կասի.

— Ուզածտ տւիմ:

Առատունը' կ'լի, կիշկա' հմեն էլ կլի:

Էն մէկէլն էլ աստժէն մէ էքի կուզի, ը-
մեն եմիշներն էլ մէջն ըլի: Էլ էն հրիշտակ
կերևա, կասի.

— Ուզածտ տւիմ:

Առատունը' կ'լի, կիշկա' հմեն էլ կլի:

Էն մէկէլն էլ կեթա, կնստի մէ ճ'րի երզ,
կնստի, կասի.

— Ես աստժէն մէ ամարաթ կուզեմ:

Էտ էլ կլի:

Ստեփ կասի.

— Ես մենակ էտ չէրի մէջ ընչի' էմ նստե,
մէ ուլուշաղ չունեմ:

Էնտեղէն էլ մէ խարս կընցուցեն. էտ մարթ
կեթա, խարս տարողին կասի.

— Էտ խարսն տո'ւ ընձի:

— Մենք կ'նա'ցիր էնք, պերլիր էնք, — էն
մառն էլ կասի:

Ստեփ էն կասի.

— Ծիան կ'լոխ թո'ղ, որիս իտեէն էթա,
դա'ր'ն ի խարս:

Էն ծին չի էթա էն խարս տարողի իտեէն:

Ստեփ էն խարսն կտանեն ամարաթ, խարս տարող տա՛ր՝ տակ՝ կեթա:

Էտ հրիշտակը՝ ջնքրոտ կլի. էն ոխճրի տիրոջ կասի.

— Ես եարա ունեմ, քե՛լի ,քո ոխճարէն մէկ՝ աղեկը՝ մորթի, նրա էրունէն պէ, քսեմ իմ եարաներուն:

Էտ մառն էլ կեթա, մէ լաղար ոխճար կը պերի, կմորթի, էրունը՝ կտա քասբին: Էտ մառն առատունը՝ կ՛լի, կիշկա, ոխճրքեր հըմեն էլ տառցե քար:

Հրիշտակը՝ կեթա, ամարաթի տիրոջ կասի.

— Էտ խասուն խաւողքերէն տո՛ւ ընձի:

Էտ կեթա, էն քալ խաւողքերէն կպերի, էտ էլ առատունը՝ կ՛լի, կիշկա՝ հմեն խաւողքերն էլ էլե քար:

Հրիշտակը՝ կեթա, կխասնի էն մէկէլ մարթուն: Էն մառն էլ աւչի էր, կ՛նա՛ցիր էր մէշան. էն քասը մարթ (հրիշտակ) կասի էն մարթու կնգան.

— Դա՛դո՛, քո լաճուտ վիզ կռի, էն էրունէն քսեմ իմ եարաներուն:

Էտ կնիկ՝ կ՛լի, ուր տղայի վիզ կկռի, էրունը՝ կտա էտ քասբին. էտ կքսի ուր եարաներուն, կսաղանա. էն տղայի կլո՛խ զինք՝ կվերցի, կտ՛նի տղայի վրա՛ն՝, էտ տղան կը-

սաղանա: Ստեփ Տրիշտակ իշկաց, որ էտ մարթ աղեյ մարթ ի, որ ուր կնգան իշթա՛ր՛գ՛ ի ուսուցե, ասաց.

— Մարթ կնիկ՝ աղեկ՝ ապրէք՛ ընչու յաւելիգեան: Կասի էտ մարթ ու կխամփարցլի:

Ս Ր Ա Մ Ի Տ Տ Ղ Ա Ն

Կար չկար մէ մարթ, մէ կնիկ՛ կար. տա՛ն՛ց մէ տղա կար: Մարթը՛ սարակ՛ պոռնեց, կ՛նա՛ցին արտը՛ քաղեն: Սարայքերի խացն ուշացաւ, սարայքեր էն տղային ըղրկին տուն խաց պերի: Էտ էկաւ տուն, խօրը՛ հոսեցուց, խէրն անթրոց թոնդրէն խանեց, թա՛լեց դա՛ր՛ իտե. տղան անթրոց տարաւ, սարայքերին ասաց.

— Դա՛դա՛ն՛ ասելլի՛ արտն ա՛նեն կարկաւուդ, ուտեն:

Տա՛ն՛ք էլ ա՛րին: Խէրն էկաւ, տտաւ, ասաց.

— Էտ ի՛նչ էք ա՛րե:

Սարայքերն ասին.

— Ախ տու անթրոց տւիր տղային, պերեց: Խէր ջորէն չաղ՝ուն խանեց, թա՛լեց տղայի իտեւէն: Տղան չաղ՝ուն տարաւ տուն, մօրն ասաց.

— Դա՛դա՛ն՛ ասելլի, թո՛ սե եզ մորթի:

Տղան մորթեց եզ. խէրն եկաւ, ասաց կնգան.

— Էտ ի՞նչ ես ա՛րե:

— Սխ տու չաղ ուն տւիլ, լաճտ պերեց:
Խէրն ուր ք՛դակ՝ թա՛լեց տղայի իտւէն.
տղան ք՛դակ՝ը՛ տարաւ քրոջ տուն:

— Գա՛ղա՛ն՝ մեռե, — ասաց, — ես՛ր՝ թա՛ն՝ք՛:
Քո՛ւրը՛ պաղբաստու թո՛ն տսաւ, խեճաւ էջ,
էկաւ. խասան կէս ճանբախ, քրոջ ասաց.

— Տու քե՛լի, ես կ՛կ՛ամ:

Կ՛նա՛ց, դա՛լեաղ էլաւ մէ քարի, իշկաց՝ մէ
ծիաւոր ի իկ՛ա՛լի, ասաց էն ծիաւորին.

— Ես՛ր, էս քար պոնի, մի՛ թող իկ՛ա, ես
էթամ, մէ պճառ ճս՛ւր՝ խմեմ:

Ծիաւորն էկաւ, քարը պոնեց: Տղան ասաց.

— Պի՛նգ պոնի, կ՛կ՛ա վ՛րատ՛:

Էտ տղան խեճաւ ծին, կ՛նա՛ց, խասաւ մէ
չօբանի, տսաւ՝ մրուս չկա չօբանին, ասաց.

— Ի՞նչ կտաս, ես քեզի բեղ-մրուս շինեմ:

Չօբանն ասաց.

— Մէ էճ կտամ:

Մէ փոս փորեց, չօբանին մտուց մէջ, մէ
գա՛ղ՝ առեց, էկաւ, գա՛ր՝կեց չօբանի իրեսին,
էնէնց ծակծկեց, որ հմեն էլաւ էրուն. ջան-
դակ՝ խորեց խողի մէջ, վերցեց ոխճրքեր, կ՛ը-
նա՛ց տուն, ասաց.

— Գա՛ղա՛, էտ ոխճարը քո ցորոնի տեղ,
ծին էլ եղան տեղ:

Էն ծիաւորն էլաւ քարի տակէն, տսաւ՝
քարը չիկ'ա'լի, էկաւ, որ էտ տղային գ'նի,
տսաւ՝ մէ մարթ բռնալլի. էտ չօբանն էր.
Ծիաւորն ասաց.

— Ըն չի՞ մտիր էգ էտ վո'սը՝:

Չօբանն ասաց.

— Մէ տղա ա'րաց, սխճըքերս տարաւ:

Ծիաւոր խանեց չօբանին, էլան, էկան
թխ տղան, էկան տղայի տուն, ասին.

— Մեր մալեր տո՛ւ:

Տղան չայ տ'րեց, խման, իտեֆ ասաց.

— Քիչ խմէք՝, որ չընէ՛ ձեր տակ. խէ շը-
ռէ՛ ձեր տակ, իմ գա'զա'ն' կմեռնի:

Քնան:

Տղան էլաւ կ'շերը՛, հա'ր'՝մէկ'ի տակ մէ ըս-
տքան ճո'ւր՝ լցեց: Կ'շեր էտ մառները՛ զառ-
նան, ծեռ տւին ուրենց տակ, իշկացին, որ
շուր էն, էլան, փախան: Ճամբախէն մէ
մառն ասաց ինգերին.

— Մարթ շուր ուր տակ, մարթ կմեռնի՞:

Տառցան էկան: Էն մէկ' ուր կ'լոխ չառ-
ջվայէն մտուց, տղան ասաց.

— Իմ խէր սպանիք՝, խէրիք՝ չի, էլեք, էկէ՛:

Էն չօբանը՛ կ'լոխ իրար տւեց, որ խանի
չառջվայէն, չառջվան էլաւ: Էն մէկէլ ինգե-
րըն ասաց.

— Նաշը՝ պերիւն:

Թողիւն, փախան:

Խ Ո Ր Ա Պ Է Տ Մ Ա Ր Պ Ը

Կլի չի, մէ մարթ կլի, մէ կնիկ՝ կլի, տա՛ն՝-
ցը՝ մէ էծ կլի: Սէկ՝ օր կնիկ՝ կասի մարթուէն.

— Տա՛ր, էծ ծախի, համ էծ պէ, համ փո՛ղ:
Էտ մարթը՝ կվերցի, կ'կ'ա չո՛րա՛գ՝ չու կուշտ,
կասի.

— Էծ տամ քեզի, մէ իմ փորով խո՛ց տու,
ուտեմ:

Չո՛րա՛գ՝ չին կասի.

— Աղեկ՝:

Խաց կուտի, կպրծնի էտ մարթ, էծու ան-
գ՛ճէն կք՛ա՛շի թեխ տուս. չո՛րա՛գ՝ չին կասի.

— Էտ ի՛նչ էս անելլի, ախ էծը՝ իմն ի:

Էծու տէր կասի.

— Տանեմ, էծ ծախեմ, պերեմ, քո խացի
կին տամ:

Կեթա քարաբչու տուէն, կասի.

— Էծ տամ քեզի, մէ փորովս քարաբ ու-
տեմ:

Քարաբչին կասի.

— Աղեկ՝:

Քարաբ կուտի, կպրծնի, էծու անգ՛ճէն կը-
ք՛ա՛շի թեխ տուս. քարաբչին կասի.

— Ի՞նչ էս տանելըի էծը, ախ իմն ի:

— Էծ տանեմ, ծախեմ, սլերեմ, քո փող տամ, — կասի էծու տէր, տէն կ'լի, կեթամ մէլխանաչու տուն, էլ էնէնց կանի: Մուտը կ'նի, կեթամ բազրգ'ա'նի տուն, փթըի շարի մէջ կմնա. կիշկա՝ մէ կնիկ' էթալըի էն կ'ըլոխ, իկ'ա'լի էս կ'լոխ. տուռ թփին, չո'րա'գ'չին էկաւ, կ'նա'ց օթաղ. էլ տուռ թփին, քաբաբչին էկաւ. էլ տուռ թփին, մէլխանաչին էկաւ: Մէ սհաթ կմնա. քաբաբչին, մէլխանաչին ինա'ն' չո'րա'գ'չին էկան, որ էթան, իրեքին էլ կանչեց, ասաց.

— Ե՛տէք, ծեր փողեր տամ:

Մէ քիչ մնաց, բազրգ'ա'ն'ն էկաւ, կ'նա'ց օթաղ: Էծու տէրն ասաց չո'րա'գ'չուն.

— Քանի՞ թու'մա'ն' փող կտաս, որ բազրգ'ա'նին չասեմ, թէ տու կ'նա'ցիր էս էր դա'ր' կնգան կուշտ:

— Ի՞նչք' թու'մա'ն' կտամ, — ասաց չո'րա'գ'չին:

Էծու տէրն էծու անգ'ա'ճ օլրեց, էծ բուռաց: Բազրգ'ա'ն' ասաց.

— Էտ ինչ էծու ծէն ի:

Կնիկ'ն ասաց.

— Քուշայէն ընցիր էս, էծ ի պատահե քեզի, մկա էն ծէն ինգե անգ'ա'ճա:

— Տո՛ւ իշքան կտաս, մէլխանաչի, — ասաց
էծու տէր:

— Իրեք՝ թո՛ւմա՛ն, — ասաց:

— Բը՛ռռ, — բոռբոռաց էծ:

Բազրգ՛ա՛ն՝ ասաց.

— էծ կա պակ:

Կնիյն ասաց.

— Քնի, էծու խիալին էս:

— Տո՛ւ իշքան կտաս, քաբաբչի:

— Մէկ՝ թո՛ւմա՛ն, — ասաց:

էծ բոռբոռաց: Բազրգ՛ա՛նը՝ վեր թռաւ
տեղէն, էկաւ պակ: էծու տէրն ասաց.

— էտ իրեք՝ քո կնգա սիրոքերն էն:

Բազրգ՛ա՛նն սպանեց կնգան, չօ՛րա՛գ՛չուն,
քաբաբչուն ինա՛ն՝ մէլխանաչուն, էծու տի-
րոջ փող տւեց, էծու տէրն էկաւ տուն:

ՓՈՔՐԻԿ ԳՈՂԸ

Վլի չլի էրկու ախպէր. էտ էրկուսն էլ
կ'ող կլեն, հմեն օր կեթան, թաքաւո՛րի խը-
զինա՛ն կկ'ողնան. էնքան թաքաւո՛ր ղ՛արաւուլ
կտ'նի, չի նա՛ պռնել, անճարու թո՛նէն ղ՛րու
կլցի. մէ ախպէրը՝ կ'նի մէջ, կխեխտելի, ուր
ախպօր կասի.

— Իմ կ'լոխ կուի, տա՛ր. որ մնա, առատու-
նը՝ կճաշնան:

Ախարէր դա՛ր՛ կ'լոխ կկռի, կտանի:

Տա՛րը՛ մէ տղա կլի. կազօն կասի ուր ախար
պօր լաճուն.

— Ի՞չ կուզես ըլես:

Կասի.

— Ի՛մ խէրն ի՛նչ է լե, ես էլ էն կլեմ:

Կասի.

— Տու կ'ողըթո՛ն անել գինձ'ս':

Կասի.

— Կուսնեմ:

Կ'լի, մէ դ'շան պո՛նէն դ'շան փառն էնէնց
կք'ա՛շի, որ դ'ուշ խաբար չի ըլի. Ստեփ կե-
թան, որ մեռելը՛ պերեն. մէ էշ կտանեն կ'ը-
շերով, դ'արաւուլքերի խետը՛ կճանաշուեն, կա-
սեն.

— Եա՛րէյ, նստէք':

Տա՛նք չեն նստե: Կասեն.

— Ծեր մեռել մեր էշուն կուտի:

Տա՛նցը՛ կխմցուցեն. դ'արաւուլքեր կքնեն,
տա՛նք մեռելին կպառնան էշուն, էշ կվերցի,
կ'կ'ա տուն: Տա՛նք կ'լեն, դ'արաւուլքերուն
կասեն.

— Ծեր մեռել մեր էշուն կերի՛ր ի:

Տա՛նք էլ կաւտան, մէ պարկ վսկի կտան
տա՛նց, տա՛նք կ'կ'ան տուն:

Էտ տղայի կազօն կմեռնի. գինք՛ շատ կ'ո-

ղըթո՛ն կանի խզինա՛յէն: Տր՛կեց թաքաւո՛ր
էտ թաքաւո՛րի վ՛րա՛ն՝ կճղզա, կասի.

— Ի՞ջթա՛րիզ թաքաւո՛ր էս, որ չես նա՛ մէ
կ՛ողի պո՛նե:

Թաքաւո՛րը՛ ջառ կտա կանչել.

— Էտ կ՛ող վ՛աւ ի, ես դա՛րը՛ խալաթ կը-
տամ:

Էտ տղան կասի.

— Ես էմ:

Թաքաւո՛րը՛ կզարմանա տա՛ր՝ փստկութնի
վ՛րա՛ն՝, տա՛ր՛ խալաթ կտա. թաքաւո՛րը՛ կասի:

— Գինա՛ս՝ էն թաքաւո՛րի խզինա՛յէն կ՛ող-
նալ:

Տղան կասի.

— Կուզե՛ս ո՛ւրը՛ կ՛ողնամ, պերեմ: Էրկու
մա՛րթ տու ընձի խետ, ինա՛ն՝ մէ ծի, մէ
թաբութ՛ զանգլայքերի խետ:

Էտ զանգլայքեր կկախի, կեթա մէկէլ թա-
քաւո՛րի տուն, ուրը՛ թափ կտա:

Թաքաւո՛ր կասի.

— Տու վ՛աւ էս:

Կասի.

— Ես Կասրէ հրիշտակն էմ, եկիր էմ՝ քե-
զի տանեմ տրախա:

Էնց էս շորերով տղան տա՛րը՛ կա՛նի թա-
բութի մէջը՛, կտ՛նի ծիու վ՛րա՛ն՝, կվերցի.

կեթա: շանբախ թաքաւո՛ր կխարցուցի:

— Հա՛լա՛ շնտ կա:

— Ձէ, կո՛ մօտացանք, — կասի:

Մէկէլ թաքաւո՛րն էլ մէյգանի մէջ ուր
ըմեն ժողովուրթ կլցի, տղան թաքութ կպե-
րի, էտ ժողովուրթի տէմը՛ կպա՛ցի, ըմեն
կծղղան թաքաւո՛րի վ՛րա՛ն՛. էն մէկէլ թա-
քաւո՛ր կասի:

— Հա՛յ իմ խզնա՛ն՛ էր կ՛ողնալի, մկա քե-
ղի կ՛ողցաւ. տսնաս էս, տու ընձի վ՛րա՛ էս
էր, կո՛ քո կլիին էկաւ:

Հ Ա Ն Ե Լ Ո Ի Կ Ն Ե Ր

էն թնչ ի.

ձ՛րիթա-ճր՛ճ՛րիթա,

ձ՛րի տակէն Նաւչա կեթա (լուսին):

Էրգէն չւան

Թեխ Նախչւան (մրջիւնների քարվան):

Էրգէն աղիք՛,

Ծէրը ծաղիկ՛ (վառուղ մով):

Սև արաբ բեղերն օլրեց,

Խազար մարթ մէ տրա՛ցէ գ՛լղրեց (գիւեր):

Մէ մարթ էկաւ Հա՛րա՛րուց,

Տել չնստած՛ մէկ թուուց (բարեւ):

Սարէն էկամ վազէվազ,

Ջիգա՛ն՛ թա՛լիմ օխար՛ գ՛ա՛գ՛ (կայծակ):

- Ուլուլիկ՝-պուլուլիկ՝,
Մէջը՝ մէ տեղին ուլիկ՝ (ան):
Խէրս իմ որթին ի, մօրս ես ծնամ (ան):
Ընչու պոչ չկուես, չի մնի փայան (չամիչ):
Սարէն-քարէն թա՛լես, չի կոտորւի, ը՛նի
ճ՛րի մէջ, կկոտորւի (թուղթ):
Տւիմ քեզի, կպաւ (անուն):
Լինք՛ը՛ ըլ՛ն՛ կմնա իրես, տա՛ր՛աա՛կ՛ ըլի,
կեթա տակ (սիկր ջրի մէջ):
Վերցես՝ կ՛լա՛, թողնես՝ կգաղրի (ցղրա):
Մէ ծառ կա, էրկու թուփ ունի, մէկ՛ը՛
սև, մէկ՛ը՛ սպտակ՝ (օրուզիւեր):
Օրօրեմ՝ կ՛լա՛, տ՛նեմ՝ չի լա՛ (սազ):
Կապես՝ կեթա, չկապես՝ չեթա (սրէխ):
Կարմիր բուղան թռաւ քո մա՛մա՛յի վը՛-
ր՛ա՛ն՛ (կաւէ սափոր):
Չորս ախպէր վասնես էն մէյմէկ՛ո՛ււ իտև,
մէյմէկ՛ո՛ււ չենն պոնելլի (սալի անիւներ):
Էրկու ախպէր մէ սարի իտև, մէյմէկ՛ո՛ււ
չենն տսնալլի (աչֆեր):
Չորս ախպէր մէ ք՛ղա՛կի տակ (սեղանի
ոսներ):
Կարմիր թագին տունը՛ կբոռա, սև թագին
տնիսը կբոռա (բոց եւ ծուխ):
Մէ օրօրոց կա, մէջ տասը՛ տղա քնիր ի, սր ի-
րար տանք, հա՛ր՛-մէկ՛ը՛ մէ ծէն կխանի (լարեր):

Մէ ծառ ունեմ, տասներկու ճո՛ղ ունի,
հա՛ր՝-մէ ճո՛ղին եռասուն խնձոր ունի, խնձո-
րի կէսը՝ սե, կէսը՝ սվտակ՝ (սարի, ամիսներ,
օրեր, զիւեր ու ցերեկ):

ԱՌԱԾՆԵՐ ԵՒ ԱՍՍՑԻԱԾՆԵՐ

Էջիկ՝, քե կասեմ,

Մարթիկ՝, տո՛ւ լսի:

Կատւին խաղ ի,

Մկան մախ ի:

Զա՛րկին ա՛ք՝ ո՛ւն՝,

Կպաւ ծա՛ք՝ ո՛ւն՝:

Ըմենին լո՛ս ի,

Մեզի փո՛ս ի:

Մեզի կրակ,

Ուրջին ճրաք:

Ընչու Շո՛ւշա՛ն՝ զա՛ն՝ թը՛ւի,

Ժամ-պատարայ կարցըլի:

Քի՛չ պա՛ր՝ ցի,

Շո՛տ տա՛ր՝ ցի:

Վիր իշտահ կա՛ փլաւ չկա,

Վիր փլաւ կա՛ իշտահ չկա:

Ակաս-մակաս,

Տու էս էր պակաս:

Շատ կար ա՛լ՝ րտուն,

Տու էլ էկար ճ՛ռտուն (սեղ չկա):

Ախշարք աղով,

Աղն էլ խամով:

Ախ

Կպերի մախ:

Ես աղա, տու աղա,

Բա մեր աղուն վ'աւ աղա:

Պա'նի վա'խտ փախնեմ, էթամ,

Խացի վա'խտ իկ'ամ, պպղեմ,

Պտուկ լղեմ:

Պարթկը' տալով,

Մեխկ'ը' լ'ալ'ով:

Ասւած մարթուն դա'ր'դ' ի տւե,

Գա'ր'դ'ին էլ դա'ր'մա'ն' ի տւե:

Հա'յ էշն աղեկ' ըլէր,

Տիրո'ջ տուռը' կխատնէր:

Կէլէն ազազւաւ,

Առջի ծեռն ը'նգ'աւ:

Ծուռը' կ'նա'յ խառնատուն,

Ասաց' «էս լաւ ի ք'ա'ն'յ իմ տուն»:

Կինի ի, թան չի,

Ըմեն մարթու պա'ն' չի:

Ուլուլիկ' - պուլուլիկ',

Ինչ սատանէն,

Ինչ ուր կնիկ':

Կ'ողը կ'ողէն կ'ողացաւ,

Ասւած վերէն դա'ր'մացաւ:

Էջ ծնւե,

Էջ մեծացե:

Ընչու տղան չ'լա',

Մէրը ծիծ չի տա:

Թան, թան, թան, թռթան,

Պասլիկ' ուտի, էթա կ'ո'ւտա'ն':

Տուս քահանա,

Տուն սատանա:

Շատ ա'րո'ղին շալէ շա'պիկ',

Քիչ ա'րո'ղին նալէ շա'պիկ':

Էջ խեղնելը' մէ ա'յիբ,

Էջնելն էրկու ա'յիբ:

Էտ քեզ խրատ,

Էլ չցանես կտաւատ:

Ժամից էս էմ իկ'ա'լի,

«Օղորմի ասւած» տո՛ւ էս ասելլի:

Ես ծեր տուն,

Տո՛ւ վիր տուն:

Ուր խմա քնել ի,

Ուրջի խմա երազ ի տսնելի:

Էլ էն Կիկօն,

Ձէլ էն Կիկօն:

Կիտուրս մեռաւ,

Տեղս լէնցաւ:

Պաս ուտեմ,

Ժա'թիկ' ուտեմ:

Տեղ չէ լէ խաւ,

Կթռնի թա՛ռ:

Կատուն տուն չի, մկներ եա՛ր՝ հայ-գիլան
էն խաղալլի:

Ծուռ աղօս սև եզան տակէն ի (ծնողն է
մեղաւոր որդու անպիսանութեան համար):

Ափսո՛ս չի՛ շա՛քա՛ր՝ շան պերան:

Ծին ինա՛ն՝ ճո՛րին կուան, էջը՛ ո՛տի տակ
կ՛նայ:

Արտը՛ խասիլ ի, քաղողքերը՛ շատացիլ էն:

Լուծը՛ առաջուց կ՛ըտը՛ տ՛նել եզան վզի
վ՛րա՛ն:

Աղեկ՛ո՛ւթո՛ն ա՛րողին կ՛լոխը՛ ծակ կլի:

Օց Մայրամա խո՛տէն կփախնի, Մայրամա-
խո՛տ օցու պո՛նի տէմ կկանանչի:

Սափո՛րը՛ ճ՛րի ճանքախը՛ կկոտրւի:

Ղա՛ւրղա՛յի ծէնը՛ ասւած խէ լ՛սի, վա՛ր՛թ-
ւո՛րին ծո՛ւն՛ կ՛կա:

Քա՛նի քաղցենան, գատկի վլաւ միտը՛ կը՛յնի:

Օցու կծած կաղեյնա, լեզլի կծած չաղեյնա:

Աստու նշանած կ՛առը՛ կէլ չ՛ուտի:

Քո՛ւրթն ուր թանին թթու չ՛ասի:

Օցը՛ չ՛ղմշի խո՛ղն ուտի:

Ախչկան ուր քէֆով թողնես, կեթա, զուռ-
նաչուն կառնի:

Ուրշի խացով փո՛ր չի կշտանա:

Հա՛մա՛շը՛ մա՛մա՛տ լա՛ծ չ՛պերե:
Անսկամին ո՛չ ասւած:
Պաս ուտողի կ'լոխն առիքին չ'խասնի:
Հա՛մա՛շը՛ մա՛միկ'տ կ'ա՛տը՛ չ'թխի:
Ամբ օր կէլը՛ կուրախանա:
Կո՛րտի իրեսը՛ թքին, ասաց՝ «ք'ա՛ն'ց ճ'ո՛ւ-
լը՛ շատ չի»:
Անլը՛ ք'թէլի պէս կը՛նի ա՛րը՛լը:
Ըմեն ամբ գոռալուն ճո՛ւն՛ չ'կ'ա:
Կասես անգ՛ճէն կանչին:
Կակո՛ղ լեզուվ օցը՛ պո՛նէն կխանեն:
Անտէրի տէրն ասւած ի:
Պերանը՛ կուշտ, փո՛րը՛ քաղցած:
Աւել մալը՛ փո՛ր չ'ծակե:
Կ'ողը որ տնէն ըլի, եզը երթիսէն կխանեն:
Վա՛ր՛ մատ կուես, էրուն կ'կ'ա:
Չաղ՛ուն վսկռին ի խասե:
Տղային պա՛նի տիր, խետը՛ քել՛:
Իրես տւինք՛, աստառ էլ ուզելի:
Մէ ճեռը՛ ծափ չ'տա:
Էն ճ'րէն վախեցի, ո՛ր կայնուկ ի:
Աղել կէշ ասեն, ք'ա՛ն'ց էշ:
Կատւին ասին՝ «աղբդ տեղ ի», տա՛ր՛ցաւ,
խո՛ղ տւեց վրա՛ն՛:
Պառաւած ծիին կ'ա՛րի չեն տա:
Շունն ուրենց տուան մէջը՛ կհոռանա:

Ուլը՝ կողովի տակ չ'մնա:
Կէլը՝ հալվաջուն զա'ս'տ' կանի:
Ընձնէ էլե, լողս ի ուսուցելլի ընձի:
Էշուն ասին. «Քեզի քուռակ է էլե», ասաց.
«Ի՞նչ անեմ, որ իմ պեռը՝ շլ'այս ի»:

Ա Ն Է Ծ Ք Ն Ե Ր

Կրող քեզի տանի:
Չար կրողին խուր ըլես:
Ծեր դա'յան մումուս:
Ծեր դա'յան ծեր սեւը՝ կապի:
Ք'դա'կ'տ կլիտ վ'րա'ն' մնա:
Նաշիկ'տ տունէն խանեն:
Տղամարթ մեռնես:
Խորած, ջիգ'ա'ր'դաղ, չուլաճ, ջիգ'ա'ր'-
մեռ, սրտախո'ր, մումուաւո'ր:
Լո'ս չտսնես պա'րով, սեարի':
Քո ծնունդն անիճւի:
Խո'ղկո'տ:
Խո'րեմ քեզի:
Ծեր դա'յան անլաճ մնա :
Ծեր ք'դա'կ'ը՝ ծեր դա'յու ծեռը՝ մնա:
Էս կ'շեր ժամը՝ մնաս, քոշնա':
Լաճուտ սե թուխտն իկ'ա, մումուս:
Ք'աշո'ւմ՝ պերնէտ ըլի, ծո'ցտ թա'փւի:
Սսւաճ քեզի եռ տա, եղունգ չտա:

Օ Ր Հ Ն Ա Ն Ք Ն Ե Ր

Ասւած քեզ պախի, կանանչես:

Ծլես, ծաղկես:

Քո ճնուենդն օխնւի:

Ասւած քեզի քո դա՛յու, քո բարայլի խմա
պա՛րի յիշատակ անի:

Ասւած քեզի օխնի:

Օղորմի դա՛յուտ, խօրտ:

Օխնւես:

Շատ ապրես:

Ասւած քո դա՛դա՛ն՝ պախի:

Ասւած քո չարը՛ փրկի:

Խէր-Ա՛պրիսամի օխնիակ՛ը՛ վրա՛տ ըլի:

Ասւած ճեռտ հա՛մա՛ջը՛ լինք՛ն անի:

Ասւած դո՛ւշ՛մա՛նի սրտով չանի:

Ասւած հա՛մա՛ջը՛ տուռտ պա՛ց անի:

Ասւած մեռնողի խո՛քին լո՛սաւորի:

Ասւած դայդայէն փրկի:

Ասւած քեզկա՛ր՛ էրզէն ա՛մ՛ը՛ տա:

Ասւած քեզի պինդ ձեռով պախի:

Ե Ր Գ Ո Ի Մ Ն Ե Ր

Քիրիստո՛սը՛, էն վրայքերիս ասւածը՛, էն
մասերը՛, էն խաչերը՛, էտը՛ աչը՛, ժամտան
լո՛սը՛, սրբ Օհանէսը՛, սրբ Կարապիետը՛, Տի-

ըամէրը', Օհան Մկրտիչը', Պարտամոս առա-
քեալը':

Էն օրէնք'ը':

Իմ արևը':

Քո կ'լիսիկ'ը':

ՄԱՅՐԱԿԱՆ

ՓԱՂԱՔՇԱՆՔՆ ԵՐ

Ղուրբան ըլեմ զուրբնին,

Ալդարահա թումբնին.

Ինչ էս պա'ր'ցէ քո էշուն,

Ըմեն ըլեն առփըշուն.

Ըմեն տարար սիրողիտ,

Մէկ չ'պերիր ծնողիտ

(ասում են փոքերին՝ ձեռների վրա խա-
ղացնելով):

Անունիտ զուրբան ըլեմ, դա'դա'յի բալա:

Արևիտ մեռնեմ, իմ ա'զիզ:

Իմ իրեսը' քո ո'տի տակի խո'ղն ըլի, նա'-
նա'յի բալա:

Քո զադը'-բալան իկ'ա իմ վ'րա'ն', խոքո՛ւս
ճրաք:

Էն փուշը, ինչ կմնի քո ո'տը, թո՛ղ մնի
իմ աշկը, սրտիս սուն, խոքո՛ւս տուն:

Պա'րով քո ծեռով խո'ղ մտնեմ, ը'քի գ'օ'-
զը'մ:

ՍՊԱՌՆԱԼԻՔՆԵՐ

Չաղուէն կգա՛ր՛կեմ, ցին֊փսորտ կթափեմ:

Ճո՛չ թիք՛ա՛տ անգ՛ա՛ճտ կթողնեմ:

Իմ խօ՛ր տղան չլեմ, հա՛յ քեզի չսպանեմ:

Հա՛յ կինե՛ս ծեռս, տու ընձի զ՛ուրբան ըլես:

Ես շան տղա եմ, հա՛յ քեզի սաղ թողնեմ:

Կդաղեմ քեզի, հա՛:

Էնէնց թա՛փուկ՛ տամ քեզի, որ օխտը՛ դա՛մ֊
բալ շրճես:

ՄԱՅՐԱԿԱՆ ԽՐԱՏՆԵՐ

Խելացի ել, զ՛ուրբան, էնէնց արա, որ ուր
ըքերը՛ բա՛խա՛լ՛նա՛ն քեզի վ՛րա՛:

Մարթու խետ մի ը՛նգի, ը՛քի գ՛օ՛ղը՛մ, չա֊
րութո՛ն մի արա, խօրտ մօրդ խօսկէն տուս
մի ել՛, ճ՛րերի մօտ մի քելի, պատերի վ՛րա՛ն՛
շուռ մի եա՛րի, սատանան կմլշկի:

Ճո՛չերուտ պատիւ պախի՛, որ ասուած էլ
քեզի սիրա:

Խ Օ Յ Ի Հ Ա Յ Ե Ր Ը

(Տեղագրական համառոտ տեղեկութիւններ)

Խօյի գաւառը գտնուում է այնտեղ, ուր հին Հեր և Զարեանդ գաւառներն էին. դեռ մինչև այժմ Խօյի գաւառում քաղաքից դէպ արևելահարկուսիս մօտ 15 վերստ հեռու գոյութիւն ունի Զարեան անունով դիւղը, որ ներկայումս զուտ թուրքաբնակ է. Խօյից դէպի հարաւ, Սալմաստի սահմանին մօտ, գտնուում են այն կարմիր բլուրներն, ուր՝ ըստ աւանդութեան՝ կանգնած է եղել Վարդան Մամիկոնեանը և հրամաններ է եղել տալիս Տղմուտի (այժմեան Ղօթուր-չայի) ամերին մարտնչող զօրքերին. այդ բլուրներից մէկի վրա ընկել է Վարդանն, ուր և՛ կառուցւած է մի մատուռ, որ նրա անունով կոչուում է «ս. Վարդան». այդ բլուրները կազմւած են կարմիր աւազաքարից. ըստ ժողովրդական աւանդութեան՝ Վարդանանք են կարմրացրել իրանց արիւնով:

Մինչև 1828 թւի գաղթականութիւնը Խօյի գաւառը հայաշատ է եղել. դրան իբրև

ապացոյց կարող են ծառայել նաև՝ այստեղ-
այնտեղ ցրւած հայկական հին գերեզմանա-
տներն ու եկեղեցիները, սակայն այժմ, ինչ-
պէս երևում է մեր վիճակագրական ցուցա-
կից, հայերի թիւը խիստ նւազ է այդտեղ—
ընդամենը 317 ընտանիք 1552 անդամով,
այսինքն բոլորը միասին կարող են կազմել
միջակ մեծութիւն ունեցող մի գիւղ :

Խօյի գաւառում հայերը բնակւում են հե-
տևեալ տեղերում. Խօյի արևտրձան, Սէլգա՝-
վա՛ր՛, Ծօրաւ, Մա՛հ՛լ՛ա՛ղան, Գիղա՛, Վառ,
Փերա և Ղարաջա՛լի :

Խօյի արևարձանը կամ «Էր՛մա՛նխտան»-ը
(Հայաստան, որպէս անւանում են թուրքե-
րը) գտնւում է Խօյ քաղաքից մի վերստաչափ
հեռու գէպ արևմտա-հարաւ : Հայերն ապ-
րում են թուրքերի հետ խառն : Էր՛մա՛նխտանը
բաղկացած է հետևեալ երեք թաղե-
րից — Էյվաղի թաղ կամ Ք՛ա՛ւչա՛-բաղ, Փոս թաղ
(թուրքերէն՝ չուխուր մա՛հ՛լա՛), Սղայի թաղ
(սէհէդների շատութեան պատճառով. «աղա»
սէհէդների տիրոջուն է) կամ Թախտա-Ք՛օ՛ր՛վի
(թուրքերէն՝ փայտէ կամուրջ) : Փոս թաղում
են գտնւում միդասեան երկսեռ դպրո-
ցը մէկ ուսուցչով, մօտ 25—30 աշակերտ-
աշակերտուհիներով, և հողաշէն, փոքրիկ

եկեղեցին (բացի այդ՝ մի խարխուլ եկեղեցի էլ կա Ելվազի թաղում, որև ուխտատեղի է): Իպրոցն ունի գրադարանի պէս մի բան՝ մօտ 200 կտոր գրքով: Բողոքական միսսիօնարութիւնն ունի մի դպրոց մի թերուս ուսուցչով: Այստեղ աչքի ընկնող կրթական և բարեգործական հիմնարկութիւնը դօկտօր Լեպսիուսի հիմնած «Որբախնամ Ընկերութեան» («Արևելեան միսսիօնարութեան» մի ճիւղը) հանգանակած նպաստներով գոյութիւն ունեցող «Որբանոց-դպրոցն» է, որ պատասպարել է իր մէջ 85 որբ և կիսաորբ (35 արական և 50 իգական, գլխաւորապէս տաճկահայ) երեխա, որոնց կրթութիւն են տալիս և արհեստներ սովորեցնում: Որբանոց-դպրոցը բաղկացած է 3 բաժանմունքից, ունի 2 ուսուցիչ և 1 ուսուցչուհի (որը հսկում է նաև՝ մաքրութեանը և խնամում հիւանդներին), բոլորն էլ հայ-լուսաւորչական: Կառավարչուհին կամ «մայրիկը»—Սննա Հարնակ—և իր օգնականուհին բողոքական գերմանուհիներ են, երկուսն էլ կրթած, ինտելլիգէնտ անձնաւորութիւններ: Աղջիկները սովորում են նաև՝ տնտեսագիտութիւն: Արհեստանոցում սովորում են տղաներից 14-ն ատաղձագործութիւն, որն ուսուցանում է մի գերմանա-

Մարտի 1-ին հարկաւորացի	Տնտեսի (ընտանիքների) թիւը			Բ ն ա կ ի չ ն ե ը ի թ իւ ը :													
				Բ Ե Ի Կ				Գ ա ղ ր ա կ ա Ն									
	Թիւ	Գրաւորակ	Ընդամենը	Երակ	Իգրակ	Ընդամենը	Սրահայտ անգլիացիներ	Երակ	Իգրակ	Ընդամենը	Սրահայտ անգլիացիներ	Ընդամենը արակ	Ընդամենը իգրակ	Ընդամենը հայ	Սրահայտ անգլիացիներ		
1	Հա՛ճի՛ք զան . . .	323	100	423	982	823	1815	514	278	221	499	83	1270	1044	2314	597	Զուտ հայաբնակ:
2	Փայաճու՛ւն . . .	190	104	294	531	417	948	251	290	240	530	108	821	657	1478	359	»
3	Մա՛հլա՛ւ . . .	134	51	185	383	350	733	136	173	142	315	38	556	492	1048	174	»
4	Սաւրա . . .	101	67	168	271	227	498	283	175	142	317	71	446	369	815	334	Թուրք և հայ:
5	Հին-Քաղաք . . .	70	57	127	209	153	362	102	176	150	326	90	385	303	688	192	Թուրք, հայ և հրէա:
6	Ղալասար . . .	69	52	121	193	188	381	79	160	143	303	21	353	331	684	100	Զուտ հայաբնակ:
7	Սարամիքի՛ . . .	91	9	100	329	269	598	139	22	14	36	8	351	283	634	147	Հայ և թուրք:
8	Սաննա . . .	7	97	104	20	17	37	14	275	231	506	173	295	248	543	187	Զուտ հայաբնակ:
9	Ախտախանա . . .	48	12	60	132	97	229	82	45	31	76	16	177	128	305	100	Թուրք և հայ:
10	Ղըզըզա . . .	42	5	47	128	112	240	18	12	10	22	4	140	122	262	22	»
11	Վա՛րդան . . .	25	2	27	106	76	182	37	5	7	12	1	111	83	194	38	»
12	Խոսրոզա . . .	13	23	36	29	21	50	16	51	47	98	5	80	68	148	21	Ասորի, հայ և քիւրդ:
13	Ընրկ-աւա . . .	13	1	14	70	55	125	32	4	3	7	2	74	58	132	34	Թուրք և հայ:
14	Քա՛ղա՛ւա . . .	0	28	28	0	0	0	0	77	53	130	18	77	53	130	18	Թուրք, հայ և ասորի:
15	Դըրձի՛ . . .	9	15	24	24	19	43	6	46	36	82	10	70	55	125	16	Թուրք և հայ:
16	Այան . . .	19	2	21	54	51	105	31	6	4	10	1	60	55	115	32	»
17	Քա՛ղա՛ւա . . .	0	23	23	0	0	0	0	60	49	109	19	60	49	109	19	Թուրք, հայ և ասորի:
18	Չի՛նան-աւա . . .	15	4	19	40	36	76	8	6	5	11	1	46	41	87	9	Թուրք և հայ:
19	Ու՛ւա՛ւ . . .	7	2	9	15	13	28	11	5	5	10	1	20	18	38	12	Թուրք, ասորի և հայ:
20	Չեա՛ղա՛ւ . . .	0	6	6	0	0	0	0	16	17	33	2	16	17	33	2	Քիւրդ, թուրք, հայ և ասորի:
21	Գա՛ղա՛ւ . . .	3	0	3	9	15	24	2	0	0	0	0	9	15	24	2	Թուրք, ասորի, հայ և քիւրդ:
22	Աղա-Սմայիլ . . .	1	4	5	1	3	4	0	10	8	18	2	11	11	22	2	Թուրք և հայ:
23	Փա՛թա՛ւ . . .	0	3	3	0	0	0	0	9	8	17	3	9	8	17	3	Ասորի և հայ:

Ընդամենը . . . 1180 667 1847 3536 2942 6478 1761 1901 1566 3467 677 5437 4508 9945 2438

1	Օյի արտադրան . . .	115	19	134	278	248	526	21	36	36	73	0	314	284	598	21	Հայ և թուրք:
2	Սեյդա՛վա՛ր . . .	87	7	94	230	199	429	64	18	15	33	10	248	214	462	74	»
3	Զորաւ . . .	0	33	33	0	0	0	0	108	79	187	29	108	79	187	29	»
4	Մա՛հլա՛ւ . . .	23	2	25	73	59	132	10	3	2	5	1	76	61	137	11	Թուրք և հայ:
5	Դիլիա՛ . . .	7	11	18	70	15	35	0	33	26	59	5	53	41	94	5	Հայ և թուրք:
6	Ղաւա . . .	5	1	6	20	12	32	3	4	3	7	0	24	15	39	3	Թուրք, քիւրդ և հայ:
7	Ղալասար . . .	0	4	4	0	0	0	0	11	6	17	4	11	6	17	4	Թուրք և հայ:
8	Փեղա . . .	3	0	3	11	7	18	0	0	0	0	0	11	7	18	0	»

Ընդամենը . . . 240 77 317 632 540 1172 98 213 167 380 49 845 707 1552 147

Ս ա ն ո թ ու թ իւ ն

Կ. Տրաշակուշ
Ապրիլ 14 1902

1-453-2600 - 87
2-350-2000 - 67
3-200-1100 - 33
4-168-809 - 47
5-125-625 - 47
6-121-685 - 33
7-90-450 - 33
8-90-450 - 43
9-60-300 - 35
10-47-262 - 44
11-21-105 - 54
12-36-140 - 13
13-14-70 - 10
14-28-130 - 24
15-24-125 - 19
16-21-115 - 10
17-15-66 - 10
18-19-87 - 10
19-9-38 - 6
20-6-33 - 17
21-2-19 -
22-4-19 -
23-3-17 -
1915-10.2
1916-10.2
1917-10.2
255-1400
26-1-7

ցի մասնագէտ վարպետ, 3-ը ոստայնանկու-
թիւն և 1-ը կօշկակարութիւն: Դպրոցն ունի
փոքրիկ գրադարան և մանկապարտէզ, ուր
յաճախում են և՛ գրսից երեխաներ: Այս
բարեգործական հիմնարկութիւնն, ուր բնաւ
գոյութիւն չունի կրօնական պրօպագանդա,
խղճի բռնաբարումն, և սրբութեամբ ծառա-
յում է իր նպատակին—անտուն-անտէր որ-
բեր խնամելուն բառի բուն նշանակութեամբ,
միմիայն խորին երախտագիտական զգացում-
ներ պէտք է զարթեցնէ ամենմի հայի սրը-
տում թէ՛ դէպի մարդասէր զօկտօր Լեպսի-
ուսն ու նրան այս գործում սատար եղողները,
և թէ՛ դէպի կառավարչուհին—յարգելի Ան-
նա Հարնակը:

Խօյեցի հայերի մէջ գրագէտների թիւը
կազմում է ազգաբնակչութեան մօտ $\frac{1}{6}$
մասը: Հայերը թէև վարելահողեր ու այ-
գիներ չունեն, բայց բակերում պարտէզներ
շատ կան: Եղած հողը սեփականութիւն է:
Հարկ չեն վճարում, միայն տարեկան 2 դռան
(մօտ 33 կոպէկ) տալիս են սա՛ր՛փա՛րա՛ս՛տին
(ք՛ա՛ր՛գ՛ա՛ւզա՛ր՛ — հայերի գատաւոր) իբրև
ռոճիկ, և իւրաքանչիւր արհեստաւոր վճարում
է իր արհեստի համար տուրք 2—5 դռան տա-
րեկան: Ապրուստի գլխաւոր աղբիւրն արհեստն

է. այդտեղ կա 7 պայտառ, 4 զինագործ, 2 ջրաղացպան, 2 առևտրական, 1 մաքսաւոր, իսկ մնացած հասակաւոր տղամարդիկ համարեա՛ր բոլորը հիւսներ և ատաղձագործներ են: Այդտեղ կա մի հայ-բողոքական բժիշկ:

Սէյդա՛վա՛ր՛ը համարեա՛ գուտ հայաբնակ է, որովհետև թուրքերը կազմում են ընդամենը 20 տուն: Այստեղ երբեմն գոյութիւն է ունենում դպրոց, ինչպէս անցած տարին, երբեմն ոչ, ինչպէս այստարի (1905 թ.). գրագէտների թիւը հասնում է մօտ 30-ի: Մի խրճթանման եկեղեցի կա մի քահանայով, որը հովուում է նաև Գիզա՛յի և Ղարաջա՛լիի հայերին: Ապրուստի միջոցը պանդխտութիւնն ու հողագործութիւնն են տալիս. այգիներ համարեա՛ չունեն, հողն աղալը է. բերքի կէսն աղայինն է:

Մօտիկ Գօ՛հ՛ը՛ւան թուրք (նախկին հայ) գիւղում կա մի հին եկեղեցի «Աստուածածին» անունով, որ ուխտատեղի է. այդտեղ ուխտ են գնում շաբաթ երեկոներն, աստուածածնի տօնին և զատկից յետո առաջին կիրակին:

Շօրալ փոքրիկ գիւղը գտնւում է մի ճահճային տեղում. հայերը, որ թուրքերից շատ են (հայ 33 տուն, թուրք 15 տուն), բոլորն էլ գաղթած են Վառ գիւղից: Գիւղն ունի

եկեղեցի մի քահանայով, ոչը հովուում է նաև՝
Մա՛հ՛լա՛զանի, Վառի և Փերայի հայերին.
կոչնակ են խփում: Ապրուստի աղբիւրը հո-
ղագործութիւնն է. հայերն ունեն երկու այ-
գի. հողն աղալը է:

Մա՛հ՛լա՛զանը 1828 թւի գաղթականու-
թիւնից առաջ գում հայաբնակ մեծ գիւղ է
եղել, 500 ընտանիքից աւելի. յիշած թւին
հայերը գաղթել են Նախիջևանի գաւառի Ջահ-
րի գիւղը, և նրանց տեղը բռնել են թուր-
քերը. բայց ժամանակի ընթացքում միքանի
ընտանիք վերադարձել է հայրենիք: Ապրուս-
տի աղբիւրը պանդխտութիւնն ու հողագոր-
ծութիւնն են. բաւական այգիներ ևս կան.
հողատիրութեան տեսակն աղալը է, բերքի
 $\frac{1}{3}$ մասն աղայինն է: Քարաշէն եկեղեցին
հոյակապ է, բայց հին, որը ժողովրդի ասե-
լով՝ Շահ-Աբբաս Մեծն է շինել, բայց ինչ-
պէս երևում է եկեղեցու դռան գլխին գրա-
նուղ արձանագրութիւնից, Շահ-Աբբաս Մե-
ծը չէ շինել, այլ շինւել է Շահ-Աբբաս Փոքրի
ժամանակ, տոմարական ռնե (Ք.1656) թւին¹⁾:

1) Աբբաս Ա. շահը մեռաւ 1629 թւին: Պարզ է,
որ եկեղեցին շինւել է Շահ-Աբբաս Բ.-ի կամ
Փոքրի ժամանակ, որ գահակալում էր 1641-ից
մինչև 1665 թւականը:

Գրագէտ հինգ հոգի կա, որից մէկը կին է: Ուխտատեղիներն են «Ա՛ռ՛ւս՛տուն» մատու-
ռը և «Օջաղ»-ը: Գիւղից մօտ 8 վերստ հե-
ռու լեռներում մի այրի մէջ կա մի աղբիւր,
որի գլխին մի կապույտ քար կա կախած. ըստ
աւանդութեան՝ տարին մի անգամ—համբարձ-
ման տօնին—արիւն է կաթում այդ կապույտ
քարից աղբիւրի մէջ, որովհետեւ այդտեղ սուրբ
մարգ է նահատակել. այդ տեղը կոչւում է
«Փիր» (սուրբ): Ասում են, թէ մի եկեղեցի
էլ կա Ղօրուղ (նախկին հայ, այժմ թուրք)
գիւղում, որ շինել է իբրթէ Շահ-Աբբասը(°):

Ինչա՛ գիւղի հայ ազգաբնակութիւնը՝ փո-
խանակ աւելանալու՝ շնորհիւ գաղթականու-
թեան հետզհետէ նւազել է: Այստեղ կա հին
եկեղեցի. կոչնակ են խփում: Գրագէտ չկա:
Գիւղացիների գլխաւոր զբաղմունքը հողագոր-
ծութիւնն է. այգիներ քիչ կան, այն էլ նո-
րատունկ: Հողատիրութեան տեսակն ազայդ
է. բերքի կէսն ազայինն է: Գիւղի գէմուղէ-
մը, հարաւային բլուրների վրա է գտնւում
«ս. Վարդան» մատուռը:

Վառ գիւղում 1897 թւին 46 տուն հայ
կար, բայց քիւրդերից նեղւելու պատճառով
փախան, ցրւեցին ուրիշ տեղեր, այժմ կա
ընդամենը վեց ընտանիք, որից մէկը գաղ-

Թական է: Գիւղի մօտ ժայռի վրա մի աւերակ բերդ կա, որից քիչ ցած մի լղկած քարի վրա հայերէն (°) արձանագրութիւն է գտնուում տեղացիների ասելով. այդտեղ գնալը վտանգաւոր լինելու պատճառով չկարողացանք բովանդակութիւնն իմանալ: Գիւղի ս. Գէորգ եկեղեցին ընդհանուր ուխտատեղի է. եկեղեցու աւագանի մօտ քարի տակ դրւած կա մի կարաս, և հնումն՝ ըստ աւանդութեան՝ Աստուհուհու հրամանով քարից ձէթ է եղել դուրս գալիս և կարասը թափուում՝ եկեղեցում վառելու համար. բայց երբ ս. Գէորգի աջը 1828 թւի գալթականութեան ժամանակ տարել են Երևանի գաւառի Աղամզա՝ լը գիւղն, այդ ձէթն այլևս չէ բղխում: Հայերը պատմում են, թէ թուրքերի ասելով՝ հայոց հին գերեզմանատրնից միքանի անգամ լոյս է դուրս եկել և մտել եկեղեցին: Կոչնակ են խփում: Գրագէտ չկա: Գիւղացիների գլխաւոր զբաղմունքը հողագործութիւնն է. այգիներ ևս ունեն. հողն աղալղ է. բերքի $\frac{1}{3}$ մասն աղալինն է:

Փերա թուրքական մեծ գիւղից վերջին տարիներս հայերից մօտ 20 ընտանիք գաղթել է գանագան կողմեր, մնացել է 3 ընտանիք: Հին եկեղեցի ունեն: Գրագէտ չկա: Զբաղմունքը հիւսնութիւնն ու ջրաղացպանութիւնն է:

Հողն աղալղ է. բերքի $\frac{1}{3}$ մասն աղալինն է:

Ղարաջալի փոքրիկ գիւղը (4 տուն հայ, 7 տուն թուրք) նշանաւոր է նրանով, որ ինչպէս ասում են՝ այգտեղի հին Պօղոս-Պետրոս (այժմ խարխուլ) եկեղեցումն է մկրտել Ստեփանոս Նազարեանը: Հայերի զբաղմունքը երկրագործութիւնն է, թէև հողը ճահճային է. հողն աղալղ է, բերքի կէսն աղալինն է: Գրագէտ չկա:

Մօտիկ Ղարա-Շաբան (այժմ զուտ թուրքաբնակ) գիւղում կա հայկական հին գերեզմանատուն:

1905 թ.

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Տպւած է	Պեճք է լինի	Երես	Տող
(հանքա-	(բորի ջուր, հանքա-	8	1
2	8	43	12
2	22	92	8
փող	փող է	101	17
անամ	անգամ	131	2
վէրքի	կամ բորի վէրքի	135	7
(տիկնիկներ	(հարսնիկ, տիկնիկ	145	17
օրերը	օրը	190	20

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Երես

ՍԱԼԽՍԱՍԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻԻՆԸ 3—20

Սահմանները	3
Սալմաստի հովիտը	5
Լեռները	7
Ջրերը	11
Հանքային ջրերը և հանքերը	14
Կլիման	15
Բուսականութիւնը	17
Կենդանիները և թռչունները	20

ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԳԻՒՂԵՐԸ 21—58

Հա'Ֆ'թվան	23
Փայաջո'ւկ	26
Մա'հ'լ'ա'մ	29
Սաւրա	31
Հին-Քաղաք	34
Ղալասար	37
Սարամերիկ	39
Սառնա	40
Սխտախանա	41
Ղզըլջա	43

Վա'ր'դան	44
Խոսրովա	46
Ընըկ-աւա	47
Ք'ա'լա'շան	48
Դըրեղ'	49
Ալան	50
Ք'օ'չա'միշ	51
Շէլթան-աւա	52
Ուլ'ա'	53
Զևա'ջո'ւկ	54
Գ'ո'ւլիզան	56
Աղա-Սմայիլ	57
Փա'թա'ւո'ւր'	58
ՀԱՅ ԲՆԱԿԻԶՆԵՐԻ ԹԻԻԸ	59— 60
ՄԱՐԳԱՅԱՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒ- ԹԻԻՆՆԵՐ	61— 62
ՀԱՅԵՐԻ ԲՆԱԿԱՐԱՆՆԵՐՆ	
ՈՒ ԻՐԱՆՑ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ	63— 73
ԿԵՐԱԿՈՒՐ ԵՒ ԽՄԵԼՔ	74— 75
ԶԳԵՍՏ ԵՒ ԶԱՐԳ	76— 86
ԿԵՆՑԱՂ ԵՒ ԶԲԱՂՄՈՒՆՔ	87— 93
ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԲՍՐՔ ՈՒ ՍՈ- ՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	94—133
Սճուանութիւն և հարսանիք .	94

Ծնունդ և կնունք . . .	103
Մանուկների դաստիարակու- թիւն և խաղ	106
Ընտանեկան կեանք	109
Մտաւոր և բարոյական յատ- կութիւններ	111
Հիւանդութիւն և բժշկութիւն	113
Մահ, թաղումն և մեռելոց	126
Հոգու և հանդերձեալ կեան- քի մասին	130
ՀԱՒԱՏՔ	134—190
Ատուածութիւն, սրբեր և կրօ- նական գրեւծներ	139
Աշխարհածնութիւն. հաւատա- լիք տարրերի, ֆիզիքական երևոյթների և բնութեան թագաւորութիւնների մասին	148
Կերպարանափոխութիւն, կա- խարդներ և կախարդութիւն	152
Սնոտիապաշարմունք	156
Բախտ, ճակատագիր և երազ	175
Պաս և ուխտագնացութիւն	177
Տօները	182
ԲԱՆԱԻՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ	191—219
Վիճակի երգեր	192

Հէքիաթներ	193
Հանելուկներ	209
Առածներ և ասացածներ	211
Անէծքներ	216
Օրհնանքներ	217
Երդումներ	—
Մայրական փաղաքշանքներ	218
Սպառնալիքներ	219
Մայրական խրատներ	—

Յ Ե Ի Ե Լ Ի Ե Ժ

ԽՕՅԻ ՀԱՅԵՐԸ 220—228

ՍԱԼՄԱՍՏԻ ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՅՈՒՅԱԿԸ

ԽՕՅԻ ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՅՈՒՅԱԿԸ

ՍԱԼՄԱՍՏԻ ՔԱՐՏԷԶԸ

John W. Walker
1845

7510

0003545

A handwritten signature in pencil, consisting of several overlapping loops and strokes, appearing to be a stylized name.

2013

A second handwritten signature in pencil, very similar in style to the one above, with multiple overlapping loops and a cursive-like structure.

2013

